

**Právněhistorické
studie
46/1**

Právněhistorické studie 46/1

**UNIVERZITA KARLOVA
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2016**

Recenzenti: prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc.
doc. JUDr. Vladimír Kindl

Redakční rada:

Předseda: prof. JUDr. Karel Malý DrSc., Dr. h. c.

Výkonný redaktor: doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc.

Členové redakce: prof. JUDr. Jozef Beňa, CSc.
prof. JUDr. Peter Blaho, CSc.
prof. JUDr. Andrzej Dziadzio
prof. Dr. Iván Halasz
doc. JUDr. Vladimír Kindl
prof. JUDr. Jozef Klimko, DrSc.
prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.
doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D.
prof. Dr. Thomas Olechowski
prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc.
prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc.
prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc.

<http://www.karolinum.cz/journals/pravnehistoricke-studie>

STATĚ

VYBRANÉ ASPEKTY DĚDICKÉHO PRÁVA U CHETITŮ¹

Michaela Knollová²

Úvod a problematika pramenů

Na úvod je třeba uvést, že komplexní poznání chetitského dědického práva není bohužel s ohledem na nedostatečné prameny možné. Tento stav do velké míry zapříčiňuje absence právních pramenů soukromého charakteru, kdy zejména dochované závěti by mohly vnést světlo do této problematiky. Neznamená to ovšem, že by takovéto dokumenty nebyly vytvářeny. Závěti sice existovaly, ale s ohledem na to, že byly zachyceny na dřevěných destičkách se do současnosti bohužel nedochovaly.³ Pro získání, alespoň dílčích informací o dědickém právu jsme tedy odkázáni primárně na nejvýznamnější chetitskou právní památku tzv. chetitské zákony.⁴ Chetitské zákony se zabývají zejména právem trestním, rodinným a vlastnickým a ustanovení vztahující se k dědickému právu zde nalezneme pouze tři. Nejedná se o úpravu souvislou, ale jsou řešeny nahodilé problémy tohoto odvětví. Z toho je zřejmé, že dědické právo, co se praxe týče, zůstávalo i po vzniku tohoto významného psaného pramene práva řešeno nadále především prostřednictvím právních obyčejů.

Věno a manželův nárok na něj

První z ustanovení chetitských zákonů týkající se oblasti dědického práva nalezneme v § 27,⁵ který řeší otázku zůstavitelčina věna, respektive nároku pozůstalého manžela na něj: § 27 „*Pokud si muž vezme ženu a odvede ji do svého domu, vezme si do svého domu i její věno. Pokud tam žena zemře, musí být spálen její osobní majetek a muž získá její věno. Pokud zemře v otcovském domě a jsou zde děti (var. a má syna), muž její věno nezíská.*“⁶

Pro pochopení tohoto ustanovení je třeba podrobnějšího pohledu na chetitské manželství, respektive na chetitská manželství, neboť jsou zde zachyceny dva možné typy manželství. První část pojednává o tradičním manželství patriarchální společnosti, kdy po sňatku žena opouští otcovský dům a následuje manžela do jeho domova. Takovému svazku předcházelo zasnoubení,⁷ které provázelo předání darů⁸ a uzavření smlouvy mezi ženichem a rodiči nevěsty. Důležitou součástí smlouvy byla úhrada ceny za nevěstu zvaná *kúšata*. Její výše pravděpodobně nebyla nijak standardizovaná, ale závisela na společenském a majetkovém postavení ženicha a rodiny nevěsty a pochopitelně se do ní promítlo i ocenění nevěsty a jejích kvalit. Žena pak přinášela do manželství věno zvané *iwaru*, které vyjadřovalo její podíl na otcově majetku, jež obdržela na místo dědictví a v případě smrti otce již tedy na další podíl neměla nárok.⁹ Právě toto věno *iwaru* je předmětem zájmu citovaného ustanovení, neboť v průběhu existence manželství manžel s tímto majetkem nemohl volně nakládat, náležela mu pouze jeho správa a zemřela-li žena první, bylo třeba vyřešit otázku, komu věno připadne. Primárně připadalo ženino věno po její smrti jejím

potomkům. V případě, že však děti neměla, pak za výše popsaných okolností dědil pozůstalý manžel.

Druhá část ustanovení pak pojednává o druhém typu chetitského manželství. Jedná se o manželství, které je označováno jako *erěbu*.¹⁰ Potřeba existence dalšího typu manželství byla řešením situace, kdy muž měl pouze dcery a potřeboval dědice, pokračovatele rodu. V tomto typu manželství ženich po sňatku následoval manželku do jejího otcovského domu a došlo vlastně k jeho adopci ze strany tchána, kterou bylo zajištěno pokračování rodového jména. Toto manželství sebou přinášelo odlišné podmínky pro věno – *iwaru*, kdy v případě absence ženinych potomků po její smrti nepřipadalo jejímu manželovi ale nazpět jejímu otci.¹¹ U tohoto typu manželství byla i *kúšata* placena opačně, tedy ze strany otce nevěsty ženichovi. Co se týče charakteru manželství, pak byl totožný jako standardní svazek, pouze vazby rodinných příslušníků byly odlišné a klíčovou postavou rodiny nebyl manžel, ale otec manželky. S ohledem na výše uvedené, tedy na značná omezení ze strany tchána, bylo třeba takového ženicha ke sňatku nějakým způsobem motivovat. Dostatečnou motivací pro takový svazek pak mohly být finanční prostředky tchána, tedy zajištění budoucnosti muže prostřednictvím movité nevěsty. V tomto ohledu se nabízí otázka motivace budoucího tchána pro souhlas se svazkem dcery a nemajetného ženicha. Někteří autoři se domnívají, že manželství *erěbu* mohlo být oboustranně výhodné při uzavírání smíšených sňatků, tedy svazků mezi svobodnými a otroky.¹² Chetitské právo takovým svazkům nebránilo, ale přistupovalo k nim různě v souvislosti s uhrazením či neuhrazením kupní ceny (*kúšata*), jež měla klíčový dopad na společenský status manželů. Pokud si tedy kupříkladu otrok vzal svobodnou ženu a uhradil *kúšata*, pak sice sám svobodu nezískal, ale děti z tohoto svazku vzešlé se narodily svobodné. Pokud by *kúšata* nebyla uhrazena, pak by došlo ke ztrátě svobody dosud svobodné ženy: „Pokud AGRIG¹³ nebo pastýř uprchne se svobodnou ženou a nepřináší za ni věno, ona se stane ve třetím roce¹⁴ otrokyní.“¹⁵ V této souvislosti se nabízí otázka týkající se finanční situace otroka. Chetitská společnost umožňovala otrokovi vlastnit majetek, přičemž pochopitelně v tomto směru velmi záleželo na konkrétním pánovi daného otroka a jeho vstřícnosti v tomto směru. Trevor Bryce uvádí, že otevření možnosti otrokovi získat vlastní finanční prostředky, mohlo být oboustranně výhodné, neboť i vlastník profitoval z nadprůměrně pracovitěho otroka. Dále pak upozorňuje, že i sám vlastník mohl mít v takovém případě ze snaživého otroka a jeho zvýšené produktivity prospěch. Za pravděpodobnou cestu otroka k získání majetku pak označuje práce v oblasti zemědělství, kde upozorňuje na zákonná nařízení směřující k maximální možné využitelnosti zemědělské půdy.¹⁶ Vrátime-li se ke zmiňovanému manželství *erěbu*, pak si lze s ohledem na výše uvedené představit situaci movitějšího otroka, který prostřednictvím dceřina sňatku získá svobodná vnučata, přičemž jeho motivace může být navíc posílena absencí vlastního mužského potomka. Na druhé straně si stejně tak lze představit motivaci nemajetného svobodného muže k uzavření takového sňatku. V případě sňatku *erěbu* pak byla rovněž *kúšata* hrazena, ale jak již bylo zmíněno, s ohledem na ekonomický podtext tohoto svazku byla hrazena obráceně, tedy tchánem ženichovi. Lze tedy říci, že se nejednalo o cenu nevěsty, ale cenu ženicha.

Vydědění syna matkou

Druhá zmínka dotýkající se oblasti dědického práva v chetitských zákonech se vztahuje k problematice moci matky nad synem:

§ 171 „*Pokud matka odstraňuje synův oděv, vydědí tím své syny. Pokud její syn přijde zpět do jejího domu (tedy je navrácen), on/on (pozn. je to nejasné) vezme její dveře a odstraní je, on/ona vezme její..... a její..... a odstraní je, tímto způsobem je (tedy syny) bere zpět; a učiní svého syna znovu svým synem.*“¹⁷

Toto ustanovení bývá podle některých autorů považováno za ojedinělou stopu matriarchální společnosti, která měla údajně u Chetitů předcházet doloženou společnost patriarchální. Ephraïm Neufeld ve své knize pak cituje Édouarda Cuqa, který uvádí, že se takovýto případ váže na situace, kdy byla žena vdova, rozvedená či zapuzená a nebyla povinna živit syna, který to nedokázal sám či který se k ní špatně choval.¹⁸ Druhá teorie pak vychází zřejmě z premisy, kdy pravomoc matky nad synem je podřízena pravomocí otce nad synem, a může být tedy uplatněna pouze subsidiárně. K této se přiklání právě Ephraïm Neufeld, který zmiňuje možnost, že matka zapuzující syna byla vdaná, ale vykonávala moc nad ním jako zástupnou moc otce, který momentálně aktivně působil v armádě.¹⁹ K takovým situacím pak mohlo s ohledem na militantní povahu Chetitů a téměř neustálé vojenské výpravy docházet velmi často. K této teorii přispívá i značná otcovská (nikoli matčina) moc, typická nejen pro Chetity, ale i ostatní země starověkého Blízkého Východu, která zahrnovala kupříkladu i právo poskytnout syna jako odškodnění při zabití nebo jeho prodeji.²⁰

Pouze ze skutečnosti, že v chetitské společnosti dominovali muži, ovšem nelze jednoznačně vyhodnotit, že pozice žen byla zcela podřízená. I v jiných kulturách, které jsou takto zaměřeny, tedy kde jsou dominantními ve společnosti muži, bývá patrný prvek značné nezávislosti ženy a dokonce autority ženy-matky nad svými syny. Není tedy vyloučeno, že autorita matky nebyla zástupnou rodičovskou pravomocí za nepřítomného otce, ale že matka byla syny skutečně velmi vážena a ctěna. Při bližším pohledu na pozici žen v chetitské společnosti pak sice vidíme řadu omezení, zejména co se týče jejich podílu na řízení státu a ve veřejném životě. Nicméně tato omezení, kupříkladu v oblasti nástupnictví na královský trůn, lze snadno vysvětlit obligatorními požadavky na osobní výkon vojenských povinností panovníkem a skutečností, že ani v jiných státech starověkého Blízkého Východu nebylo obvyklé, aby se ženy podílely na vládnutí či správě státu.²¹ Naopak podíváme-li se blíže na charakter chetitské společnosti, pak ženy byly velmi ctěny kupříkladu v oblasti náboženství (což dokládá i existence ryze ženských kultů pro muže tabuizovaných) a ani v zákonech pak vyjma otázky nevěry a cizoložství²² nenalezneme znevýhodňování žen kupříkladu ve smyslu jejich slabší ochrany v trestním právu.²³ Rovněž skutečnost, že mohly samy iniciovat rozvod nebo vlastnit majetek, dokládá, že jejich pozice nebyla vůči mužům bezvýhradně podřízená. V tomto ohledu je třeba si uvědomit, že období „temna“ pro pozici žen ve společnosti nebyl starověk, ale spíše středověk.²⁴

S ohledem na tyto skutečnosti pak lze akceptovat i myšlenku, že pozice žen mohla být natolik silná, že za určitých okolností mohly vydědit i vlastní syny, a to nezávisle na názoru manžela.

Levirát

Poslední, patrně nejvíce zajímavé ustanovení chetitských zákonů, se zabývá otázkou tzv. levirátu:

§ 193 levirát „*Pokud má muž ženu a pak muž zemře, ženu si vezme jeho bratr, pak si ji vezme otec. Pokud také otec zemře, jeden z bratrových synů si vezme ženu. Nebude trest.*“²⁵

Jak je z citovaného ustanovení patrné, úmrtí manžela v chetitské společnosti neznamenal pro vdovu odloučení od jeho rodiny ani návrat do otcovského domu. Naopak po ovdovění ji čekal nový sňatek se švagrem a v případě jeho absence s tchánem či synovcem. Tato široká nabídka potencionálních ženichů pak pravděpodobně zajišťovala dostatečné zajištění aplikace levirátu a tím i znovu připoutání ženy k rodině zesnulého muže. Je třeba zdůraznit, že se jednalo nikoli o možnost, ale povinnost, která zavazovala jak vdovu, tak i mužské příslušníky rodu, na které se ustanovení vztahovalo. Význam existence takové právní úpravy v chetitském právu s ohledem na absenci pramenů nenalezneme, ale s největší pravděpodobností šlo na jedné straně o snahu o zachování rodové linie a na druhé straně pak o neméně významný ekonomický důvod. Realizace levirátu jednoduchým způsobem vyřešila otázku dědění, kdy nový manžel „zdedil“ nejen vdovu, ale i majetek zemřelého a zamezil tak riziku ztráty těchto ekonomických hodnot pro zůstavitelovu rodinu.²⁶ V chetitských pramenech přitom není zmíněna žádná možnost, jakým způsobem by se muž či žena mohli z povinnosti levirátního manželství vyvázat. Ani skutečnost, že by se v konkrétním případě jednalo již o ženatého muže, nebyla překážkou tohoto svazku, neboť monogamie byla sice (z ekonomických důvodů) v chetitské společnosti převažující, ale nikoli zákonem nařízená.²⁷ Ekonomické aspekty ustanovení o levirátu pak lze považovat za klíčové, neboť zákony nijak nestanoví odlišný postup v případě, kdy vdova se zemřelým manželem měla mužské potomky a rodová posloupnost tak byla zachovaná. Jediným vodítkem může být skutečnost, že se povinnost znovu se provdat vztahovala na vdovu ve věku plodném,²⁸ ale i zde může být patrný ekonomický význam, neboť žena, která již překročila plodný věk, zpravidla již byla s novou rodinou natolik sžitá, že v ní zůstala, neboť vyšším věkem se možnosti návratu do otcovského domu či dalšího sňatku jeví méně pravděpodobnými.

Zajímavou se bezpochyby jeví i poslední věta zmíněného ustanovení tedy „ne bude trest“. Ta reaguje na absolutní zákaz sňatků či sexuálních styků mezi příbuznými v chetitském právu, které byly zakázány nejen u příbuzenství pokrevního, ale i u příbuzenství vzniklého sňatkem.²⁹ Překročení těchto pravidel znamenalo spáchání jednoho z nejzávažnějších trestných činů, dokonce hrdelního.³⁰ Závažnost pak je třeba posoudit i v kontextu chetitského trestního práva, které stanovilo trest smrti pouze výjimečně, v případě skutečně závažné trestné činnosti (kromě těchto sexuálních deliktů sem patřil například odpor vůči pánovi či státnímu zřízení nebo čarodějnictví).³¹ Ochrana rodiny ve všech oblastech včetně ekonomické byla pro Chetity zásadní. Uvedené ustanovení tedy v případě levirátu činí výjimku a takovýto svazek legalizuje a stanovuje jeho beztrestnost.

Další vývoj a levirát u Hebrejců

S ohledem na omezenou existenci chetitské říše, tedy na její zánik okolo roku 1190 př. Kr.³² nelze zkoumat další vývoj levirátu u Chetitů. Tato skutečnost ovšem neznamená definitivní zánik tohoto institutu, neboť Chetitě stejně jako jejich současníci ovlivňovali

své sousedy v řadě oblastí, kulturu a právo nevyjímaje. Chetitské právo pak ovlivnilo zejména Kanaánci a Hebrejce.³³ Dle některých teorií byl hebrejský národ z části tvořen právě národem chetitským.³⁴ Právě v hebrejském a posléze židovském právu levirát nejen přetrvával, ale nadále se i rozvinul. I v hebrejském právu znamenal levirátní sňatek výjimku, obdobně jako v právu chetitském, která povolovala, ba dokonce příkazovala realizovat původně tabuizovaný vztah mezi ženou a jejím švagrem.³⁵ Hebrejci se ovšem neomezili na pouhé převzetí tohoto institutu, ale upravili jej podle svých potřeb.³⁶ Základními prameny pro poznání hebrejského levirátu jsou příběh Judy a Támar, Kniha Rút a zejména pak ustanovení Deuteronomia. Jediným relevantním zdrojem informací o levirátu je ovšem Deuteronomium, neboť v příběhu Judy a Támar ani Rút a Boaze nejde o klasickou aplikaci levirátu.³⁷ Nejmarkantnějším rozdílem mezi levirátem chetitským a hebrejským pak bylo u Hebrejců omezení potencionálních adeptů na uzavření manželství toliko na bratra zesnulého: „*Když budou bydlet bratři spolu³⁸ a jeden z nich zemře bez syna, nevdá se žena zemřelého jinam, za cizího muže. Vejde k ní její švagr a vezme si ji za ženu právem švagrůvství. Prvorozený syn, kterého porodí, ponese jméno jeho zemřelého bratra, aby jeho jméno nebylo vymazáno z Izraele.*“³⁹

Jak je z citovaného ustanovení patrné, Hebrejci zde explicitně vyjádřili význam levirátu, tedy zachování rodového jména neboli rodu jako takového a potažmo prostřednictvím syna „obětníka“ i udržování kultu zemřelých předků⁴⁰ či „předání zaslíbení Hospodinovo“ jak uvádí příběh Judy a Támar.⁴¹ S oficiálně uvedeným významem levirátu u Hebrejců se však nelze bez dalšího smířit, neboť jsou zde i další neméně důležité aspekty a i přes skutečnost jakou důležitost mělo u Hebrejců mít syna⁴² nelze opominout ani důvod ekonomický. I zde šlo o zachování majetku v jeho neporušené podobě ve stávající rodině.⁴³ V některých případech pak obě vysvětlení splývají, např. Eryl W. Davies dokonce výslovně uvádí, že zachování jména bylo totožné se zachováním majetku zemřelého.⁴⁴ Stejně jako u Chetitů i zde, pokud bylo levirátní manželství realizováno, stal se švagr jediným dědicem svého zemřelého bratra.⁴⁵ Pokud by však tento sňatek realizován nebyl, došlo by ze zákona k rozdělení dědictví.⁴⁶ V tomto ohledu nelze opominout ani skutečnost, že podle hebrejského práva disponovala žena rovněž vlastními finančními prostředky, které mohly být pro švagra také zajímavou motivací pro uzavření sňatku. Z pohledu ženy mohl být levirát v řadě případů výhodný i pro ni, neboť nepatřila mezi dědice manželova majetku⁴⁷ a její vlastní majetek jí nemusel zajišťovat samostatnou existenci.⁴⁸ V tomto ohledu je třeba zmínit ještě názor Ephraïma Neufelda, který za důvod levirátu považuje hmotné zabezpečení bezdětné vdovy, a svůj názor staví na jedné straně na vyloučení ženy z dědictví po manželovi a na druhé straně na povinnosti potomků, starat se o matku.⁴⁹ Jak ovšem uvádí i Raymond Westbrook, vznik tohoto poněkud komplikovaného institutu pouze za účelem zabezpečení vdovy se jeví poněkud krkolomným.⁵⁰

S ohledem na mnohaletou existenci tohoto institutu u Hebrejců respektive posléze u Židů oproti Chetitům byl v kontextu objevujících se problémů, tento institut doplněn i o možnost odmítnutí levirátu. Samotné uzavření levirátního manželství nelze hodnotit obecně a pro bratra zemřelého tak mohlo být v konkrétním případě jak výhodné, tak i nevýhodné. Pokud by nevýhody převážily, dával mu Starý zákon legální možnost jak levirát odmítnout: „*Avšak jestliže si ten muž nebude chtít vzít svou švagrovou, vystoupí jeho švagrová do brány ke starším a řekne: ‚Můj švagr se zdráhá zachovat svému bratrovi jméno v Izraeli, není svolný vůči mně užít práva švagrůvství.‘ Předvolají ho tedy starší*

jeho města a promluví s ním. Když bude stát na svém a řekne: ‚Nechci si ji vzít‘, přistoupí k němu před staršími jeho švagrová, zuje mu střevíc, plivne mu do tváře a prohlásí: ‚To si zaslouží muž, který nechce svému bratru zbudovat dům.‘ I bude mít v Izraeli přezdívku: ‚Dům vyzutého‘.⁵¹

Výše popsáný obřad, nazývaný *chalice*, dával možnost volby, zda levirát realizovat či nikoli, výlučně muži. Jak vyplývá z charakteru obřadu, byla realizace odmítnutí poměrně nesnadná a navíc pro muže do velké míry ostudná. V první řadě se počítalo s aktivní iniciativou ženy, která se sama musela obrátit na starší s požadavkem řešení celé záležitosti. Žena v takovém případě nemusela nutně usilovat o realizaci samotného levirátního sňatku, ale o definitivní vyjasnění situace, neboť neproběhl-li by obřad *chalice*, nemohla uzavřít nový sňatek a ani se vrátit do otcovského domu. Samotný charakter obřadu, kdy muž předstoupil před radu starších (tedy před velmi respektovanou autoritu) a zde prohlásil, že nechce splnit povinnost vůči bratrovi, působí pro dotyčného velmi nepříjemně, čemuž odpovídá i ponižující rituál,⁵² kdy mu vdova zuje střevíc,⁵³ plivne do tváře a vyřkne stanovenou formuli. Podle některých výkladů mohlo jít dokonce o natolik nemilou záležitost, že dotyčný, aby se obřadu vyhnul, raději levirátní sňatek uzavřel.⁵⁴ V průběhu doby si praxe vyžádala vznik dalších pravidel pro průběh celého obřadu (určení vhodných či nevhodných dnů, přítomných osob či překážek pro samotný výkon *chalice*⁵⁵). Jednou ze zásadních podmínek byla nutnost vyčkat 90 dní od smrti manžela, neboť vdova mohla být se zemřelým těhotná. Provedením obřadu *chalice* došlo k definitivnímu zániku povinnosti uzavřít levirátní manželství.

S ohledem na to, že hebrejské právo nadále existovalo a dosud existuje jako právo židovské, vyvstaly v průběhu doby další problémy. Dosavadní institut vhodný pro agrární společnost v dalším vývoji logicky nejen ztrácel na významu, ale vyskytovaly se další aplikační problémy. Například definitivním prosazením monogamie, kdy ženatý bratr nemohl levirát realizovat a musel tak vždy podstoupit *chalicu* bez možnosti volby.⁵⁶ Levirátnímu sňatku mohlo rovněž bránit příbuzenství mezi švagrem a vdovou (mohlo jít např. o sestru jeho ženy či dceru). Vyvstávaly i další otázky např. kdo je povinným subjektem levirátu, zda jen jeden bratr či všichni, nebo zda je povinností zavázán i švagr, který se narodil až po smrti svého bratra.⁵⁷ S ohledem na provázanost židovského práva a náboženství nelze tento již zastaralý institut z práva ostatně ani dnes jednoduše vyjmout, a proto se v průběhu let vedly na téma levirát a *chalice*⁵⁸ diskuse, které se znovu rozhořely i po vzniku státu Izrael. Tato problematika není do současné doby jednoznačně dořešena a levirát i po tolika staletích od svého vzniku stále existuje.⁵⁹ S ohledem na střet tohoto institutu s principy moderního práva, je pak zvykem řešit problém případné budoucí levirátní povinnosti dokumentem zvaným *Shetar Chalitza*, který při svatbě podepíší všichni ženichovi bratři a tím se zaváží v případě nastalých okolností vykonat obřad *chalice*, a to bez nároku na finanční kompenzaci.⁶⁰ Je počítáno i se situací, kdy by v době sňatku byl některý z bratrů v důsledku věku nezpůsobilý k takovému podpisu, pak se zavazuje jeho otec k výplatě určité sumy peněz nevěstě v případě, že by situace nastala a syn odmítl obřad *chalice* podstoupit.⁶¹

Zamyšlení nad chetitskou dědickou posloupností

Jak již bylo uvedeno v úvodu, není možné podat kompletní obraz dědického práva chetitské společnosti a jsme limitováni pouze dílčí úpravou. Z těchto střípků a z dalších poznatků o kultuře, společnosti a právu tohoto národa, si pak můžeme alespoň částečně dědické právo představit. Co se týče hlavního charakteru tohoto odvětví, pak lze usuzovat na primární prosazování mužské posloupnosti se zvýhodněním postavením prvorozeného syna. V tomto ohledu lze do jisté míry vycházet i z dochovaných pravidel nástupnictví na královský trůn, kde jsou rovněž privilegováni synové.⁶² Právě v kontextu podrobných informací, které máme v oblasti nástupnických pravidel, lze dovodit, že i v případě dědění byly zohledňovány podobné aspekty, tedy že pro určení podílů na dědictví nemusel být pouhý věk či příslušnost k mužskému pohlaví klíčovými určovatelem, ale význam pravděpodobně měla i pozice matky potenciaálního dědice.⁶³ Jak již bylo zmíněno, společnost Chetitů byla sice převážně monogamní, nicméně nikoli striktně a při rozdělování dědictví mohli zřejmě figurovat synové různých manželek zůstavitele, přičemž vždy jedna manželka měla privilegované postavení, což se odráželo i do postavení jejího případného syna. V tomto ohledu rovněž nelze opominout případné nemanželské potomky, u kterých lze presumovat nepatrnou či spíše nulovou šanci na dědictví.

Poznámky

- ¹ Článek byl zpracován v rámci projektu ZČU SGS-2014-060 „Právo v běhu času“, který je řešen na katedře právních dějin Fakulty právnické Západočeské univerzity v Plzni.
- ² JUDr. Michaela Knollová, Ph.D., Katedra právních dějin, Fakulta právnická, Západočeská univerzita v Plzni.
- ³ Tento problém se týká řady důležitých pramenů, neboť nejkvalitnějších kamenných destiček se používalo zpravidla pouze u nejdůležitějších dokumentů, jako byly zákony, královská nařízení, mezinárodní smlouvy či náboženské texty. Z toho důvodu absentují i další významné prameny pro získání informací o této civilizaci, například správní dokumenty. BECKMAN, Gary: *Royal Ideology and State Administration in Hittite Anatolia*. In: SASSON, Jack M. (ed.): *Civilizations of the Ancient Near East. Volume I*. New York, Simon & Shuster MacMillan, 1995, s. 539.
- ⁴ Původ těchto zákonů zachycených na dvou tabulkách je datován zhruba do období 15.–14. století př. Kr. nejčastěji do doby vlády krále Telipina. V současné době je k dispozici řada jejich překladů do světových jazyků (francouzština, angličtina, němčina, ruština apod.). Nejstarší překlad – do francouzského jazyka – pochází z roku 1922 a byl vytvořen Bedřichem Hrozným, který rozluštil chetitské písmo. HROZNÝ, Bedřich: *Code Hittite provenant de L'Asie mineure*. Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner, 1922.
- ⁵ V originálním znění nebyly jednotlivé části číslované, číslování zavedl Bedřich Hrozný ve svém prvním překladu z roku 1922 a všechny další překlady i edice na něj navázaly. Pouze v některých případech autoři vedle tohoto číslování používají navíc ještě další číselnou nebo písmenou řadu.
- ⁶ HOFFNER, Harry: *Hittite Law*. In: ROTH, Martha T. (ed.): *Law Collection from Mesopotamia and Asia Minor. Second edition*. Atlanta, Scholar Press, 1997, s. 220–221.
- ⁷ Chetitské právo ovšem také ještě počítalo s možností získání manželky únosem, kterému pochopitelně žádné zasnoubení nepředcházelo. Viz § 37 chetitských zákonů např. in: NEUFELD, Ephraim: *The Hittite Laws*. Londýn, Luzac Publisher, 1951, s. 10.
- ⁸ K tomu blíže BRYCE, Trevor: *Life and Society in the Hittite World*. Oxford, Oxford University Press, 2004, s. 119 a násl.
- ⁹ NEUFELD, Ephraim: op. cit., s. 141.
- ¹⁰ Tento název pochází z akkadského výrazu pro „vstoupit“.
- ¹¹ K tomu blíže NEUFELD, Ephraim: op. cit., s. 141 a násl., s. 151 a násl.
- ¹² V této souvislosti je třeba zmínit, že Chetitě nerozlišovali pouze mezi svobodnými a otroky, ale existoval i mezistupeň jakési „polootroctví“. Bohužel hranice mezi otrokem a „polosvobodným“ nejsou příliš jasné. Ephraim Neufeld polosvobodně definuje jako osoby sice závislé na svém pánovi, ale přesto ve značně odlišné pozici oproti otrokovi. K tomu NEUFELD, Ephraim: op. cit., s. 119–121. K tomu také např. HAASE, Richard: *The Hittite Kingdom*. In: WESTBROOK, Raymond (ed.): *A History of Ancient Near Eastern Law. Volume one*. Leiden – Boston, Brill, 2003, s. 631–634.

- ¹³ Označení AGRIG a SIPAD (pastýř) vychází z práce daného jedince. Význam slova AGRIG je však nejistý.
- ¹⁴ COLLINS, Billie Jean: *The Hittites and their World*. Houston, 2007, s. 117. Z daného překladu není jasné, zda se jedná o ztrátu svobody na tři roky, či zda musí tři roky uplynout, aby ke ztrátě svobody došlo. Massamichi Yamada uvádí, že dané ustanovení znamenalo, že otrok se nemohl oženit se svobodnou ženou bez úhrady ceny za nevěstu, a pokud se toho odvážil, změnil se následně její status. YAMADA, Massamichi: *The Hittite Social Concept of „Free“ in the Light of the Emar Texts*. *Altorientalische Forschungen*, Vol. 22, Iss. 2, Berlin, 1995, s. 311, citováno z WESTBROOK, Raymond: *The Female Slave*. In: MATTHEWS, Viktor H. – LEVINSON, Bernard M. – FRYMER-KENSKY, Tíkva (eds.): *Gender and Law in the Hebrew Bible and The Ancient Near East. Journal for the study of the Old Testament: Supplement series 262*. Sheffield, Sheffield Academic Press, 1998, s. 226. Pokud by se vycházelo z premisy „trestu“ za nezaplacení této ceny, pak by se výklad přikláněl k ztrocení po třech letech od únosu, neboť by byly vyřešeny situace, kdy by takto nestandardně (a ze strany ženy dost možná i nedobrovolně) uzavřené manželství nepřetrvalo delší dobu a vyřešily se tak problémy případné další změny statusu ženy.
- ¹⁵ § 35 chetitských zákonů in: NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 10.
- ¹⁶ BRYCE, Trevor: op. cit., s. 122–123.
- ¹⁷ HOFFNER, Harry: op. cit., s. 234.
- ¹⁸ NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 184.
- ¹⁹ NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 184.
- ²⁰ NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 123.
- ²¹ Tímto tématem se autorka zabývala ve své disertační práci. KNOLLOVÁ, Michaela: *Postavení panovnice v orientální despocii (egyptský faraón versus chetitský král)*. Disertační práce, Masarykova univerzita, Právnická fakulta, vedoucí práce Ladislav Vojáček, Brno, 2014, s. 153–160.
- ²² K tomu např. WESTBROOK, Raymond: *Law from the Tigris to the Tiber: The Writings of Raymond Westbrook. Volume 1 The Shared Tradition*, vyd. WELLS, Bruce – MAGDALENE, Rachel, Winona Lake (Indiana), Eisenbrauns, 2009, s. 245–288. K tomu rovněž autorka in: KNOLLOVÁ, Michaela: *Trestní právo starověkého Egypta a Chetitské říše, komparativní studie*. Brno, Václav Klemm – nakladatelství a vydavatelství, 2012, s. 85–87.
- ²³ K této problematice autorka podrobněji ve svém příspěvku *Inequality in Hittite and Ancient Egypt Criminal Law*, předneseném na konferenci Crime and Punishment in Antiquity, 3rd International Interdisciplinary Conference on Ancient Languages and Cultures, Wrocław, 17.–19. 6. 2015, Mediterranean and Oriental Studies, University of Wrocław.
- ²⁴ SASOON, John: *Ancient Laws & Modern Problems. The balance between justice and a legal system*. Bristol (UK) – Portland (USA), Intellect Books, 2004, s. 120.
- ²⁵ GÖTZE, Albrecht: *The Hittite Laws*. In: PRITCHARD, James B. (ed.): *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament with Supplement*. Princeton (NJ), Princeton University Press, 1969, s. 196.
- ²⁶ HAASE, Richard: op. cit., s. 640.
- ²⁷ BRYCE, Trevor: op. cit., s. 132–133. V praxi se s polygamií svazky setkáváme, stejně jako v jiných společnostech zejména na nejvyšší úrovni, především u panovníka, kdy jsou důvody zejména dynastické (zajištění následníka) a diplomatické (stvrzení přátelských vztahů se sousedními státy). K tomu KNOLLOVÁ, Michaela: *Postavení panovnice v orientální despocii*, s. 151.
- ²⁸ NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 192.
- ²⁹ Srov. § 195 chetitských zákonů in NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 55 a násl.
- ³⁰ V překladu Bedřicha Hrozného a Ephraïma Neufelda není trest přímo definován, respektive Bedřich Hrozný překládá jako „*nasstane trest*“ a Ephraïm Neufeld uvádí „*je to ohavnost*“. Albrecht Götze ve svém překladu jasně hovoří o trestu smrti: „*je to hrdelní zločin*“. § 189 chetitských zákonů in: HROZNÝ, Bedřich: op. cit., s. 147; NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 54; GÖTZE, Albrecht, op. cit., s. 196. V originálním znění je chetitský výraz *hu-u-ur-ki-il*, který v překladu znamená ohavnost, horor či rozhořčení. I bez explicitního vyjádření trestu znamenalo dle Ephraïma Neufelda využití tohoto výrazu v zákonném ustanovení trest smrti. NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 189.
- ³¹ Přísný postih incestních vztahů nebyl ve starověkém Blízkém Východě nijak výjimečný, spíše naopak. K tomu např. ZISKIND, Jonathan R.: *Legal Rules on Incest in the Ancient Near East. Revue internationale des droits de l'antiquité*, 3e Série, Tome 35, Liège, 1988, s. 79–109.
- ³² Poslední ránu slábnoucím říši zasadily tzv. „mořské národy“. Hlavní město Chattušaš bylo zničeno a říše padla. Chetitě ovšem pochopitelně toho roku všichni nezmizeli ze zemského povrchu. Asimilovali se s ostatními kmeny v této oblasti, jako byli například Lúvíjci. Jejich kultura a stejně tak jejich právo bylo sice smíšeno s jinými národy, přesto zcela nezaniklo a dále existovalo, byť v modifikované podobě.
- ³³ K tomu NEUFELD, Ephraïm: op. cit., s. 94 a násl. O paralelách mezi chetitským a hebrejským právem se rovněž zmiňují MATTHEWS, Victor H. – BENJAMIN, Don C.: *Old Testament Parallels. Law and Stories from the Ancient Near East*. New York, Paulist Press, 1997, s. 110 a násl.
- ³⁴ LYSCHAN, Felix von: *Jews and Hittites. Science*, Vol. 23, No. 571, 1894, s. 21.
- ³⁵ Srov. Lv 18,16 in BÍČ, Miloš a kol.: *Starý zákon. Překlad s výkladem 2. Druhá a Třetí kniha Mojžíšova. Exodus – Leviticus*. Praha, Kalich, 1975, s. 300.
- ³⁶ K tomu dále BURROWS, Millar: *Levirate Marriage in Israel, Journal of Biblical Literature*, Vol. 59, No. 1, New York, 1940, s. 25 a násl.

- 37 Podrobnější rozbor obsahuje KNOLLOVÁ, Michaela: Levirát (u Chetitů a Hebrejců). In: *Dny práva 2011 – Day of Law 2011. Ovlivňování sféry soukromého práva právem veřejným v minulosti* [online]. Brno, Masarykova Univerzita, 2012 [cit. 17. 11. 2015]. Dostupné z: http://www.law.muni.cz/sborniky/dny_prava_2011/files/sbornik/historie.pdf; http://www.law.muni.cz/sborniky/dny_prava_2011/files/A10%20History.html.
- 38 Výraz „bratří, kteří žijí spolu“ respektive jeho výklad se stal předmětem dalších diskuzí, kde se setkáváme s různými názory na to, zda se jedná o případ, kdy je patriarcha rodiny (tj. tehán dotyčné ženy) stále nazívu a společně soužití tedy vychází z ekonomické závislosti synů nebo zda je již mrtev. K tomu LEGGETT, Donald A.: *Levirate and Goel Institutions in the Old Testament with Special Attention to the Book of Ruth*. Londýn, Mack Publishing, 1974, s. 42–48.
- 39 Dt 25,5-10 in BIČ, Miloš a kol.: *Starý zákon. Překlad s výkladem 3. Čtvrtá a Pátá kniha Mojžíšova. Numeri – Deuteronomium*. Praha, Kalich, 1974, s. 285.
- 40 BIČ, Miloš et al. *Starý zákon. Překlad s výkladem 3*, s. 285.
- 41 Srov. Gn 38 in BIČ, Miloš a kol.: *Starý zákon. Překlad s výkladem 1. První kniha Mojžíšova. Genesis*. Praha, Kalich, 1968, s. 222–227.
- 42 BURROWS, Millar: op. cit., s. 31.
- 43 Viz KNIGHT, Douglas A.: *Law, Power and Justice in Ancient Israel*. Louisville, Westminster John Knox Press, 2011, s. 131 a násl., který výslovně uvádí jako cíl levirátu nejen zajištění dědice – nositele jména zemřelého, ale i udržení majetku v rámci rodiny.
- 44 DAVIES, Eryl W.: Inheritance Rights and the Hebrew Levirate Marriage: Part 1. *Vetus Testamentum*, Vol. 31, Fasc. 2, Leiden – Boston, 1981, s. 141. Dokládá to odkazem na starozákonní ustanovení o Dědictví Selofchardových deer. V tomto příběhu se řeší návaznost rodové linie muže, který zemřel bez mužského potomka. Dědictví se domáhají jeho dcery právě proto, aby bylo rodové jméno zachováno, neboť v této souvislosti je jméno muže zachováno v Izraeli pouze v případech, že zůstane jemu nebo jeho rodu v dědictvém držení půda v zaslíbené zemi. Nu 27,1-11, in BIČ, Miloš a kol.: *Starý zákon. Překlad s výkladem 3*, s. 145–146.
- 45 Eryl W. Davies uvádí, že se muž po sňatku stal toliko správcem jmění pro budoucího syna a teprve v případě, že by se z manželství syn nenarodil, přešel by majetek na něj. DAVIES, Eryl W.: Inheritance Rights and the Hebrew Levirate Marriage: Part 2. *Vetus Testamentum*, Vol. 31, Fasc. 3, Leiden – Boston, 1981, s. 258–259.
- 46 MIELZINER, Moses: *The Jewish Law of Marriage and Divorce in Ancient and Modern Times, and its Relation to the Law of the State*. Cincinnati, The BLOCH Publishing and Printing Company, 1884, reprint Obscure Press, 2008, s. 55.
- 47 DAVIES, Eryl W.: Inheritance Rights and the Hebrew Levirate Marriage: Part 1, s. 139.
- 48 K ekonomickému postavení vdovy například STEINBERG, Naomi: Romancing the Widow: The Economic Distinctions between the 'almānā, the 'iššā-'almānā and the 'ešet-hammēt. In: WESTBROOK, Raymond – LYONS, Deborah (eds.): *Women and Property in Ancient Near East and Mediterranean Societies* [online]. Center for Hellenistic Studies Harvard University, 2003 [cit. 23. 11. 2015]. Dostupné z: chs.harvard.edu/CHS/article/displayPdf/385. Publikováno také In: ELLENS, Harold J. – ELLENS, Deborah L. – KNIERIM, Rolf P. – KALIMI, Isaac (eds.): *God's Word for Our World. Volume I: Biblical Studies in Honor of Simon John De Vries. Journal for the Study of the Old Testament: Supplement Series 338*, London, T&T Clark, 2004, s. 327–346.
- 49 NEUFELD, Ephraim: *Ancient Hebrew Marriage laws, With special references to General Semitic Laws and Customs*. London – New York – Toronto, Longmans, Green and Co., 1944, s. 29–30.
- 50 WESTBROOK, Raymond: *Property and the Family in Biblical Law. Journal for the Study of the Old Testament: Supplement series 113*. Sheffield, JSOT Press, 1991, s. 72.
- 51 Dt 25,5-10, in: BIČ, Miloš a kol.: *Starý zákon. Překlad s výkladem 3*, s. 285.
- 52 Průběh rituálu popisuje například GREENSTONE, Julius H.: Halizah. In: ADLER, Cyrus a kol. (eds.): *Jewish Encyclopedia. The unedited full-text of the 1906 Jewish Encyclopedia* [online]. West Conshohocken (PA), [JewishEncyclopedia.com](http://www.jewishencyclopedia.com), 2002–2011 [cit. 20. 10. 2011]. Dostupné z: <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/7105-halizah>.
- 53 Dle některých autorů je střevíc jakýmsi ztělesněním majetku po zemřelém a „zutím“ tedy dochází ke vzdání se tohoto vlastnictví. K tomu a rovněž také podrobněji k významu střevíce v Bibli CHINITZ, Jacob: The Role of the Shoe in the Bible. In: BACON, Shimon (ed.): *Jewish Bible Quarterly*, Vol. 35, No. 1, Jerusalem, 2007, s. 41–46, dostupné také z: http://jbjq.jewishbible.org/assets/Uploads/351/351_shoe2.pdf.
- 54 K tomu srov. FRIEDLÄNDER, Michael: *The Guide for the Perplexed by Moses Maimonides*. New York, E. P. Dutton & Co., 1904, kapitola 49. [online]. Seforim Online. [cit. 10. 9. 2011]. Dostupné z: http://www.teachittome.com/seforim2/seforim/the_guide_for_the_perplexed.pdf.
- 55 GREENSTONE, Julius H.: op. cit.
- 56 Monogamie byla zavedena do židovské rodiny v průběhu vrcholného středověku v Evropě pod vlivem většinové křesťanské společnosti. CHLOROS, Aleck – RHEINSTEIN, Max – GLENDON, Mary Ann (eds.): *International Encyclopedia of Comparative Law. Volume IV. Persons and Family*. Tübingen – Leiden – Boston, Mohr Siebeck – Martinus Nijhoff Publishers, 2007, s. 31.
- 57 Problematika levirátu je podrobně zpracovaná v rámci talmudického traktátu Jebamot. SLOTKI, Israel Wolf: Yebamoth. Translated into English with Notes, Glossary and Indices. In: EPPSTEIN, Isidore (ed.): *Seder Nashim* [online]. [cit. 25. 9. 2011]. Dostupné z: <http://halakhah.com/yebamoth/index.html>. Problematiku příbuzenství brání sňatku pak zpracoval MIELZINER, Moses: *The Jewish Law, Marriage and Divorce in*

- Ancient and Modern Times and its Relation to the Law of the State*. Littleton (Colorado), Fred B. Rothman & Co., 1987, s. 33–60.
- ⁵⁸ Průběh rituálu *chalice* s ohledem na jeho častější frekventovanost v souladu s požadavky moderní společnosti přitom byl postupně zbavován dehonestujícího charakteru.
- ⁵⁹ Problematiku levirátu a *chalice* v židovském právu a vývoj do moderní doby blíže představuje autorka in KNOLLOVÁ, Michaela: Levirát (u Chetitů a Hebrejců), s. 112–127.
- ⁶⁰ MIELZINER, Moses: op. cit., s. 55.
- ⁶¹ GREENSTONE, Julius H.: op. cit.
- ⁶² K problematice nástupnictví autorka podrobněji in KNOLLOVÁ, Michaela: Nástupnictví v Chetitské říši. In: FRÝDEK, Miroslav – TAUCHEN, Jaromír (eds.): *Poceta Karlu Schellemu k 60. narozeninám*. Ostrava – Přívoz, KEY Publishing s.r.o., 2012, s. 380–386.
- ⁶³ V tomto ohledu je zásadním pramenem Telipinovo prohlášení. K tomu autorka podrobněji in KNOLLOVÁ, Michaela: Telipinovo prohlášení a jeho vliv na příští chetitské vládce, stručný nástin. In: VOJÁČEK, Ladislav – TAUCHEN, Jaromír (eds.): *Sborník ze semináře. Sborník*, The European Society for History of Law, 2012, s. 54–58.

Selected Aspects of the Law of Succession in the Hittite Empire

Michaela Knollová

Summary

This article shows some aspects of the law of succession in the Hittite empire. With regard to only fragmentary information from the extant sources, we are focused on three sub-areas. The first part of the article is about the inheritance of a dowry of a deceased married woman when for choice of heirs is important primary the existence or non-existence of descendants of a testator and secondary on the type of marriage in which the testator lived. The second part covers when the son is disinherited by his mother and the extent and nature of this institute. The third, most extensive content section, examines levirate marriage. Levirate marriage is analyzed not only in the Hittite law but also in the subsequent continuation in Hebrew law and later Jewish law from the beginning to the present. Finally, the author thinks about the rule of succession, especially in the context of the nature of Hittite society, not omitting the rules of succession to the Hittite throne.

OPÄTOVNE K SÚDNEMU ZÁKONNÍKU PRE ĽUD (ZAKON SUDNYJ LJUDEM): K MOŽNOSTIAM REKONŠTRUKCIE ARCHAICKÉHO PRÁVA NA VEĽKEJ MORAVE

Tomáš Gábris¹ – Róbert Jáger²

Úvod

O archaickom práve rozvíjajúcom sa na našom území v dobách prvých slovanských mocenských útvarov nemáme aj napriek takmer dvestoročnej tradícii výskumu dejín „slovanského práva“ stále dostačujúce poznatky. Na rozdiel od germánskych zákoníkov nemáme totiž zachovaný žiadny obdobný prameň, ktorý by komplexnejšie zachytával zákony, či aspoň obyčajové právo slovanských útvarov z obdobia spreď roku 1000,³ a nevieme ani, či takýto prameň vôbec jestvoval. Dokonca nemáme istotu ani o formách, v ktorých sa archaické právo malo vyskytovať – teda, či sa dobovo vôbec rozlišovali „zákony“ a „obyčaje“. Podľa Fuldských análov sa síce u Slovanov v zápise k roku 849 rozlišovali „zákony a obyčaje“ (*leges et consuetudines*),⁴ mohlo však ísť len o vsuvku dobového franského analistu vychádzajúceho zo stavu vo Franskej ríši, kde sa medzi zákonmi a obyčajami pojmovo rozlišovalo.⁵ Len na základe tejto ojedinelej zmienky nemôžeme považovať za preukázané, že by slovanskí vládcovia (napr. priamo veľkomoravskí vládcovia) skutočne realizovali normotvornú činnosť napríklad po vzore byzantských panovníkov. Iba v neskoršom prameni – Kronike mnícha Dukljanina z 11. až polovice 12. storočia⁶ sa ojedinele uvádza, že kráľ Svätopluk vydal niekoľko zákonov. Tejto zmienke však nemožno bezvýhradne dôverovať, vzhľadom na jej neskorší pôvod, a možnú kontamináciu s tradíciou iných panovníckych zákonodarcov⁷ v duchu ideálu *rex legislator*. Aj keby pritom veľkomoravskí panovníci skutočne mali vykonávať zákonodarnú moc, bola by to možno iba reflexia kristianizačných vzorov, a nie zaručený výraz predchádzajúcej archaickej praxe. Väčšina autorov sa totiž prikláňa skôr k názoru, že v praxi malo archaické právo zrejmé podobu obyčají, resp. jednotného archaického normatívneho systému, ktorý sa cirkev a kristianizovaný panovník mohli pokúšať narušiť zavedením nového „Božieho zákona“ (kresťanského náboženstva), ako aj nového svetského „zákona“ vychádzajúceho v prípade Veľkej Moravy najmä z byzantských zbierok; úspešnosť ich pokusov ohľadom nového svetského práva však zostáva pochybná.⁸ Pamiatky, ktoré sa nám z tohto obdobia zachovali, vypovedajú práve iba o týchto „pokusoch“. O pôvodnom, nezapísanom (nezachovanom) archaickom práve na území Veľkej Moravy nám tieto pamiatky nehovoria takmer nič.

Pri výskume práva na Veľkej Morave sa preto možno uberať dvoma smermi – rozlišovať archaické predcyrilometodské právo, a na druhej strane cyrilometodské právo, ktoré nachádzame spísané v zachovaných juridikách. Upozorňujeme pritom, že namiesto „právných predpisov“ a „právných noriem“ zámerne v tejto štúdií používame pojmy „normatívny text“, resp. „juridiká“. Tým reflektujeme pochybnosti o reálnom význame týchto

textov ako právnych predpisov či noriem – a to najmä s poukazom na nedostatok dôkazov o ich právnej záväznosti, osobitne o ich prijatí (schválení) zákonodarným orgánom, a o ich reálnom vynucovaní v praxi.

Doteraz pritom pri výskume práva Veľkej Moravy prevažovala historická, resp. historickoprávna analýza zachovaných písomných prameňov – tj. prameňov tzv. cyrilometodského práva.⁹ Je však otázne, do akej miery tieto texty reflektujú skutočne na Veľkej Morave aplikované právo, a tiež v akom vzťahu sú tieto normy k dovtedy používanému archaickému predcyrilometodskému právu, ktorému sa doteraz pozornosť takmer nevenovala. Ak by sme chceli tomuto nedostatku učiniť zadosť a venovať pozornosť opomínanému predcyrilometodskému právu, spôsoby, ktorými pritom možno postupovať, sú podľa súčasného stavu poznania a historickej metodológie minimálne dva.

Prvým spôsobom je ten, ktorý sa síce tiež primárne zameriava na cyrilometodské juridiká, ale s pochybnosťami o ich reálnej dobovej aplikácii, a s vedomím, že napriek častým analýzám týchto textov ešte neboli využité všetky možnosti ich výskumu, a to najmä s ohľadom na výskum rozdielov medzi cyrilometodskými textami a byzantskými vzormi, z ktorých autori veľkomoravských juridik vychádzali.¹⁰ Vzťahu jednotlivých cyrilometodských právnych pamiatok a byzantského práva sa síce v poslednom období podrobnejšie venovali napríklad Marek Meško,¹¹ Zofia Brzozowska¹² či Adam Mesiarkin,¹³ domnievame sa však, že títo autori nedostatočne preskúmali rozdiely cyrilometodských textov oproti použitým vzorom, a dôvody týchto rozdielov. Práve tieto rozdiely pritom podľa nášho názoru poukazujú na špecifické potreby a situáciu na území Veľkej Moravy, kde sa mali prispôsobené normatívne texty aplikovať. Preto sa pri našom rozbere juridik zameriame práve na túto stránku skúmaných normatívnych textov – na identifikáciu rozdielov, dôvody týchto rozdielov, sledované ciele, a nástroje, ktorými sa mali ciele cyrilometodskej misie¹⁴ v právnej oblasti dosiahnuť.

Druhý spôsob, ktorým sa možno priblížiť k poznaniu archaického predcyrilometodského práva, je tiež spojený s cyrilometodskými písomnými prameňmi. Ide však skôr o ich historicko-lingvistickú¹⁵ než o obsahovú analýzu. Ak aj totiž tieto texty nepredstavovali prakticky aplikované právo, resp. nereferovali o skutočne vynucovanom práve, ktoré by nahradilo predcyrilometodské právo, je vysoko pravdepodobné, že tieto pamiatky obsahujú ešte predcyrilometodskú právnu terminológiu, ktorú zapisovatelia použili pri tvorbe textov v staroslovienskom jazyku. Podľa teórie lingvistickej stability mali totiž misionári využívať na označenie nových reálií a vzťahov v prvom rade zaužívané staršie termíny, a práve táto prevzatá terminológia by nám po použití historicko-lingvistickej analýzy mala pomôcť nahliadnuť do spôsobu regulácie spoločenských vzťahov v predcyrilometodskom období.¹⁶

V tomto duchu teda zastávame hypotézu, podľa ktorej sa terminológia použitá v cyrilometodských písomných pamiatkach v tzv. staroslovienskom jazyku blízkom jazyku miestnej populácie približuje zaužívanej domácej právnej terminológii, a to ešte pôvodu predcyrilometodského. Predcyrilometodský význam sa pritom môže (ale nevyhnutne nemusí) prekrývať s významom, ktorý týmto termínom pripísali autori nami skúmaných pamiatok. Pravdepodobnosť, že sémantický význam je minimálne obdobný, je však s ohľadom na predpokladanú intenciu autora (byť pochopený adresátmi) a na teóriu stability jazykových konvencií relatívne vysoká. Historická jazykoveda totiž predpokladá, že zaužívanú terminológiu nie je možné jednoducho zmeniť, opustiť, či nahradiť. Naopak, predpokladá sa, že sémantické polia výrazových prostriedkov zostávajú relatívne stabilné, a pôvod-

né slovanské výrazy označujúce podobné (hoci ešte predkresťanské) objekty, koncepty a významy, či už svetské alebo sakrálné, si zachovávajú svoj približný význam aj po ich aplikácii na kresťanské svetské alebo sakrálné realie. Primárnym úmyslom misionárov totiž bolo práve pretavenie predkresťanského sakrálna na sakrálno kresťanské, vrátane súvisiacej náboženskej a „právnej“ terminológie. Pokiaľ teda zapisovatelia juridik použili pôvodný slovanský termín, označujúci právnu realitu, ktorá mohla jestvovať už pred šírením kresťanstva, a zároveň ide o termín, ktorý sa použil v zrejme obdobnom význame v písomných cyrilometodských pamiatkach, a následne sa v miestnom jazyku (príp. aj iných slovanských jazykoch) zachoval až do vrcholného stredoveku, prípadne až do súčasnosti, a to s približne rovnakým významom, je vysoko pravdepodobným, že v duchu teórie lingvistickej stability ide o výraz, ktorý mohol mať vlastný právny význam (hoci čiastočne iného obsahu) už v predkresťanskom období našich dejín. Práve tieto termíny pritom možno podrobiť bližšej historicko-lingvistickej analýze za účelom snahy o identifikovanie ich možného pôvodného, ešte predkresťanského významu.

V tomto príspevku postupne priblížime oba naznačené spôsoby rekonštrukcie archaického predcyrilometodského práva na Veľkej Morave, a to najmä na príklade doteraz najviac analyzovaného prameňa – Súdneho zákonníka pre ľud (Zakon sudnyj ljudem).

Právo pred príchodom Konštantína a Metoda (r. 863)

Právo sa v súčasnosti zväčša definuje ako súbor právnych noriem v štáte stanovenej alebo uznanej forme, vynútiteľných štátom.¹⁷ Obsah tejto definície naznačuje, že právo závisí od existencie štátu, resp. vzniká až vtedy, keď existuje štát. Táto definícia práva a vnímanie závislosti práva od štátu vládnu v našej právnej vede posledné desiatky rokov bez väčšieho ohrozenia. Napriek tomu sa však bežne pojem „právo“ používa aj na označenie pravidiel správania v takých podmienkach, v ktorých štát zjavne neexistoval, napríklad v predštátnych, kmeňových spoločenstvách.

Zodpovedanie otázky, či je právo staršie alebo mladšie ako štát, závisí od definície štátu a práva. Ak totiž za „štát“ v najširšom zmysle považujeme akúkoľvek formu organizácie ľudskej spoločnosti, potom je štátom aj kmeňová alebo akákoľvek iná forma spolužitia, regulujúca verejný život a fungovanie spoločnosti.¹⁸ Takáto vonkajšia regulácia správania pritom existovala minimálne odkedy je človek spoločenským tvorom, teda zrejme od počiatkov jeho existencie ako ľudskej bytosti. Naopak, ak štát chápeme v úzkom význame v podobe, v akej ho definovala právna veda 19. storočia, teda ako inštitúciu organizujúcu obyvateľstvo na určitom území za použitia byrokraticky vykonávanej suverénnej štátnej moci, mohli by sme o takomto štáte hovoriť pre naše územie najskôr od Veľkej Moravy, prípadne až od Uhorského kráľovstva 13. storočia (keďže aj štátny charakter Veľkej Moravy a počiatkov Uhorska je niekedy spochybňovaný¹⁹).

Obdobne, ak právo chápeme v najširšom zmysle ako určitý systém spoločenských noriem a vzťahov, potom môžeme tvrdiť, že právo tiež existovalo od počiatkov ľudskej existencie, resp. od počiatkov ľudskeho spolužitia. Ak ho však spravíme závislým od existencie štátu, opäť sa dostávame k jeho počiatkom najskôr až na Veľkej Morave, prípadne až v Uhorskom kráľovstve.

My sa tu prikláňame k diferencujúcemu riešeniu – nerobíme právo závislým od moderného pojmu štátu, a predpokladáme jeho existenciu už v kmeňovej spoločnosti, a to aj

napriek vedomiu, že v danom období právo zrejme nebolo presne odlíšiteľné od iných normatívnych systémov (morálka, náboženstvo), resp. že existoval iba jeden normatívny systém, kombinujúci normy všetkých hodnotových systémov danej spoločnosti. Tento systém bol pritom pôvodne aplikovaný striktno len na členov komunity (kmeňa).²⁰ Až následne sa presadila teritorialita tohto normatívneho systému.

V našom ponímaní je teda právo staršie ako štát, zároveň však toto právo má iný charakter a inú podobu ako dnešné právo. Môžeme o ňom v súlade s inými autormi hovoriť ako o tzv. archaickom práve.²¹ V tomto duchu napríklad William Seagle rozlišuje primitívne, archaické a zrelé právo, pričom tzv. kmeňové právo v Európe podľa neho spadá do kategórie archaického práva. Zrelé právo podľa neho nastupuje až od obdobia profesionalizácie právnického povolania,²² čo by malo byť v Európe približne v 12. storočí. Základná vývojová línia tak v stredovekej Európe smeruje od archaického práva, splyvajúceho s jednotným normatívnym systémom zahŕňajúcim normy etiky, morálky, spravodlivosti, náboženstva a práva, k dualizmu tzv. učeného (teoretického, zrelého) práva²³ a neučeného obyčajového (praktického) práva, ktorých následná kombinácia dala vznik dnešnému modernému právu.

V najstaršom období našich dejín – počas Samovho kráľovstva, Nitrianskeho kniežatstva a Veľkej Moravy, a dokonca až k počiatkom existencie Uhorského kráľovstva – sa teda obyvateľstvo spravovalo zásadne jednotným archaickým normatívnym systémom, t.j. všeobecnými predstavami o spravodlivosti a morálke, aj keď osobitné pojmy a inštitúty, ktoré dnes možno považovať za právne, boli známe už vtedy. Tak je napríklad nepochybné, že už v najstarších dobách museli existovať authority, rozhodujúce so záväznou silou prípadné spory – hoci mohlo ísť o authority tradičné, kmeňové, predštatné, kolektívne. Zmienku o súde (resp. zhromaždení – *placitum*) tak máme doloženú už z obdobia Samovho kráľovstva, v súvislosti s medzinárodným sporom z roku 631, kedy Slovania povraždili v Samovom kráľovstve franských kupcov so sprievodom a olúpili ich o majetok. Franský kráľ Dagobert vyslal k Samovi vyslanca Sicharia so žiadosťou, aby prikázal poskytnúť spravodlivú náhradu za kupcov, ktorých Samovi ľudia povraždili, a ktorých majetku sa protizákonne zmocnili. Samo tu navrhoval „ustanoviť súdy (*placita*) pre tento a iné spory, ktoré vznikli medzi oboma stranami, aby bolo navzájom uplatnené právo“.²⁴ Navrhoval teda zorganizovanie súdneho zasadnutia na vyriešenie sporov medzi týmito dvoma mocenskými útvarmi, za účelom, aby bolo uplatnené „právo“.²⁵ Do akej miery však šlo skutočne o Samove slová, vplyv jeho možného ríšskeho kultúrneho pozadia, alebo slová, ktoré mu dodatočne vložil do úst kronikár, nie je možné odhadnúť. Rovnako nie je dobre možné rekonštruovať chápanie „práva“, ktorého sa dovoľáva, a jeho skutočnú podobu, s výnimkou predpokladu, že malo formu nepísanú.

V tejto súvislosti je vhodné uviesť, že na označenie formy archaického práva sa v súčasnosti odmieta pojem „obyčajové právo“ (*Gewohnheitsrecht*), a namiesto toho sa v literatúre hovorí iba o akomsi nižšom vývojovom stupni – o právnych obyčajoch, či len obyčajoch (*Rechtsgewohnheiten*, alebo len *Gewohnheiten*)²⁶ ako o prejave empirickej právnej sociológie, teda o práve prejavujúcom sa v praktickom konaní.²⁷ Nejde teda o úmyselný produkt intelektuálnej činnosti, akým je až vyšší vývojový stupeň – obyčajové právo. V archaickej (a ešte viac v prípadnej skoršej, primitívnej) spoločnosti v rámci „obyčaj“ ešte hrajú veľkú rolu aj limity dané tabu, rituálmi a jednoduchým náboženstvom, v neskorších prameňoch stotožnené s latinskými pojmami *mos*, *usus*, *ritus* alebo *consuetudo*.²⁸

Praktická stránka aplikácie tejto sústavy noriem nám pritom zostáva zahalená rúškom tajomstva. Môžeme sa iba domnievať, že zväčša sa pri rozhodovaní postupovalo voluntaristicky podľa toho, čo bolo spoločenstvo ochotné akceptovať, prípadne podľa toho, čo vyslovil rozhodca sporu, resp. sudca v prítomnosti spoločenstva.²⁹ Ani ten však nerozhodoval nevyhnutne podľa určitého ustáleného pravidla,³⁰ ale zrejme iba podľa vlastného vyhodnotenia spornej situácie, v medziach toho, čo bolo spoločenstvo ochotné akceptovať.³¹

Právo v cyrilometodských juridikách – Zakon sudnyj ljudem

Za najvýznamnejšie cyrilometodské juridikum (niektorí autori ho majú za platné právo, teda nie za prameň poznania práva, ale priamo za prameň vzniku práva) sa považuje *Súdny zákonník pre ľud (Zakon sudnyj ljudem*, ďalej tiež len „Zákonník“),³² ktorý sa nám zachoval v najskoršom odpise až z konca 13. storočia.³³ Za jeho veľkomoravský pôvod sa prihovára už Šafárik,³⁴ avšak následne sa vyslovovali aj viaceré iné hypotézy o pôvode tohto diela – od macedónskej, srbskej, bulharskej, panónskej, až po ruskú. Za najpravdepodobnejšie sa považovali tri z týchto hypotéz – bulharská, macedónska a veľkomoravská. Bulharská teória tvrdila, že ide o pamiatku spájanú s kniežat'om Borisom, ktorý prijal kresťanstvo v rovnakom období ako prebiehala cyrilometodská misia na Veľkej Morave. Macedónska teória zasa tvrdila, že ide o zákonník, ktorý bol vytvorený Metodom ako správcom slovanského kniežatstva v Macedónsku ešte v rokoch 830–840, a bol určený primárne pre vojakov. Na základe lingvistickej analýzy použitých termínov naznačujúcich prvky jazyka západných Slovanov však akademik Vašica podľa našej mienky presvedčivo dokázal veľkomoravský pôvod tejto pamiatky, ku ktorému sa v súčasnosti prikláňa väčšina autorov.³⁵

Z hľadiska obsahu v prípade Zákonníka nejde o úplne originálne dielo, ani o dielo zachytávajúce predcyrilometodské právo platné na Veľkej Morave. Obsahovým základom, vzorom a východiskom tohto Zákonníka je byzantská Ekloga (pochádza z roku 726 alebo 740/741³⁶), najmä jej titul 17. Iba niekoľko článkov vychádza z iných titulov Eklogy.³⁷

Najväčšia pozornosť sa tomuto juridiku doteraz venovala primárne z dôvodu, že podľa niektorých autorov³⁸ išlo o právnú zbierku, ktorá mala splniť hlavnú požiadavku kniežat'a Rastislava, keď z Byzancie žiadal „učiteľ'ov“ – tvrdilo sa totiž, že Rastislav priamo žiadal od byzantského cisára zákon, konkrétne Eklogu: „... *poszeli takz mozb, iže ny ispravitiť vszjako pravdo*“³⁹ (kde pojem „pravda“ sa autormi vykladal ako „zákon“, resp. konkrétne Ekloga, či Súdny zákonník pre ľud). Dagmar Marečková⁴⁰ však podľa nášho názoru presvedčivo preukazuje, že šlo o rečnícku floskulu, ktorá sa bežne vyskytovala v byzantských listoch a listinách, a že totiž sami Byzantínci si pripisovali vlastnosť, že od nich „vždy dobrý zákon na všetky strany vychádza“. V prípade Rastislavovho posolstva teda nemuselo ísť o slová obdivu Rastislava k žiadnej konkrétnej zbierke, ktorú by si od cisára žiadal.⁴¹

Nezávislosť Zákonníka od Rastislavovej žiadosti by mohol potvrdzovať aj neskorší prameň (zrejme z 11. až polovice 12. storočia⁴²), kronika popa Dukljanina, ktorý uvádza, že panovník Svätopluk vydal viacero zákonov a zaviedol dobré obyčaje, o čom sa možno dočítať v knihe Metod.⁴³ Tieto Svätoplukom vydané nové zákony a obyčaje, resp. samotná kniha Metod, môžu byť stotožnené práve so Zákonníkom.

Zákonník samotný má v absolútnych číslach 33 článkov (rôzne redakcie tzv. krátkej verzie sú však číslované rôzne – majú od 30 do 41 článkov; existuje tiež rozšírená verzia,

tá je však neskoršia, a nemá pôvod na Veľkej Morave) a upravuje najmä otázky trestného práva (delikty proti viere, mravnosti, majetkové delikty, inštitút azylu, svedkov) a súkromného práva (náhrada škody, monogamia, prekážky uzavretia manželstva, rozluka).

V archaických spoločnostiach pritom vo všeobecnosti prevažuje práve regulácia otázok trestného práva, čo mohlo byť dôvodom, prečo sa základom Zákonníka stal práve 17. titul Eklogy, pojednávajúci o trestnom práve. V našom prípade ešte navyše do popredia vystupuje skutočnosť, že do veľkej miery šlo o trestnoprávnu reguláciu pohlavného života, ktorý bol zrejme na Veľkej Morave kristianizačnými autormi Zákonníka vnímaný ako problematický.

Súkromné právo, osobitne záväzkové (zmluvné) právo je naopak v archaických spoločnostiach v úzadí, a to kvôli neexistencii zodpovedajúcich sociálnych a ekonomických vzťahov.⁴⁴ Dokazuje to aj obsah Zákonníka, ktorý zrejme verne zohľadňoval práve potreby miestnej veľkomoravskej spoločnosti.

Podľa Kizlinka, Eklogu si autori Zákonníka úmyselne vybrali namiesto justiniánskych kodifikácií, ktoré mohli tiež využiť, a to vraj preto, že sa v nej na rozdiel od „sekulárneho“ justiniánskeho práva kladie relatívne silný dôraz na božie pôsobenie.⁴⁵ To by mohlo skutočne konvenovať osobnému založeniu členov misie, Konštantínovi a Metodovi, podľa obrazu, ktorý o nich zanechali tvorcovia ich Životov. Toto normatívne dielo totiž zrejme malo zároveň plniť aj úlohu kristianizačnú.

Aj keď sa všeobecne predpokladá, že autorom Súdneho zákonníka pre ľud je Metod, vyskytujú sa v tejto súvislosti viaceré pochybnosti. V 60. rokoch 20. storočia napríklad Kizlink poukázal na to, že autorom musel byť niekto menej vzdelaný než Metod, pretože vraj pri preklade nepochopil niektoré rímskoprávne inštitúty a dané pasáže Eklogy preložil zle. Napríklad trestanie svojpomoci a jej považovanie za krádež Kizlink vykladá ako nepochopenie rímskoprávneho inštitútu svojpomoci.⁴⁶ Trval na svojom výklade, že nejde o snahu zakázať svojpomoc (jej považovaním za protiprávne konanie, krádež) a snahu prevziať súdnicstvo do štátnych rúk, ale že ide o nepochopenie pôvodného textu. Naopak, iné články boli podľa neho preložené elegantne; tie vraj mohli pochádzať od Metoda.⁴⁷ Zastával teda zrejme názor, že dielo má minimálne dve vrstvy od dvoch rôznych autorov.

Kizlink, a spolu s ním aj iní autori, formulujú tiež skeptickú myšlienku, že tento „Zákonník“, ak aj vôbec bol oficiálne promulgovaný,⁴⁸ nebol zrejme v praxi používaný, a nešlo teda o právne záväzný predpis. Tento záver Kizlink vyvodzoval z toho, že obsah Zákonníka nemal podstatný vplyv na neskorší právny vývoj,⁴⁹ ale tiež z toho, že sám Metod (v tzv. Anonymnej homílii) musel apelovať na jeho dodržiavanie veľkomoravskými veľmožmi,⁵⁰ na ktorých životy mal mať Zákonník na Svätoplukovom dvore priamy dopad. Naopak, iní autori práve z tohto apelovania vyvodzujú, že Zákonník používaný bol.⁵¹ Skeptickí autori však navyše upozorňujú aj na to, že textu chýbajú ustanovenia o takých dôležitých skutkových podstatách trestných činov, ako je napríklad vražda, ublíženie na tele, a pod., ktoré v štruktúre žiadneho zákonníka podľa nich nesmú chýbať.⁵² Aj na tento argument však existuje protiargument – že totiž tieto skutkové podstaty boli dostatočne upravené v dovtedajšom obyčajovom práve, a autor Zákonníka nepovažoval za nutné tieto ustanovenia meniť.

Nás na tomto mieste vzhľadom na primárny cieľ tejto štúdie nebude až tak zaujímať otázka skutočného používania Zákonníka, ako skôr to, aké ciele ním autor sledoval vo vzťahu k predcyrilometodskému právu. Bude nás tiež osobitne zaujímať to, aké odchýlky Zákonník vykazuje pri porovnaní s Eklogou. Práve tieto rozdiely by totiž mohli naznačo-

vať niektoré spoločenské realie na Veľkej Morave, ktoré zostavovateľ Zákonníka považoval za potrebné zohľadniť.

Podrobnej analýze a porovnaniu Zákonníka s Eklogou sa v našich končinách už v roku 1922 venoval Theodor Saturník. Ekloga podľa jeho konštatovania upravuje veľmi podrobne najmä trestné právo, pričom súkromné právo podstatne zjednodušuje v porovnaní s justiniánskymi kodifikáciami; a o vlastníckom práve v nej dokonca nie je ani zmienky. Aj z tohto hľadiska teda mohla Ekloga skutočne lepšie vyhovovať vývojovému stupňu veľkomoravskej spoločnosti (kde sa spochybňuje súkromné vlastníctvo pôdy⁵³), a nepochybne tak šlo o vhodné zvolené východisko.

V rámci trestného práva sa zasa často zdôrazňuje, že kým mrzačiacie ustanovenia Eklogy predstavujú v skutočnosti zmiernenie trestov smrti, ktoré pôvodne obsahovala byzantská (rímska) právna úprava, prekladatelia Zákonníka zašli ešte ďalej – v Zákonníku sú tresty hrdelné a mrzačiacie ešte viac zmiernené a nahradené cirkevným pokáním (pôstom), a to podľa západoeurópskych vzorov rozlišujúcich rôzne stupne pokánia. V tom sa mohol odrážať postoj domáceho obyvateľstva k nemiestne krutým spôsobom trestania. Navyše, pri výmere trestov sa vôbec nerozlišuje medzi spoločenským postavením páchatel'ov a obetí (ich príslušnosťou k rôznym spoločenským vrstvám), čo tiež mohlo vyhovovať spoločenskému zriadeniu Veľkej Moravy.⁵⁴

Všetky tieto špecifiká Zákonníka, či už vychádzajúce z Eklogy alebo odchyľujúce sa od Eklogy – ako chýbajúca úprava vlastníckeho práva k pôde, absentujúce mrzačiacie tresty, a nerozlišovanie medzi spoločenskými vrstvami – môžu čiastočne vypovedať o predcyrilometodskom práve na Veľkej Morave, a majú pre našu prácu osobitný význam. Podrobnejšie porovnanie týchto dvoch textov – Eklogy a Zákonníka – tak obsahuje príslušob možného objasnenia viacerých špecifik spoločenskej situácie na Veľkej Morave.

Za týmto účelom prejdúc od koncepčného k podrobnejšiemu, textovému rozboru a porovnaniu Zákonníka s Eklogou, môžeme konštatovať, že už A. Pavlov⁵⁵ dávnejšie preukázal, že z 32 článkov Zákonníka (v súčasnosti prevažne používané číslovanie pozná v absolútnych číslach až 33 článkov) má až 30 základ v Ekloge. Z toho 10 článkov (v redakcii použitej Pavlovom ide o články 12, 15, 18, 21, 24–26, 31 a 32) je doslovným prekladom Eklogy (tit. 17.32, 17.40, 17.5, 14.9, 17.6, 17.7, 17.8, 17.12, 17.17 a 2.12). Zvyšných 20 článkov je prispôbením textu Eklogy, a to takým, že sú pridané cirkevné tresty (čl. 4–9, 11, 14 a 16 Pavlovom použitej redakcie), alebo sú prísne tresty nahradené pokutou a pôstom (čl. 25, 27–29 Pavlovom použitej redakcie). Iba sedem z článkov, ktoré vychádzajú z Eklogy, je podľa Pavlova modifikovaných do väčšej miery – napr. čl. 3 o svedkoch (dnes prevažne číslovaný ako čl. 7a) pripúšťa svedectvo prepustenca proti bývalému pánovi, čo Ekloga nepripúšťa.⁵⁶ Pre zvyšné dva články, ktoré nemajú pôvod v Ekloge, sa podľa Pavlova (a aj podľa Saturníka) za prameň považujú právo justiniánske, kánony Bazila Veľkého a konštitúcie apoštolov.⁵⁷

Aj podľa neskoršej analýzy od Vašicu je väčšina statí Zákonníka skutočne prevzatá zo 17. titulu Eklogy,⁵⁸ pričom len päť ich náleží k iným titulom – konkrétne stať o vojnovnej koristi bola prevzatá z titulu 18., stať o svedectve rodičov a detí z titulu 14.2–3, stať o vykúpení vojnového zajatca z tit. 8.6, stať o svedkoch z počutia z tit. 14.9, a stať o súdnom spore manželov z tit. 2.12–13.⁵⁹

Niektoré zmeny zavedené v jednotlivých článkoch prevzatých z Eklogy predstavujú podľa Vašicu západné vplyvy (oproti byzantským prvkom) – najmä stupňované poká-

nie, formulácia pôstu „o chlebe a vode“, manželská prekážka duchovného príbuzenstva, či úprava inštitútu svedkov a svedectva.⁶⁰ Aj označenie mincí – stljaz – vraj pochádza zo západného „skilling“.⁶¹

Na rozdiel od Eklogy je v Zákonníku⁶² navyše článok 1 o trestaní pohanstva, ktorý aj podľa Vašicu, tak ako to predtým tvrdil Saturník, predstavuje modifikáciu justiniánskeho *Codexu* 1, I, tit. XI, 7–8 (v Byzancii totiž už v Ekloge takéto ustanovenie o trestaní pohanstva nebolo potrebné), a článok 2 o svedkoch, vraj inšpirovaný mojžišovským zákonom o svedkoch vyjadreným v Starom zákone v Deuteronomiu (Dt 19.15, 18, 19). Osobitne sa niekedy uvádza, že svoj pendant v Ekloge nemajú ani niektoré ustanovenia článku 30a o nerozlučiteľnosti manželstva, aj keď však čiastočne môžu mať základ v tit. 2.12–13 Eklogy.

Namiesto opakovaného overovania Pavlovom, Saturníkom a Vašicom vykonaných porovnaní Zákonníka a Eklogy sa na tomto mieste pokúsime o iné porovnanie týchto dvoch prameňov, sústrediac sa viac na rozdiely než na podobnosti, za účelom identifikovania byzantských úprav, pri ktorých sa autor Zákonníka rozhodol, že ich na rozdiel od iných ustanovení neprevezme. Za tým účelom najprv stručne priblížime obsah Zákonníka, a následne obsah Eklogy.

Prehľadne možno obsah jednotlivých ustanovení Zákonníka (v redakcii celkovo 33 článkov) zhrnúť nasledovne:

1. úvodné ustanovenie
2. zákaz prijímať žalobu bez svedkov
3. o koristi
4. o cudzoložstve s otrokyňou
5. o smilstve s otrokyňou
6. o smilstve mnícha
7. o sobáši s matkou krstného dieťaťa (kmotrou)
- 7a. o svedkoch (v iných redakciách krátkej verzii predstavuje súčasť čl. 2)
8. o zvedení panny
9. o znásilnení panny
10. o zvedení dospievajúcej
11. o zvedení zasnúbenej
12. o krvismilstve
13. o bigamii
14. o podpaľáctve v lese
15. o podpaľáctve budov
16. o cirkevnom azyle
17. o zákaze svojpomoci
18. o svedectve detí proti rodičom a otrokov proti pánom
19. o vykúpení zajatcov
20. o svedkoch z počutia
21. o vojakoch, ktorí zapreli vieru
22. o vypožičaní koní
23. o zahubení dobytky
24. o krádeži na vojne
25. o zodpovednosti pána za kradnúceho otroka
26. o zahnaní cudzieho stáda

27. o okrádaní mrtvých
 28. o krádeži z chrámu
 29. o zotročení slobodného
 30. o privlastnení si cudzieho otroka
 - 30a. o nerozlučiteľnosti manželstva
- záverečné ustanovenie

Obsah príslušných článkov 17. titulu Eklogy ponúka napr. Ludwig Burgmann⁶³ nasledovne:

1. azyl
2. prísaha na písmo v súdnom spore
3. konšpirácia proti cisárovi
4. útok na kňaza v kostole
5. nepovolená svojpomoc namiesto obrátenia sa na súd
6. vzdanie sa viery v zajatí
7. zodpovednosť za vypožičaného koňa
8. zadržanie a vyhľadovanie cudzích zvierat
9. zodpovednosť majiteľa zvierat a v prípade napadnutia iného zvierat a jeho zvierat'om
10. krádež zbraní vo vojenskom tábore
11. krádež inde ako v tábore
12. zodpovednosť pána za kradnúceho otroka
13. odohnanie cudzieho stáda
14. okrádanie mrtvých
15. krádež z oltára
16. únos alebo predaj slobodného
17. únos alebo zatajenie otroka
18. falšovanie mincí
19. cudzoložstvo
20. smilstvo
21. styk s vlastnou otrokyňou
22. styk s cudzou otrokyňou
23. styk s mníškou
24. únos a styk s mníškou alebo pannou proti jej vôli
25. sobáš s krstnou dcérou
26. sobáš s krstnou matkou manželského partnera
27. cudzoložstvo s vydatou ženou, a o dokazovaní v tomto prípade
28. odpustenie ženinej nevery
29. styk s pannou
30. znásilnenie
31. pohlavné zneužitie pred 13. rokom veku
32. zneuctenie zasnúbenej
33. incest
34. pohlavný styk s cudzou ženou a jej dcérou
35. bigamia
36. potrat ženy, ktorá otehotnie mimo manželstva
37. švagrovstvo ako manželská prekážka
38. pohlavný styk medzi osobami rovnakého pohlavia

39. sodomia so zvieratami
40. podpaľáčstvo v lese
41. podpaľáčstvo v meste alebo na vidieku
42. podanie nápoja, z ktorého osoba ochorie
43. čarodejníci a miešači jedov, ktorí zaklínajú démonov
44. výrobcovia amuletov
45. vražda
46. zranenie mečom
47. zabitie pri hádke
48. usmrtenie z úderu pri hádke
49. zbavenie života otroka nie je vraždou, ibaže bol kruto umučený
50. trest ukrižovania pre lupiča
51. krivé obvinenie
52. manichejci
53. dezertéri

Z tohto prehľadu a porovnania so Zákonníkom nám vyplýva, že zo 17. titulu Eklogy v Zákonníku chýbajú čl. 2–4, 9, 11, 18, 19, 24, 34, 36–39 a 42–53. Znamená to, že do Zákonníka nebola prevzatá nasledujúca úprava:

2. prísaha na písmo v súdnom spore
3. konšpirácia proti cisárovi
4. útok na kňaza v kostole
9. zodpovednosť majiteľa zvierat'a v prípade napadnutia iného zvierat'a jeho zvierat'om
11. krádež inde ako v tábore
18. falšovanie mincí
19. cudzoložstvo
24. únos a styk s mníškou alebo pannou proti jej vôli
34. pohlavný styk s cudzou ženou a jej dcérou
36. potrat ženy, ktorá otehotnie mimo manželstva
37. švagrovstvo ako manželská prekážka
38. pohlavný styk medzi osobami rovnakého pohlavia
39. sodomia so zvieratami
42. podanie nápoja, z ktorého osoba ochorie
43. čarodejníci a miešači jedov, ktorí zaklínajú démonov
44. výrobcovia amuletov
45. vražda
46. zranenie mečom
47. zabitie pri hádke
48. usmrtenie z úderu pri hádke
49. zbavenie života otroka nie je vraždou, ibaže bol kruto umučený
50. trest ukrižovania pre lupiča
51. krivé obvinenie
52. manichejci
53. dezertéri

Z obsahu uvedených článkov pritom podľa nášho názoru vyplýva, že zásadne do Zákonníka neboli z Eklogy prevzaté tie skutkové podstaty, ktoré na Veľkej Morave nemu-

seli byť vzhľadom na veľkomoravské realie relevantné – napr. o falšovaní mincí (vzhľadom na nerozvinuté peňažné hospodárstvo na Veľkej Morave⁶⁴), či o konšpirácii proti cisárovi (v prípade vôle prekladateľa sa však samozrejme mohol tento článok upraviť na sprisahanie voči panovníkovi), alebo článok o manichejcoch.

Na druhej strane, viaceré zo skutkových podstat v tit. 17 Eklogy sú veľmi špecifické, a prekladateľ nemusel považovať za potrebné zaradiť ich do svojho diela práve z toho dôvodu, že ide iba o špecifické situácie vo vzťahu k skutkovým podstatám reprobovaných už na iných miestach – napr. v prípade článku o ukrižovaní lupiča (odhliadnuc od osobitných konotácií spojených so spôsobom popravy ukrižovaním, čo nemuselo vyhovovať prekladateľovi-kristianizátorovi), o čarodejníkoch a výrobcoch amuletov (čo spadalo pod všeobecný zákaz pohanstva), o krádeži inde ako v tábore, pohlavnom styku s cudzou ženou a jej dcérou, iné sexuálne delikty, a pod. Tobôž nemuseli byť do Zákonníka zaradené, ak takéto skutkové podstaty poznali iné veľkomoravské cyrilometodské pamiatky (trestanie výrobcov amuletov v Nomokánone, trestanie cudzoložstva v Ustanoveniach svätých otcov a pod.; to by pritom mohlo naznačovať aj poradie, v ktorom boli jednotlivé juridiká na Veľkej Morave spísané).

Najzarážajúcejšou prítom môže byť už vyššie spomenutá úplná absencia obsahu niektorých článkov Eklogy, ktoré by sme v Zákonníku prirodzene očakávali – najmä o vražde, ublížení na zdraví, zabití, či špecificky o travičstve (ale tiež napríklad spomínané ustanovenie o zrade voči panovníkovi). Táto absencia sa však dá vysvetliť dostatočnou úpravou v dovtedajšom obyčajovom práve, nevyžadujúcou akýkoľvek kristianizačný zásah. To by zároveň znamenalo, že tvorca Zákonníka nemal v úmysle úplne nahradiť dovtedajšie „predcyrilometodské“ právo, ale mienil ho iba prispôbiť novým potrebám kristianizovanej spoločnosti v tých otázkach, ktoré dovtedajšie právo neupravovalo, neupravovalo dostatočne, alebo neupravovalo v duchu kresťanskom.

Okrem porovnania Zákonníka so 17. titulom Eklogy je tiež dôležité upozorniť na to, že Ekloga mala celkovo 18 titulov, pričom autor vychádzal najmä zo 17. titulu a iba čiastočne z 2. titulu o manželstve, 8. titulu o prepustení na slobodu a zotročení, 14. titulu o svedkoch a 18. titulu o koristí. Autor Zákonníka teda vôbec nepoužil nasledujúce tituly Eklogy:

1. zasnúbenie
3. veno
4. darovanie
5. závety
6. intestátne dedenie a legáty
7. siroty a poručníctvo
9. kúpa a závdavok
10. záloh
11. úschova
12. dedičný pacht
13. pacht
15. urovanie
16. vojenské vlastníctvo (*peculium*)

Odhliadnuc od toho, že niektoré z tu upravených inštitútov mohli byť pre veľkomoravskú spoločnosť neznáme, čo mohol byť dôvod ich neprevzatia (legáty, pacht, *peculium*, a pod.), prípadne že mohlo ísť o špecifickú úpravu k už inde všeobecne alebo odlišne

upraveným otázkam, aj tu nachádzame inštitúty, ktoré zrejme na Veľkej Morave svoje miesto mali – veno, darovanie, kúpa, dedenie, záloh, úschova, postavenie siroty a pod. Ponúka sa tu opäť jediné relevantné vysvetlenie, prečo táto úprava nebola z Eklogy prevzatá do Zákonníka – totiž že tieto otázky si rovnako ako vyššie spomenuté trestanie vraždy a ublíženia na zdraví nevyžadovali novú právnu úpravu. Je teda možné predpokladať, že boli z pohľadu zostavovateľa Zákonníka dostatočne upravené už podľa platnej právnej úpravy – v predcyrilometodskom obyčajovom práve.

Musíme tu však čestne priznať našu nevedomosť o tom, ktoré z inštitútov, ktoré Zákonník z Eklogy neprevzal, veľkomoravská spoločnosť skutočne poznala a dostatočne upravovala, a preto ich nebolo treba regulovať nanovo, a ktoré naopak veľkomoravská spoločnosť nepoznala, a preto nemalo zmysel zaradiť ich do Zákonníka (ako napríklad o spoločenských vrstvách, falšovaní mincí, mrzačiacich trestoch⁶⁵ a pod.). Môžeme sa len domnievať – s ohľadom na predpokladaný vývojový stupeň spoločnosti, že práve zložitejšie právne inštitúty súkromného práva boli tie, ktoré veľkomoravská spoločnosť nepoznala. Tie jednoduchšie, ktoré poznala, zase zjavne nepredstavovali natol'ko podstatnú otázku z hľadiska kristianizačného cieľa autora Zákonníka, aby autor nanovo normoval a menil, či aspoň zaznamenával zaužívané pravidlá správania v týchto otázkach.⁶⁶

Príklad použitia historicko-lingvistickej analýzy pri výskume archaického práva

Z prechádzajúcej kapitoly vyplýva, že z obsahu písomných juridík veľkomoravského obdobia vieme iba v obmedzenej miere rekonštruovať, ktoré právne otázky domáca spoločnosť a jej archaické právo poznali a upravovali už pred príchodom Konštantína a Metoda. Vo väčšine prípadov ide pri našich záveroch iba o hypotézy.

Písomné pramene však môžeme za účelom rekonštrukcie archaického práva na Veľkej Morave použiť aj iným spôsobom – v rámci ich historicko-lingvistickej analýzy. Máme totiž za vysoko pravdepodobné, že na niektoré obvyklé situácie a reálie, ktoré dnes radíme medzi „právne“, mali už aj obyvatelia Veľkej Moravy (prípadne aj skorších útvarov) zaužívané termíny, ktoré následne akceptovali aj tvorcovia písomných pamiatok cyrilometodského obdobia. Aj keď je pritom možné, že zápisom došlo k istému obsahovému a významovému posunu v týchto termínoch, prípadne aj k vytvoreniu nových termínov, predpokladáme, že mnohé zo zachytených termínov vyjadrujú aspoň čiastočne obsah archaického práva. Práve tieto termíny nám v duchu historicko-lingvistického prístupu k prameňom môžu pomôcť rekonštruovať niektoré predcyrilometodské právne inštitúty, ako si na to poukážeme na nasledujúcich riadkoch. Vzhľadom na obmedzený rozsah tohto príspevku sa pritom nateraz zameriavame iba na termíny, ktoré odhaľujú možné vnímanie základných právnoteoretických kategórií ako sú spravodlivosť, právo, jeho pramene, realizácia a aplikácia práva. Za týmto účelom sme zostavili nasledujúci zoznam právnych termínov, vychádzajúc z viacerých cyrilometodských a časovo a historicky súvisiacich pamiatok:

a) Termíny označujúce aprobované a reprobované správanie

vola – súhlas/povolenie (Nomokánon, čl. 1, čl. 3)

bez volě – bez dovoľenia (Nomokánon, čl. 20)

be poveleni – bez povolenia⁶⁷ (Glosy emerámske)

bezakonnjuqšt – nezákonnosť, neprávosť (Sinajský žaltár, 11. stor.)

chranitъ zakonъ – dodržiavať zákon (Anonymná homília, ods. 12)

črecъ zakonъ – proti zákonu (Nomokánon, čl. 23)
preštoprajšte zakonъ – prestupujúci zákon (Zákonník, čl. 2)
ne ukarejuštichъ sę zakonomъ – neposlúchajúcich zákonov (Nomokánon, čl. 48)
zapovědi preštoplenъjemъ – prestupujúcemu zákaz (Zákonník, čl. 31)
pokoriti sje po sichъ ustavechъ sborъnychъ – podrobiť sa nariadeniam (Nomokánon, čl. 23)
prestupajušago...naša ustavy – prestupujúceho tieto ustanovenia (Nomokánon, čl. 33)
razareti kogo ustava – porušovať nariadenie (Nomokánon, čl. 50)
ne dostoitъ – nedovoliť (Nomokánon, čl. 30)
ne poslušajetъ i ne račitъ povinuitъ sje jemu – neposlúchnuť a nepodrobiť sa (Nomokánon, čl. 22)

V tejto množine pojmov môžeme identifikovať najmä štyri konkrétne pojmy, resp. slovné korene, ktoré súvisia priamo s právom – *poveleni*, *zapovědi*, *ustavy* a *zakonъ*. Naopak, pojmy „prestupovať“, „poslúchať“, „podrobiť sa“ rovnako ako „chrániť“ sú zásadne všeobecnými opisnými pojmami, ktoré sa nemusia v každom prípade viazať iba na právny význam.

b) Označujúce cnosti a hodnoty sledované právom

istina – pravda, predmet sporu (Zákonník, čl. 17, Nomokánon, čl. 46)
istinin – pravdivý (Assemaniho evanjeliár, zač. 11. stor.)
narok – nárok (Nomokánon, čl. 42)
nepravdnych – nesprávnych (Spovedná formula z Frizinských pamiatok)
nezlobivi i pravi – nevinní a spravodliví (Sinajský žaltár, 11. stor.)
odpustъk – odpustenie (Spovedná formula z Frizinských pamiatok)
pravъda – spravodlivosť (Zákonník, čl. 1)⁶⁸
pravъdъnyichъ – spravodlivých (Reč o prenesení ostatkov preslávného Klimenta⁶⁹)
pravo – správne (Život Konštantína, kap. 14)
 Z uvedených pojmov identifikujeme ako právne významné primárne korene „prav-“ a „istin-“, a tiež osobitne „narok“.

c) Označujúce formu a silu právnych aktov

obyčaj poganъska – pohanský obyčaj (Nomokánon, čl. 39)
božъju zakonu, zakonu ljudъskujemu, crъkъvъnujemu zakonu – božiemu, svetskému, cirkevnému zákonu (Zákonník, čl. 4, čl. 6)
zakona kъnjъžъbna i duchovъbna – písané a nepísané zákony (Proglas)
pravilo – pravidlo, resp. kánon (Život Metodov, kap. 15)
zavět – zákon (Sinajský žaltár, 11. stor.)
zapovědi – príkazy, zákazy (Konštantínova modlitba⁷⁰)
zaprěštati – prikazovať (Anonymná homília, ods. 4)
ustavъ i rokъ – nariadenie a ustanovenie⁷¹ (Nomokánon, čl. 19)
съlagajuštemъ sje pisanijemъ – písomným súhlasom (Nomokánon, čl. 7)
nevlastъno budi ustrojenije – ustanovenie bude neplatné (Nomokánon, čl. 6)
nevlastъno i netvrdo – neúčinné a neplatné (Nomokánon, čl. 19)

Termíny, resp. korene termínov s právnym významom tu predstavujú najmä pojmy „zakon“, „zavět“ (ktorého inou formou ale odvodenou od toho istého základu je „zapovědi“), „zaprěštati“, „ustrojenije“, „ustavъ“ a napokon „rokъ“. Pri pojmoch *zakon*, *zavět* a *zapovědi* pritom lingvistická analýza poukazuje na spoločné základy – v zmysle „povedať“, „povedať posledné slovo“, zakončiť diskusiu (pozri nižšie).

Z kontextu použitia týchto termínov by sa mohlo javiť, že pojem „zakon“ označuje všeobecné pravidlo správania, ktoré nemusí byť nutne vytvárané individuálne určeným zákonodarcom, ale skôr ide o normu, ktorá všeobecne požíva rešpekt ako pravidlo správania. Pôvod takéhoto „zakona“ pritom možno hľadať napríklad v ústne tradovaných pravidlách, aké naznačoval už Katičič⁷² – či však boli veršované, ako v prípade iných obdobných archaických spoločenstiev v Európe, a ako to Katičič predpokladá aj u Slovanov, nemáme doložené.

Na druhej strane, zásahmi do všeobecných pravidiel (zákonov) sa môžu javiť príkazy, zákazy a ustanovenia (*zavět, zapovědi, zaprěštati, ustrojenije, ustavъ i rokъ*), ktoré môžu pochádzať od individuálne určeného orgánu, prípadne byť adresované individuálne.

d) Označujúce osobu vykladajúcu zákon
zakonьnikъ – kňaz, osoba znalá „zákona“ (Spovedná formula z Frizinských pamiatok⁷³)

Tento termín je apelatívom patriacim do skupiny slov označujúcich zamestnanie. Takéto slová boli zásadne tvorené koreňom slova (v tomto prípade *zakon*) a činiteľským sufixom *-nik*. *Zakonьnikъ* na Veľkej Morave bol teda ten, kto „vykladal zákony“. Tento termín sa pritom v prameňoch používal primárne na označovanie kňazov ako osôb znalých „Božieho zákona“.

Z uvedeného stručného zoznamu základných právnoteoretických pojmov, ktoré by mohli byť nositeľmi ešte predcyrilometodského normatívneho významu, sme na účely ďalšej podrobnejšej analýzy na tomto mieste vybrali tie, ktoré osvedčujú lingvistickú stabilitu aj v neskorších stredoeurópskych prameňoch a jazykoch, pričom sme sa snažili vylúčiť tie pojmy, ktoré vykazujú možné neskoršie východoslovanské vplyvy, ktoré mohli do odpisov veľkomoravských juridik a iných nami použitých prameňov preniknúť až neskôr pri ich odpisovaní v skriptóriách východnej Európy.

Termíny „pravъ“ a „pravьda“

Termín „právo“ je v súčasnosti jedným z najpoužívanejších termínov nielen právnej vedy, právnej praxe, ale aj širšieho okruhu spoločenských vied. Jeho stabilita v súčasnom jazyku, ako aj prítomnosť v cyrilometodských pamiatkach pritom naznačujú, že tento termín by mohol byť potenciálnym nositeľom ešte predcyrilometodského významu. Jeho možný pôvodný význam sa tu pokúsime za použitia historicko-lingvistickej metódy poodhaliť.

Jeden z prvých pokusov o objasnenie pôvodu a významu termínu „právo“ uskutočnil už v roku 1904 Hermenegild Jireček, keď v úvode svojho diela *„Prove – Historický slovar slovanského práva“* naznačuje, že termín „právo“ mohol vzniknúť ako derivát termínu „Prove“, teda od mena boha práva a spravodlivosti.⁷⁴ V samotnom texte slovníku sa však už Jireček etymológii termínu právo viac nevenuje, iba naznačuje spoločný pôvod termínov právo a pravda. Jirečkovu tvrdenie o odvodení termínu právo od mena boha práva a spravodlivosti je pritom v súčasnosti považované za prekonané.

V roku 1942 vydal Václav Vaněček štúdiu *„Historické záhady našeho právnického názvosloví“*, kde poukázal na to, že na rozdiel od súčasného rozlišovania objektívneho a subjektívneho práva, v 14.–16. storočí existoval najmenej tucet rôznych významov slova „právo“. Vaněček sa pritom pokúsil aj o fundovanejšie etymologické zdôvodnenie základu termínu právo. Poukazoval pritom na to, že hoci vtedajšia literatúra označovala za základ termínu právo príslovku „pro“⁷⁵ s významom „smeru napred“,⁷⁶ právnikovia by viac uspokojila eventuálna súvislosť s koreňom „per“ vo význame „vykonávať právo“.⁷⁷ Autor rov-

nako poukázal na nutnosť zistenia súvislostí, za akých slovanské národy začali používať výraz „prav“ – priamy, aj v právnom význame – na označenie toho istého, čo germánske jazyky označovali termínom *Recht* a na čo románske jazyky používali odvodeniny z latinského *directus*, opustiac starší termín *ius*. Jedine pri pochopení týchto súvislostí je podľa neho možné spracovať vývoj slova právo ako aj bohatý rozrod jeho odvodení.⁷⁸ Na tomto mieste môžeme predznačiť, že mnoho paradigiem, ktoré Vaněček vo svojej štúdiu naznačil, bolo do súčasnosti podrobnejšie spracovaných, a skutočne posunuli poznanie v predmetnej oblasti ďalej.

Ďalším, kto sa po lingvistickej stránke zaoberal používaním termínu právo, bol Ján Doruľa. Ten sa však viac zameriaval na termín „pravda“. Vo svojich štúdiách „*O slovách pravda a vina*“⁷⁹ a „*O niektorých starých slovenských slovách a právnych termínoch*“⁸⁰ poukazuje na to, že termín *pravda* sa v dokumentoch z obdobia Uhorského kráľovstva používal primárne vo význame súčasného slovenského spravodlivosť, právny poriadok, či súd. Uvedené konštatovanie podkladá nielen ukážkami zo zachovanej ľudovej slovesnosti, ale aj citáciami konkrétnych historických a právnych dokumentov. Snáď najväčší posun v rámci bádania etymologického vývoja týchto termínov vykonal Šimon Ondruš. Vo svojom diele nazvanom *Odtajnené trezory slov III.* podáva svoje názory (okrem iného) aj na vznik termínu právo. Má pritom za to, že k zisteniu pôvodu základnej právnej terminológie s koreňom „prav“ možno z lingvistického hľadiska využiť osobitne tzv. teóriu sémantickej motivácie, a to spoločne pre termín *právo*, ako aj pre termíny, s ktorými má termín právo spoločný etymologický základ – ako termín *pravda* a iné termíny s koreňom „prav“. Pre priblíženie vývoja, ktorým tieto termíny v minulosti pravdepodobne prešli, tak v duchu jazykovednej teórie sémantickej motivácie môžeme najprv poukázať na vývoj termínu právo v latinčine a nemčine, ktorý sa potom môžeme analogicky pokúsiť aplikovať na právne termíny s koreňom „prav“.

Predpokladaným termínom, ktorý stál na počiatku vývoja latinského termínu označujúceho právo, bolo latinské *rectus* a z neho odvodený termín *directus*. Základ týchto dvoch slov je odvodený od latinského *regere*, vo význame viesť, riadiť, vládnuť.⁸¹ Pôvodný význam latinského *rectus* bol „rovný, priamy“ (vo fyzickom význame rovnosti), a až postupom času význam slova *rectus* prechádza druhotne aj do morálno-právneho významu „správny, morálny, dobrý“. V klasickej latinčine tak už termín *rectus* označoval jednak fyzický význam rovnosti, priamosti, ale zároveň aj morálno-právny význam správnosti. V neskorej (vulgárnej) latinčine následne pôvodný význam fyzickej rovnosti odpadá a zostáva len význam morálno-právnej správnosti či morálnosti.⁸² Práve v latinskom adjektíve *directus* má tak svoj pôvod aj francúzsky termín *droit* „právo“, ako aj obdobné výrazy v iných románskych jazykoch.⁸³

Podobný vývoj, akým prešiel latinský termín neskôr označujúci právo, prebiehal aj v germánskych jazykoch. Nemecký termín *Recht* mal pôvodný význam v podobe fyzickej rovnosti, teda vo význame „rovný, priamy“. Až neskorším vývojom v starej hornej nemčine nadobudol okrem pôvodného významu fyzickej rovnosti aj morálno-právny význam v podobe „správny, spravodlivý, morálny, bezúhonný“. Zmenou adjektíva *recht* s morálno-právnym významom na substantívum *Recht* vznikol termín označujúci právo.

Aplikáciou teórie sémantickej motivácie možno predpokladať rovnaký vývoj aj v slovanských jazykoch. Koreňom slova, ktorý sa pri vývoji termínu pravda či právo sleduje, je koreň „prav“. Podľa Etymologického slovníka staroslovienčiny tento koreň slova

pochádza už z predslavanského obdobia, ale nemá jednoznačné prot'ajšky v iných indo-európskych jazykoch. Vzhľadom k prvotnému smerovému významu „priamy“ prevláda domnienka, že ide o derivát predložky „*pro“. Adjektívum *pravъ* malo teda zrejme prvotný význam smeru a fyzickej rovnosti, znamenalo teda „priamy, rovný“.⁸⁴ Význam slova *pravъ* mal však následne vo vývoji slovanských jazykov rozdielny vývoj. V južných slovanských jazykoch, v ktorých nezanklo používanie slova *desnъ*⁸⁵ vo význame „pravá strana“ ako opozitum k „ľavý“, zostal význam slova *pravъ* len vo svojej pôvodnej podobe „rovný, priamy“.⁸⁶ O uvedenej skutočnosti svedčí aj význam termínu *pravъ* v staroslovienčine – staroslovienčina, ktorá má pôvod južnoslovanský, nepoužívala totiž termín *pravъ* vo význame „pravý, opozitum k ľavý“, ale len vo význame správny.⁸⁷ V západných a východných slovanských jazykoch (v ktorých zaniklo používanie termínu *desnъ* vo význame „pravá strana“) však termín *pravъ* prešiel od pôvodného významu fyzickej rovnosti vo význame „rovný, priamy“ aj k druhotnému významu „pravý, pravá strana“, teda opozitum k ľavý.

Teóriu, na základe ktorej sa význam termínov právo a pravda odvádza od pôvodného termínu označujúceho fyzickú rovnosť či priamosť, možno preukázať aj na vývoji príbuzných párových slov. Opakom termínu označujúceho fyzickú rovnosť *pravъ* bol termín *levъ* (ľavý) ale aj termín *krivъ* (zakrivený, nerovný). Keďže sa postupným vývojom termín *pravъ* pozmenil aj na svoj derivát pravda, aj termín *krivъ* sa zmenil rovnakým vývojom na termín krivda,⁸⁸ zjednodušene *pravъ-pravьda*,⁸⁹ *krivъ-krivьda*. Teória sémantickej motivácie, na základe ktorej sa význam termínov právo a pravda takto odvádza od pôvodného termínu označujúceho fyzickú rovnosť či priamosť, je aj pre túto svoju presvedčivosť v súčasnosti všeobecne akceptovaná.⁹⁰

Pôvodné slovo *pravъ* nadobudlo časom v slovanských jazykoch množstvo derivátov.⁹¹ Uvádzame tu len najznámejšie staroslovienske termíny: *pravostъ* (priamosť, správnosť), *pravota* (správnosť, spravodlivosť, neskôr „súdny spor“), *pravilьnъ* (správny), *praviti* (riadiť, spravovať, neskôr aj „hovoriť“), *pravljenije* (pravidlo/norma správania/, spravodlivosť), *pravitel'ъ* (vodca, predstavený), *ispraviti* (urobiť priamym, napraviť, napriamiť), *ispravljenije* (narovnanie, napriamanie, v prenesenom význame aj náprava), *ispravitel'ъ* (opravca, usmerňovateľ), *napravljati* (riadiť, viesť, usmerňovať), *napravljenije* (návod), *opraviti* (zamerať, dať smer), *upraviti* (zamerať, prispôbiť), *upravljentъ vъ čьto* (spôsobilý), *upravljenije* (riadenie, vedenie), *upravitel'ъ* (zriaďovateľ).

V neposlednom rade patrí do skupiny vyššie uvedených derivátov od slova *pravъ* aj samotný termín *pravda*, ktorý mal v staroslovienčine význam 1. spravodlivosť, 2. ustanovenie, zásada, 3. dnešný význam pravda.⁹² V Etymologickom slovníku staroslovienčiny možno nájsť aj význam „konanie podľa božích prikázaní“. Dorul'a pri výpočte významov termínu *pravda* zachádza ešte ďalej, a tvrdí, že pravda mala aj význam „právo“, „právny spor“, „zákon“ „súd“.⁹³ Termín *pravda* má pritom aj v dnešnej slovinčine (rovnako ako v uhorskej stredovekej právnej terminológii) význam súd, proces, právo.⁹⁴ Rovnako aj termín *pravo* mal v staršej slovenčine nielen význam 1. *ius*, *iustitia*, ale aj významy: 2. súdny proces, spor, 3. súdna inštancia, súd. 4. právny nárok, 5. rozhodnutie súdu, rozsudok.⁹⁵ Termíny právo a pravda tak boli do istej miery zástupné.

Dokumenty veľkomoravského obdobia obsahujú nemálo použití termínu pravda v mnohých variáciách a významoch. Pre ukážku, ak by boli tvrdenia o pôvode tzv. Frizinských pamiatok na Veľkej Morave pravdivé, najstaršie použitie termínu pravda nájdeme práve tu.

Frizinská pamiatka č. II konkrétne obsahuje túto latinkou písanú formuláciu: „... *atobac mui ninge nasu praudnu vuerun ipraudny izbovuediu toiemosim ztvoriti...*“ Preklad podľa Isačenka znie: „*A to zas my nyini našou správnu vierou i pravdivou spoved'ou tože môžeme utvorit'.*“ V tejto formulácii sa nachádza dvakrát použitie derivátov staroslovienskeho termínu *pravda*. Najskôr je to *nasu praudnu vuerun*, preložené ako *našou správnu vierou*. Druhé použitie sa nachádza vo formulácii *ipraudny izbovuediu*, preloženej ako *pravdivou spoved'ou*.⁹⁶ Vzhľadom na to, že slovo *pravda* v sebe zahŕňalo celý rad významov (nielen vo význame slovenských slov právo a pravda) je tento dvojaký preklad na dvoch miestach textu správny. Hoci sa pritom použitie derivátov termínu *pravda* vo Frizinských pamiatkach nevzťahuje ani v jednom z uvedených prípadov priamo na jeho význam v právnom zmysle slova, nič nezmenšuje význam Frizinskej pamiatky č. II ako prvého písomného zachytenia použitia termínu *pravda* západnými Slovanmi.

V právnom význame tento termín nájdeme zaznamenaný primárne v Súdnom zákonníku pre ľud. Hneď prvá veta v Zákonníku obsahuje konštatovanie: „*Prězde vьsjakoje pravьdy dostoino jestь o božii pravьdě glagolati.*“ V tomto úryvku je obsiahnuté použitie termínu *pravda* až dvakrát – v prvom prípade je to spojenie „*vьsjakoje pravьdy*“, najčastejšie prekladané ako *každé právo*, a v druhom prípade „*božii pravьdě*“ vo význame *Božie právo*. Vašica však uvádza preklad nasledovne: „*Před každým zákoníkem třeba se zmínit o vůle boží.*“⁹⁷ Havlík zasa prekladá text nasledovne: „*Před obecným zákonem náležít hovořit o zákoně božím.*“⁹⁸ Avšak vzhľadom na to, že staroslovienčina poznalo aj slovo *zakon*, máme za to, že preklad termínu *vьsjakoje pravьdy* vo význame slovenského slova *zákonník* či *zákon* nie je najvhodnejší, a preto sa skôr prikláňame na oboch miestach k prekladu v podobe *právo*: „*Před každým právom sluší sa o Božom práve hovorit'.*“

Anonymná homília (Napomenutie k vladárom) je bohatšia pri používaní termínu *pravda*. V celom jej texte možno nájsť až šesťkrát použitie termínu *pravda* a jeho derivátov. Ide o nasledujúce ustanovenia: „*Ašte ubo ljubiti pravьdo vladьkamъ zemle božije slovo velitь i paky pokonь potu blagu tvoriti (ti) pravьdnaja, ibo otъ pravьdnychъ dějanii začinajemъ blaženoje žitьje...*“⁹⁹ Vašica uvedený text prekladá nasledovne: „*Jestliže tedy Boží slovo přikazuje pozemským vladářům, aby milovali spravedlnost, a jinde opět: Počátek dobré cesty je činit spravedlivé, neboť od spravedlivých skutků začínáme blažený život.*“¹⁰⁰

Tretí odsek homílie následne obsahuje vetu: „*Zakona tvojego radi, sьchranichъ pravьdy tvoje.*“¹⁰¹ Vašica uvedený text prekladá nasledovne: „*Pro tvůj zákon jsem zachoval tvé spravedlnosti.*“¹⁰²

Napokon, deviaty odsek homílie obsahuje túto vetu: „*I paky pravьda vьzносitъ jьzykъ, obnistajotъ že грѣхотми i nepravьdami ljubьje.*“ Vašica uvádza preklad textu v podobe: „*Spravedlivost povznáší národ, hříchы a nespravedlnostmi upadá lid do bьdy.*“¹⁰³ Slovo *pravьda* je tu teda zásadne prekladané ako *spravodlivosť*, a *nepravьda* ako *nespravodlivosť*.

Použitie tohto pojmu nachádzame aj v hagiografických dielach – v Živote Konštantínovom a v Živote Metodovom, a to osobitne v súvislosti s Rastislavovým posolstvom. Snáď najčastejšie citovaným textom obsahujúcim použitie termínu *pravda* z veľkomoravského obdobia je totiž práve text Rastislavovho posolstva¹⁰⁴ byzantskému cisárovi Michalovi III. (vo verzii v Živote Metodovom). V posolstve sa žiadalo: „... *posъli takъ možь, iže ny ispravitъ vьsjako pravьdo*“.¹⁰⁵ Slovo *pravda* pritom v tomto význame môže znamenať právo, právny poriadok,¹⁰⁶ ale aj spravodlivosť, či súdny poriadok.¹⁰⁷ Uvedenú vetu z Ras-

tislavovho posolstva preto možno nájsť v odbornej literatúre vo viacerých podobách prekladu. Pauliny ju preložil v podobe: „*Pošli nám takého muža, ktorý nám zavedie všeobecnú spravodlivosť*“.¹⁰⁸ Stanislav ju uvádza v podobe „*Vladyka, pošli nám takého muža, ktorý nám spraví všetku pravdu*“.¹⁰⁹ Žigo uvádza preklad „*Vladyka, pošli (nám) takého muža, ktorý nám zavedie všeobecnú spravodlivosť*“.¹¹⁰ MMFH uvádza nasledovný preklad: „*Tak tedy dobrý vladaři, pošli takového muže, který nám uspořádá veškeré právo*“.¹¹¹ Redaktori Dokumentov slovenskej národnej identity a štátnosti uvádzajú preklad nasledovne: „*A ty dobrý vladáru, pošli nám takého muža, který by nás upravitel k všeobecnej spravodlivosti*“.¹¹² Vašica uvádza preklad textu v podobe „*Nuže, vznešený pane, pošli takového muže, který nám pořídí všecku spravedlivost*“.¹¹³ Dvorník uvádza preklad v podobe: „*Nuže, vznešený pane, pošli takového muže, který nás naučí veškerému zákonu*“.¹¹⁴ Napokon, Havlík uvádza preklad tohto textu v podobe: „*Tož, dobrý vladaři, pošli takového muže, který by nám uspořádal veškeré právo*“.¹¹⁵

Hoci sú všetky uvedené preklady terminologicky správne, dovolíme si konštatovať, že významovo vhodnejšie je v uvedenom kontexte prekladať slovo *pravьdo* v podobe *spravodlivosť*, *všeobecná spravodlivosť* alebo *právo*. Naproti tomu Vašica zámerne trval na tom, aby sa slovo *pravьdo* v Rastislavovom posolstve prekladalo ako civilný alebo svetský zákonník, a zároveň vyslovuje domnienku, že celú vetu treba vykladať v kontexte s ďalším textom posolstva, konkrétne: „*Отъ васъ бо на все strany всегда добръи законъ исходитъ*“.¹¹⁶ Termínu *dobръi zakonъ*, najjednoduchšie preložené ako *dobry zákon*, totiž Vašica dáva omnoho konkrétnejší význam – podľa neho ide o Eklogu, a o tú má ísť aj v spojitosti s vyššie uvedeným pojmom *pravьdo*.¹¹⁷

Proti tomuto názoru sa však postavil Macúrek, podľa ktorého by nebolo vhodné zmysel celej byzantskej misie redukovat' len na zavedenie práva alebo zákonníka, keďže Rastislavovo posolstvo evidentne obsahuje aj prvok kristianizácie, ako aj prvok zjednotenia kresťanskej doktríny, či otázku jazykovú.¹¹⁸ Rovnako aj Grivec sa domnieval, že keby výrazy *pravьdo* a *zakonъ* mali výlučne strohý právny zmysel, bolo by to v rozpore s celým Rastislavovým posolstvom. Podľa neho by sa ich zmysel mal vykladať aj z pohľadu náboženského.¹¹⁹

Napokon aj Marečková konštatuje, že slová *pravьdo* a *zakonъ* v Rastislavovom posolstve nie je možné spájať s konkrétnou právnou zbierkou. Vo svojom článku *Rostislavovo poselství v životech Konstantinově a Metodějově* tvrdí, že starosloviensky termín *pravьda* sa v texte používa v zmysle gréckeho *to dikaion/ta dikaia*.¹²⁰ Marečková totiž po komparácii posolstva a dobových gréckych dokumentov konštatuje, že Rastislavovi posli zrejme doniesli do Konštantínopolu dokument písaný v gréčtine, zostavený podľa pravidiel platných v Byzancii pri styku s vysokými štátnymi hodnosťami¹²¹ (ak pravda nejde o formulácie, ktoré sa do Životov dostali až dodatočne, a nezhodujú sa s realitou Rastislavovho posolstva). Výraz *panta ta dikaia* sa pritom v gréckych textoch vyskytuje podľa nej pomerne často, a znamená patriarchove práva, práva jednotlivých metropolitov a biskupov, alebo práva cirkevných oblastí im podriadených.¹²² Termín *vsъjako pravьdo* môže teda znamenať aj práva vyššej cirkevnej jednotky, a teda použitie tohto termínu v Rastislavovom posolstve môže byť dôkazom snahy o vytvorenie samostatnej cirkevnej organizácie.¹²³ Marečková teda termín *vsъjako pravьdo* nevykladá len v jeho dnešnom význame „svetské právo“ ale považuje za jeho súčasť aj normy cirkevného práva. Preto tiež tvrdí, že termín *vsъjako pravьdo* je potrebné prekladať v širšom význame *všetky práva*. Marečková pri-

tom zároveň konštatuje, že v slovách *вьсѣ jako pravьdo* je skutočne obsiahnuté všetko, čo Moravia neskôr dostali – preklad Sv. Písma, Nomokánon, aj Súdny zákonník pre ľud.

Záverom, na základe vyššie uvedených použití termínu pravda v najdôležitejších právnych pamiatkach veľkomoravského obdobia možno konštatovať, že staroslovensky termín *pravьda* a jeho deriváty boli v konkrétnych textoch používané najmä vo význame *spravodlivost'*. Použitie tohto termínu vo význame právo bolo viac-menej sekundárne.

Keďže pritom termíny pravda, právo, ako aj ostatné základné termíny odvodené od koreňa „prav“ sú si vo všetkých slovanských jazykoch nápadne podobné,¹²⁴ a pôvodné, ako aj dnešné, súčasné, významy slov s týmto koreňom vykazujú nespochybniteľnú lingvistic- kú stabilitu, možno podľa našej mienky s veľkou dávkou pravdepodobnosti konštatovať, že tieto termíny mohli vzniknúť, a teda aj byť používané, buď ešte pred predpokladaným rozpadom praslovanského jazykového spoločenstva zhruba v 5. storočí nášho letopočtu, alebo ide o termíny, ktorých rozšírenie nastalo najneskôr v podmienkach slovanskej koiné avarského kaganátu.¹²⁵ Ak by totiž tieto termíny vznikli neskôr, neboli by tak rovnomerne rozšírené vo väčšine slovanských jazykov, ako tomu dnes je. Ak teda Slovania už v avarskom kaganáte alebo už pred 5. storočím používali termíny s koreňom „prav“, osobitne „pravda“, ktoré si dodnes zachovávajú úzky súvis s abstraktným označením spravodlivosti, je vysoko pravdepodobné, že tento pojem označoval abstraktný ideál „*správneho poriadku vecí*“ už v predcyrilometodskom práve. Tento ideál následne získaval osobitný právny význam, prejavovaný v jednotlivých derivátoch odvodených od koreňa „prav“.

Termíny „zakonъ“ a „zakonъnikъ“

Pri pokuse o analýzu etymologického pôvodu termínov *zakon* a *zakonnik* môžeme opäť použiť teóriu sémantickej motivácie. Východiskovým jazykom nám tu môže byť znova latinčina a latinský termín *principium*. Tento výraz mal pritom pôvodne význam „začiatok“, a až neskorším vývojom získal aj význam „zásada, princíp, zákon“.¹²⁶ Tak ako latinské *principium* prešlo od svojho pôvodného významu „začiatok“ k neskoršiemu významu „princíp, zásada, zákon“ možno sledovať posun vo význame aj v tzv. (hypote- ticky rekonštruovanom) praslovanskom jazyku. Predpokladá sa tak, že termín označujúci v praslovančine začiatok mohol mať podobu *za-ken-ti*, z ktorého vznikol neskôr termín *začeti*, a tiež termín *za-kon-ъ*.¹²⁷ Pôvodným významom termínu *za-kon-ъ* má teda byť „začiatok“; od tohto významu neskorším vývojom prešiel tento termín (podobne ako tomu bolo aj v latinčine) k významu „princíp, zákon“.

Keďže termín zákon sa vyskytuje v obdobnej forme vo všetkých slovanských jazykoch až do súčasnosti, a to s obdobným významom, možno opäť v duchu teórie lingvistickej stability podobne ako v prípade termínov s koreňom „prav-“ rezultovať, že k posunu výz- namu z pôvodného „začiatok“ k významu „princíp, zákon, pravidlo“ mohlo dôjsť buď už pred 5. storočím, kedy sa začínajú vytvárať slovanské dialekty, z ktorých vznikli jednotlivé skupiny slovanských jazykov, alebo podľa druhej prípustnej teórie sa tak mohlo stať naj- neskor v podmienkach spoločnej *lingua sclavanisca* avarského kaganátu. Keby k tomuto posunu došlo až neskôr, nebol by zrejme tento termín s rovnakým významom rovnomerne rozšírený medzi všetky slovanské jazyky, ale bol by iba parciálnou záležitosťou.¹²⁸

Používanie termínu *zakonъ* (a jeho derivátov) bolo v dokumentoch veľkomoravského obdobia pomerne časté. Súdny zákonník pre ľud obsahuje celkovo až 14-krát použitie termínu *zakonъ* a jeho derivátov. Konkrétne ide o nasledujúce formy: *пръви законъ*/prvý

zákon, zakonъ/zákon, Božii zakonъ/Boží zákon, zakonu ljudьskujemu/svetského zákona, cъrbьcnьnujemu zakonu/cirkevného zákona, vъzakoniti/uzákonit’.

V Anonymnej homílii sa použitie termínu zakonъ a jeho derivátov vyskytuje napríklad v nasledujúcich formách: božii zakonъ/Boží zákon, zakonъ/zákon, Christosu zakonъ/Kris-tov zákon, zakonъ prorokomъ/zákon prorokov, a svetymъ zakonomъ/svätým zákonom.

Použitie tohto termínu nájdeme aj v dokumente hagiografického charakteru, Živote Konštantínovom. Konkrétne ide o už spomínanú časť Rastislavovho posolstva cisárovi Michalovi,¹²⁹ obsiahnutú v XIV. kapitole Života Konštantínovho, ktorá okrem iného obsahuje vetu: „To posъli namъ, vladyko, jepiskopa i učitelja takovogo. Otъ vasъ bo na vьse strany vsegda dobrъi zakonъ ischoditъ.“ Odborná literatúra zaoberajúca sa staroslovienskymi prameňmi tu venuje osobitnú pozornosť práve spojeniu: „... vsegda dobrъi zakonъ ischoditъ“. Už vyššie sme uviedli, že Vašica sa domnieval, že týmto dobrým zákonom je konkrétny právny dokument – byzantská Ekloga, a že Rastislavovo posolstvo teda nežiadalo vierozvestcov, ale žiadalo pre už pokresťančenú krajinu odborníkov, ktorí by na Morave zaviedli právny poriadok. Vašica rovnako konštatoval, že vzhľadom na to, že cisár sa obrátil so žiadosťou o splnenie úlohy obsiahnutej v Rastislavovom posolstve práve na Konštantína, je Konštantín autorom Súdneho zákonníka pre ľud, aj tzv. Anonymnej homílie. Vo svetle najnovších výskumov v oblasti jazykovej analýzy predmetných diel však dnes už vieme, že autorstvo nie je zrejme možné prisudzovať Konštantínovi.¹³⁰ Obdobne sa medzičasom odmietlo aj Vašicovo tvrdenie o tom, že slovné spojenie dobrý zákon obsiahnuté v Rastislavovom posolstve označuje Eklogu. Vyvrátila ho osobitne už spomenutá Dagmar Marečková, ktorá svoj názor podporuje aj použitou formuláciou vsegda dobrъi zakonъ ischoditъ vo význame „vždy“ dobrý zákon vychádza. Použitie slova „vždy“ sa totiž vzťahuje na vychádzanie dobrého zákona z Byzancie vo všetkých časoch, teda nielen na vydanie jednorazovej zbierky, akou bola Ekloga. Marečková navyše konštatuje (ako sme už naznačili vyššie), že použitie tejto formuly je len opakovanie vtedy bežnej formulácie týkajúcej sa primátu byzantského cisára a konštantínopolského patriarchu, a tieto výrazy nie sú teda slovami obdivu ku konkrétnej právnej zbierke.¹³¹ Celú formulu vsegda dobrъi zakonъ ischoditъ preto nevykladá inak ako iba grécku zdvorilostnú frázu používanú na byzantskom cisárskom dvore. S týmito názormi Marečkovej súhlasí aj Stanislav.¹³²

Na rozdiel od termínu zakonъ, jeho derivát v podobe staroslovienskeho termínu zakonъnikъ nie je celoslovanského charakteru, ale je typický len v podunajskej slovanskej oblasti. Činitel’ský sufix „nik“ tu označuje vo všeobecnosti skupiny obyvateľstva a viaže sa na výkon povolania, miesto, funkciu – historikom sú v tejto súvislosti známe termíny dvorník, stolník, pohárnik a pod.¹³³ Na základe uvedeného preto možno konštatovať, že termín zakonъnikъ je s najväčšou pravdepodobnosťou pôvodu veľkomoravského, resp. moravsko-panónskeho, a do staroslovienčiny prenikol počas jej používania ako liturgického a kultúrneho jazyka na Veľkej Morave. Až prostredníctvom používania staroslovienčiny (v jej neskoršej podobe cirkevnej slovančiny) u južných a východných Slovanov v obdobiach nasledujúcich po vyhnaní Metodových učeníkov a po zániku Veľkej Moravy mohol byť termín zakonъnikъ rozšírený aj do ostatných slovanských jazykov.¹³⁴

Katja Škrubej v tejto súvislosti prezentuje odvážnejší výklad. Podľa nej ide pri pojme zakonъnikъ z obsahovej stránky o starší západoslovanský (predcyrilometodský) výraz, pričom má za to, že pôvodne nešlo o termín označujúci kresťanských kňazov, znalcov Božieho zákona, ako sa tento termín používa v staroslovienskych prameňoch, ale môže ísť

o ešte predkresťanský termín označujúci znalca, vykladača zákona (práva).¹³⁵ Oporu pre takýto výklad však v prameňoch nenájdeme – v zachovaných textoch sa tento výraz používa zásadne na označenie kresťanských kňazov. K opatrnosti pobáda aj úvaha, že ak by malo ísť o starší termín, označujúci predkresťanských zákonníkov, zrejme by bol tento termín rozšírený aj v iných slovanských jazykoch bez ohľadu na vplyv staroslovenčiny (cirkevnej slovančiny) – či už z dôvodu tzv. praslovanského základu termínu, alebo z dôvodu spoločného pôvodu terminológie siahajúcej do avarského kaganátu. Ak je však rozšírenie tohto termínu iba dôsledkom činnosti Metodových učeníkov, pravdepodobnejšie bude, že ide o novotvar slúžiaci na označenie kresťanských kňazov, či biblických „zákonníkov“.

Záver

Jednotlivým veľkomoravským pamiatkam sa už v historických vedách, a osobitne aj v právnych dejinách, venovala pozornosť mnohokrát. Základný metodologický problém pri doterajších analýzach však vidíme v tom, že zvyčajne sa príliš preceňoval normatívny obsah zachovaných pamiatok. Tie pritom v skutočnosti predstavovali zásadne „iba“ preklady zahraničných (osobitne byzantských) vzorov. Namiesto analyzovania normatívneho obsahu pamiatok máme za to, že vhodnejším metodologickým prístupom je skúmať oblasti úpravy, ktoré doboví tvorcovia (prekladatelia, prispôbovatelia zahraničných vzorov) považovali za dôležité, a ktoré vzťahy teda zrejme považovali za problematické, a naopak, ktoré normy v komparácii s pôvodnými vzormi vynechali, t.j. ktoré otázky zámerne neupravili. Z takejto analýzy napríklad vyplýva, že zásadne do Súdneho zákonníka pre ľud z byzantskej Eklogy neboli prevzaté tie skutkové podstaty trestných činov, ktoré na Veľkej Morave nemuseli byť relevantné – napr. falšovanie mincí (vzhľadom na nerozvinuté peňažné hospodárstvo na Veľkej Morave), či konšpirácia proti cisárovi, alebo trestanie manichejcov. Na druhej strane, viaceré zo skutkových podstat trestných činov boli v byzantských vzoroch veľmi podrobné, a prekladateľ nemusel považovať za potrebné zaradiť ich do svojho diela z toho dôvodu, že išlo iba o špecifické situácie vo vzťahu k základným skutkovým podstatám reprobovaným už na iných miestach (napríklad aj v iných prameňoch, ako bol Nomokánon, či Ustanovenia svätých otcov). Najzarážajúcejšou pritom môže byť v literatúre často konštatovaná úplná absencia niektorých ustanovení, ktoré by sme v takomto diele prirodzene očakávali – najmä o vražde, ublížení na zdraví, zabití, či o travičstve. Ako sme však na to poukázali v texte príslušnej kapitoly, táto absencia sa dá jednoducho vysvetliť dostatočnou úpravou v dovtedajšom obyčajovom práve, ktoré misionári nepovažovali za potrebné zmeniť, či kristianizovať. Zrejme preto vo veľkomoravských pamiatkach neboli upravené ani niektoré iné inštitúty, ktoré pravdepodobne na Veľkej Morave tiež svoje miesto mali – manželstvo, veno/obvenenie, darovanie, kúpa, dedenie, záloh, úschova, postavenie sirôt, a pod. Tieto otázky si zjavne nevyžadovali novú právnu úpravu, a je teda možné predpokladať, že boli z pohľadu prekladateľa a zostavovateľa veľkomoravských textov (juridík) dostatočne upravené už podľa platnej právnej úpravy – v predcyrilometodskom obyčajovom práve. Niektoré ďalšie z byzantských právnych inštitútov zase mohli byť pre veľkomoravskú spoločnosť úplne neznáme a vzhľadom na úroveň hospodárstva nepotrebné, čo tiež mohol byť dôvod ich neprevzatia (legáty, pacht, *peculium*, a pod.). Musíme tu však čestne priznať našu nevedomosť o tom, ktoré z inštitútov, ktoré tvorca z byzantských vzorov neprevzal, veľkomoravská spoločnosť skutočne

poznala a dostatočne upravovala, a preto ich nebolo treba regulovať nanovo, a ktoré naopak veľkomoravská spoločnosť vôbec nepoznala a nepotrebovala, a preto nemalo zmysel radiť ich do juridík (ako napríklad ustanovenia o spoločenských vrstvách s rôznymi právami a pod.). Môžeme sa len domnievať, s ohľadom na predpokladaný vývojový stupeň veľkomoravskej spoločnosti, že práve zložitejšie právne inštitúty súkromného práva boli tie, ktoré veľkomoravská spoločnosť nepoznala. Tie jednoduchšie, ktoré poznala, zase zjavne nepredstavovali natolko podstatnú otázku z hľadiska kristianizačného cieľa autora juridík (osobitne Zákonníka), aby tieto inštitúty nanovo normoval a menil, či aspoň zaznamenával zaužívané pravidlá správania v týchto otázkach.

Veľkomoravské pamiatky teda zjavne nemali za cieľ úplne nahradiť miestne (predcyrilometodské) právo, ale iba ho prispôbiť novej, kristianizovanej spoločnosti a jej hodnotovému systému. To zároveň predstavuje dôvod domnievať sa, že aj termíny používané v staroslovienskych textoch museli nadväzovať na známu miestnu právnu terminológiu, inak by ich úloha doplnku a prispôbovania miestneho práva nebola možná. To je základná premisa, východisko, s ktorým pracujeme. V tomto zmysle sme sa pokúsili identifikovať práve také termíny, ktoré sa vyskytujú v dobových prameňoch z obdobia Veľkej Moravy alebo bezprostredne blízkeho okolia a obdobia, ktoré majú starší slovanský pôvod, a ktoré prípadne zároveň vykazujú prvok stability v neskorších prameňoch, či dokonca v dnešných jazykoch – osobitne v jazyku slovenskom a českom (ako nástupníckych jazykoch z územia bývalej Veľkej Moravy). Tie nám totiž môžu pomôcť odhaliť ešte predcyrilometodské právne realie.

Základná teoretickoprávna terminológia používaná vo veľkomoravských a súvisiacich prameňoch, stabilná do dnešných čias, tak napríklad naznačuje už predcyrilometodské uznávanie osobitnej hodnoty spravodlivosti a poriadku, ktorá sa zrejme už v najstaršom období označovala termínom „pravda“, resp. odvodeninami od koreňa „prav-“. Samotné pravidlá, ktoré mali vyjadrovať, resp. zabezpečovať tento želaný stav, boli označované pojmom „termínom“ a inými príbuznými výrazmi, ktoré prevažne vychádzajú z koreňa so sémantickým významom „začať, povedať, zakončiť“. Malo teda zrejme ísť o pravidlá platné od počiatku vekov a vyslovené ako konečné a úplné pravdy na to určenými autoritami. Existujú pritom isté dohady, že tieto pravidlá sa mohli zachovávať a šíriť tradovaním v poetickej forme, ide však iba o hypotézu, analogicky vychádzajúcu zo stavu v iných archaických právnych kultúrach. Takéto „zákony“ mohli byť následne dopĺňané individuálne vydávanými a adresovanými príkazmi a nariadeniami, ktoré mohli byť označované ako „zapovědi“ (zákazy), „zavět“ (konečné slovo, rozhodnutie), „povelni“ (povolenie), „ustrojenije“, „ustavъ“ či „rokъ“ (príkaz, ustanovenie).

Významným zdrojom tejto terminológie je jednak Súdny zákonník pre ľud, ale tiež častokrát zdôrazňovaný, ale z hľadiska bližšej terminologickej analýzy doteraz opomínaný, Nomokánon. Hoci sa Nomokánon v praxi (osobitne tej svetskej, keďže ide primárne o prameň cirkevného práva) nemusel vo veľkej miere využívať, zásadne je potrebné podčiarknuť jeho význam spočívajúci v tom, že vďaka svojmu rozsahu a právnomu obsahu obsahuje veľké množstvo slovanských právnych termínov, z ktorých mnohé sa nevyskytujú v žiadnom inom z veľkomoravských juridík. Význam Nomokánonu tak z tohto hľadiska predčí aj Súdny zákonník pre ľud, doteraz pokladaný za najdôležitejší zdroj poznania práva na Veľkej Morave, a zaslúži si našu bližšiu pozornosť, čo sa pokúsime napraviť v niektorom z našich ďalších príspevkov.

Poznámky

- 1 Doc. JUDr. PhDr. Tomáš Gábriš, PhD., LL.M., MA. Docent, Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta, Katedra právnych dejín a právnej komparatistiky.
- 2 JUDr. PhDr. Róbert Jäger, PhD. Odborný asistent, vedúci katedry, Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Právnická fakulta, Katedra teórie štátu a práva.
- 3 Z neskoršieho obdobia môže ísť napríklad o Ruskú pravdu, aj keď jej obsahové a inšpiračné zdroje nie sú len slovanské (podrobnejšie KUCHEROV, S.: Indigenous and Foreign Influences on the Early Russian Legal Heritage. *Slavic Review*, 31, 1972, 2, s. 257–282), alebo o najstarší súbor poľského práva – knihu elblážskú. Pozri MATUSZEWSKI, J.: *Najstarszy zwód prawa polskiego*. Varšava, Państwowe wydawnictwo naukowe 1959.
- 4 RATKOŠ, P.: Pramene k dejinám Veľkej Moravy. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1964, s. 94. *Annales Fuldenses* ad a. 849. In: *Monumenta Germaniae Historica*, SS I. – v roku 849 boli pozvaní Slovania znali „leges et consuetudines Sclavicae gentis“.
- 5 Aj keď Lupoi formuluje tézu, že pojem „lex“ netreba chápať v zmysle dnešných zákonov, ale všeobecne akceptovaných pravidiel správania, t.j. ako „právo“. Pozri LUPOI, M.: *The Origins of the European Legal Order*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007, s. 416.
- 6 Ešte neskoršie datovanie uvádza RATKOŠ, P.: Letopis popa Dukljanina. In: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV, 1964, s. 360. Datovanie vysvetľuje HOMZA, M. a kol.: *Svätopluk v európskom písomníctve*. Bratislava, Post Scriptum, 2013, s. 126–136.
- 7 HOMZA, M. a kol.: *Svätopluk v európskom písomníctve*, s. 126–136.
- 8 Vo všeobecnosti najmä pravidlá rodinného práva, resp. normy upravujúce nanovo vzťahy medzi manželmi, vrátane monogamie, sa zrejme nestretli v praxi s pochopením a neboli plne aplikované, a stále mohli prevažovať pravidlá tradičné, obyčajové. Porovnaj KUČERA, M.: *Postavy Veľkomoravskej histórie*. Bratislava, Perfekt, 2005, s. 156.
- 9 Veľkomoravské pamiatky sú obsiahnuté v edíciách: *Magna Moraviae Fontes Historici I–V. Pramene k dejinám Veľkej Moravy*. Praha, Brno, SPN, Masarykova univerzita, 1966–1971 – ďalej len „MMFH“; RATKOŠ, P.: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*; VAŠICA, J.: *Literárny pamiatky epochy veľkomoravskej*. Praha, Lidová demokracie, 1966.
- 10 Prehľadne text Zákonníka od textu Eklogy odlišil VAŠICA, J.: *Literárny pamiatky epochy veľkomoravskej*, s. 149 a nasl. Prevzaté aj do MMFH IV, s. 147 a nasl.
- 11 MEŠKO, M.: Právny systém v Byzantskej ríši v 8. a v 9. storočí. In: *Duchovné, intelektuálne a politické pozadie cyrilometodskej misie pred jej príchodom na Veľkú Moravu*. Ed. Jozef MICHALOV, Peter IVANIČ, Martin HETÉNYI, Zvonko TANESKI. Nitra, Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, 2007, s. 223 a nasl. Dostupné na internete: <http://www.ukm.ff.ukf.sk/wp-content/uploads/2009/03/Kniha%20symposium.pdf> (navštívené dňa 4. 1. 2015). Tiež HORVÁTHOVÁ, T.: Cirkevno-právny systém v Byzancii a misia Cyrila a Metoda. In: Tamže, s. 232 a nasl.
- 12 BRZOZOWSKA, Z.: Recepcia byzantského práva na území Slavia Orthodoxa v 10. až 13. storočí. *Štúdie o dejinách. Historia nova*, 6, 2013, s. 137–143. Dostupné na internete: http://www.fphil.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ksd/Hino6.pdf (navštívené dňa 4. 1. 2015).
- 13 MESIARKIN, A.: Prvky byzantského práva v právnych pamiatkach Veľkej Moravy. *Štúdie o minulosti. Historia nova*, 7, 2014, s. 59–66. Dostupné na internete: http://www.fphil.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ksd/Hino7.pdf (navštívené dňa 4. 1. 2015).
- 14 Pod pojmom misia nemáme na mysli „kristianizačnú“ misiu, ale skôr právnu a kultúrnu misiu.
- 15 Obmedzený rozsah tohto príspevku nám neumožňuje venovať sa podrobnejšie teórii historicko-lingvistickej analýzy. Základnú literatúru k tejto metodológii predstavujú diela: KATIČIČ, R.: Die Verfassungsterminologie der frühmittelalterlichen Slawenherrschaften. *Slavica Slovaca*, 31, 1996, č. 1; KATIČIČ, R.: Praslavenski pravni termini i formule u Vinodolskom zakonu. Slovo, sv. 39–40, 1989–1990; KAHL, H.-D.: Europäische Wortschatzbewegungen im Bereich der Verfassungsgeschichte. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 77, 1960, s. 154 ff.; KÖBLER, G.: Richten – Richter – Gericht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 87, 1970, s. 57–113; KÖBLER, G.: Klage, klagen, Kläger. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 92, 1975, s. 1–20; FRUSCIONE, D.: Zur Frage eines germanischen Rechtswortschatzes. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 122, 2005, s. 1–41; TAMM, D. – VOGT, H.: Creating a Danish Legal Language: Legal Terminology in the Medieval Law of Scania. *Historical Research*, 86, 233, 2013, s. 394–407; WIEHL, I.: *Untersuchungen zum Wortschatz Freisinger Denkmäler : Christliche Terminologie*. München, Verlag Otto Sagner, 1974; WIEHL, I.: Die Rechtswörter in den Freisinger Denkmälern. In: Beiträge zum VIII. Internationalen Slawistenkongress in Zagreb, 1978. Theoretische und praktische Linguistik des Russischen 1; *Studia Slavica 2 = Marburger Abhandlungen zur Geschichte und Kultur Osteuropas 20.1; 21.2 (Gießen, 1981)*, 2, 1981, s. 59–80; ŠKRUBEJ, K.: The old vernacular legal lexis and institutions of the Early Middle Age Alpine Slavs (The reconstruction model). In: *Europa und seine Regionen*. Ed. Andreas BAUER, Karl H. L. WELKER. Viedeň, Böhlau, 2007, s. 81–105; ŠKRUBEJ, K.: *Ritus gentis Slovanov v vzhodnih Alpah*. Ljubljana, Založba, 2002.

- 16 Keď pritom hovoríme relatívne neurčito o predcyriometodskom období, úmyselne tým vymedzujeme iba hornú časovú hranicu nášho výskumu (*terminus ante quem*), ale nie dolnú časovú hranicu (*terminus post quem*). Nie je totiž vždy možné presne určiť, kedy sa začali používať jednotlivé pojmy na označenie reálií zachytených vo veľkomoravských pamiatkach – či totiž ide len o vplyv predchádzajúcich misionárov, alebo ide o termíny, ktoré označovali právne významné reálie aj v dávnejšej minulosti.
- 17 PRUSÁK, J.: *Teória práva*. Bratislava, VO PraF UK 2001, s. 207 a nasl.
- 18 Porovnaj ŠKINNER, Q.: *O stáťe*. Praha, OIKOYMENH, 2012.
- 19 MACHÁČEK, J.: Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or the Tisza River? *Early Medieval Europe*, 17, 2009, 3, s. 248–267; STEINHÜBEL, J.: Veľká Morava na polceste od kmeňa ku štátu. *Forum Historiae*, 8, 2014, 2, s. 71–97.
- 20 O personalite kmeňového práva pozri GUTERMAN, S. L.: *From Personal to Territorial Law*. Meruchen, The Scarecrow Press, 1972.
- 21 HATTENHAUER, H.: *Evropské dějiny práva*. Praha, C. H. Beck, 1998; DIAMOND, A. S.: *The Evolution of Law and Order*. London, Watts, 1951.
- 22 SEAGLE, W.: *The History of Law*. New York, Tudor Publishing, 1946, s. XV. O primitívnom práve pozri tiež HOEBEL, E. A.: *The Law of Primitive Man*. Cambridge, Harvard University Press, 1964 a tiež WESEL, U.: *Geschichte des Rechts*. Mních, C. H. Beck, 1997, s. 15 – Wesel tu rozlišuje primitívne spoločnosti zberačov a lovcov, segmentárne spoločnosti (zložené z viacerých segmentov, skupín) a „protoštáty“, typické nerovnosťou obyvateľstva.
- 23 Učené právo sa rozvíjalo na takmer vedeckých základoch najmä v súvislosti s rozvojom právnickej vzdelanosti a vysokého školstva v Európe od 12. storočia. Od 13. a 14. storočia došlo k ďalšej vývojovej etape práva na našom území – teoretické aj praktické právo sa roztrieštili v súvislosti so spoločenskou diferenciáciou obyvateľstva na tzv. partikulárne práva, t.j. právny systém fungujúci na princípe rozčleneného, odlišného práva (teoretického aj praktického) pre jednotlivé stavy, či sociálne skupiny spoločnosti, napríklad šľachtické, mestské, poddanské a i. právo. Až od revolúcie rokov 1848/1849 dochádza na našom území k zjednoteniu partikulárnych práv do jednotného „moderného práva“ – záväzného pre všetkých obyvateľov bez ohľadu na ich spoločenské postavenie, čo sa definitívne a naplno podarilo zrealizovať najmä v 20. storočí. Až od druhej polovice 19. storočia sa tiež moderné právo člení na jednotlivé dnes známe právne odvetvia súkromného práva (*občianske, rodinné, obchodné právo*) a verejného práva (*ústavné, správne, trestné právo*), prípadne zmiešané odvetvia (*pracovné právo*).
- 24 MMFH I, s. 18.
- 25 KUČERA, M.: *Postavy Veľkomoravskej histórie*, s. 28.
- 26 KROESCHELL, K.: *Deutsche Rechtsgeschichte*. Bd. 2. 7. vyd. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1989, s. 84 a nasl. Rovnako SCHELZE, R.: „Gewohnheitsrecht“ und „Rechtsgewohnheiten“ im Mittelalter – Einführung. In: *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter*. Ed. Gerhard DILCHER. Berlin, Duncker & Humblot, 1992, s. 12.
- 27 DILCHER, G.: Mittelalterliche Rechtsgewohnheit als methodisch-theoretisches Problem. In: *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter*, s. 30. Oba pojmy pochádzajú až z 18. a 19. storočia – používali ich Thibaut, Puchta, a Savigny – ten posledný priniesol prvýkrát pojem „Rechtsgewohnheit“. V nemčine sa pritom až do Savignyho (podľa súčasných názorov správnejšie) hovorilo iba jednoducho o obyčaji (*Gewohnheit*). WADLE, E.: *Gewohnheitsrecht und Privileg*. In: *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter*, s. 140.
- 28 KÖBLER, G.: *Das Recht im Frühen Mittelalter*. Köln, Böhlau Verlag, 1971, s. 4.
- 29 WEITZEL, J.: *Gewohnheitsrecht und fränkisch-deutsches Gerichtsverfahren*. In: *Gewohnheitsrecht und Rechtsgewohnheiten im Mittelalter*, s. 79
- 30 Tamže, s. 85.
- 31 SCHMELZEISEN, G. K.: *Rechtsfindung im Mittelalter?* *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, 91, 1974, s. 73–89. O takomto spôsobe rozhodovania referuje vo svojej kronike napr. Thietmar z Merseburgu.
- 32 Súdny zákonník pre ľud je publikovaný napr. v MMFH IV, s. 147 a nasl., vlastný text začína od s. 178.
- 33 VAŠICA, J.: *Literárny pamiatky epochy veľkomoravskej*, s. 74 a nasl.
- 34 Šafárik zdôrazňoval, že najstaršie pamiatky hlahloliky obsahujú slovakizmy, aké sa inde nevyskytujú, napr. slovo hej v zmysle áno. Pôvod najstarších pamiatok slovanského písomníctva tak kládol na územie dnešného Slovenska a Moravy. Podobne texty z územia Chorvátska, konkrétne literárne diela tzv. Služby Cyrilovi a Metodovi – pochvalné piesne, obsahujú slovakizmy ako napríklad slovo godina v zmysle hodina, a nie v zmysle rok, ako je to v dnešnom srbskom a chorvátskom jazyku. Pozri SLANINKA, M. (ed.): *Assemanov evanjeliár a kalendár. Kódex 3. Vatikánsky slovanský*. Martin, Matica slovenská, 2013, s. 14–16.
- 35 Porovnaj DEWEY, H. W. – KLEIMOLA, A. M.: *Zakon sudnyj ljudem (Court Law for the People)*. Michigan Slavic Materials No. 14. Ann Arbor, University of Michigan, Department of Slavic Languages and Literatures, 1977, s. x–xii. K tejto teórii sa prikláňajú aj niektorí ruskí autori. Porovnaj MESIARKIN, A.: Prvky byzantského práva v právnych pamiatkach Veľkej Moravy, s. 59–66. Napriek tomu aj v súčasnosti existuje konkurenčná teória, že by mohlo ísť o dielo vytvorené pre potreby Kocel'a v Panónii. Zastávajú ju ŠTIH, P. – SIMONITI, V. – VODOPIVEC, P.: *A Slovene History : Society – Politics – Cultures*. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, Sistory, 2008, s. 51.

- 36 MMFH IV, s. 174. Porovnaj MEŠKO, M.: Právny systém v Byzantskej ríši v 8. a v 9. storočí, s. 223; MESIARKIN, A.: Prvky byzantského práva v právnych pamiatkach Veľkej Moravy, s. 60.
- 37 O Ekloge sa niekedy predpokladalo, že by mohla obsahovať aj slovanské právne prvky. Podobné, a ešte intenzívnejšie, sa tvrdilo o byzantskom roľníckom zákone. *Nomos Georgikos* však vychádza zo staršieho byzantského, resp. rímskeho práva, nie slovanského, a nevieme v ňom identifikovať žiadne slovanské prvky. Waldmüller, L.: Die ersten Begegnungen der Slawen mit dem Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jahrhundert. Amsterdam, Verlag Adolf M. Hakkert, 1976, s. 422.
- 38 MEŠKO, M.: Právny systém v Byzantskej ríši v 8. a v 9. storočí, s. 223 a nasl.
- 39 Pozri bližšie ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Veľkej Moravy*. Bratislava, Perfekt, 2012, s. 104.
- 40 MAREČKOVÁ, D.: Rostislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listů a listin. *Listy filologické*, 91, 1968, zv. 4, s. 401–414. Podrobne v: MAREČKOVÁ, D.: Moravské poselství do Cařihradu jako řecký dokument. *Slovo*, 18–19, 1969, s. 109–140; MAREČKOVÁ, D.: Rostislavovo poselstvo po grécky? *Matičné čítanie*, III, č. 5, 2. 3. 1970, s. 1.
- 41 STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk I*. Bratislava, SPN, 1978, s. 159. Obdobne vraj aj oslovenie *vladyka, vladykoi*, zodpovedá byzantským zvyklostiam oslovovania panovníka.
- 42 HOMZA, M. a kol.: Svätopluk v európskom písomníctve, s. 126–136.
- 43 RATKOŠ, P.: Letopis popa Dukljanina. In: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*, s. 360.
- 44 SEAGLE, W.: *The History of Law*, s. 57.
- 45 KIZLINK, K.: Právo Veľkej Moravy. *Právnické štúdie*, XVII, 1969, 3, s. 476.
- 46 Tamže, s. 471.
- 47 Tamže, s. 471–473.
- 48 Pochybnosť o jeho oficiálnom vyhlásení a záväznosti vyplýva z toho, že jeho úvodná formula ho neprispuje žiadnemu panovníkovi, ale Konštantínovi, pod ktorým niektorí autori (Vašica, Ratkoš) vidia cisára Konštantína Veľkého (RATKOŠ, P.: *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*, s. 267.), iní však sv. Konštantína (Cyrila) – tak v DEWEY, H. W. – KLEIMOLA, A. M.: *Zakon sudnyj ljudem (Court Law for the People)*, s. xiv.
- 49 Porovnaj KIZLINK, K.: Právo Veľkej Moravy, s. 433–486.
- 50 Bližšie napr. v KUČERA, M.: *Kráľ Svätopluk*. Martin, Matica slovenská, 2010, s. 102.
- 51 MMFH IV, s. 204.
- 52 KIZLINK, K.: Právo Veľkej Moravy, s. 443. Samotná štruktúra a usporiadanie diela boli pritom tiež predmetom podrobnej analýzy, ktorá chce v usporiadaní článkov vidieť osobitný systém, inšpirovaný Mojžišovým dekalógom. Vraj totiž pod slovami „božii zakon“, ktoré sa spomínajú v úvode diela, treba rozumieť práve Mojžišov dekalóg. MMFH IV, s. 154.
- 53 MACHÁČEK, J.: Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or the Tisza River?, s. 267.
- 54 SATURNÍK, T.: *Príspevky k šíreniu byzantského práva u Slovanů*. Praha, Nákladem české akademie věd a umění, 1922, s. 11.
- 55 PAVLOV, A. S.: Pervonačal'nij slavjano-russkij nomokanon. Kazaň, s.n., 1869.
- 56 Podrobné porovnanie všetkých ustanovení Zákonníka ponúka napríklad OROŠCHAKOFF, H.: Ein Denkmal des bulgarischen Rechtes (Zakon Sudni Ljudem). *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*. Bd. 33. Stuttgart, Ferdinand Enke, 1916, s. 141–282. Ten kritizuje niektoré Pavlovove závery ako zjavné omyly. Prihovára sa tiež za to, že umožnenie svedčiť proti bývalému pánovi je len omylom pri prepisovaní Zákonníka.
- 57 SATURNÍK, T.: Príspevky k šíreniu byzantského práva u Slovanů, s. 35.
- 58 Titul 17 Eklogy obsahovo predstavuje päťinu Eklogy, a podľa počtu kapitol (článkov) až tretinu. TROIANOS, S.: Bemerkungen zum Strafrecht der Ecloga. In: *Aqnepcana orov Nixo Zbopčavo*, Bd. I, Rethymno, s.n., 1986, s. 100.
- 59 VAŠICA, J.: Literární památky epochy velkomoravské 863–885, s. 157.
- 60 Tamže, s. 74–75.
- 61 AVENARIUS, A.: *Die byzantinische Kultur und die Slawen*. Wien, Oldenbourg, 2000, s. 105.
- 62 MMFH IV, s. 160.
- 63 BURGMANN, L.: *Ecloga : Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V*. Frankfurt am Main, Löwenklau, 1983, s. 227 a nasl.
- 64 MACHÁČEK, J.: Disputes over Great Moravia: chiefdom or state? The Morava or the Tisza River?, s. 248–267.
- 65 Pri zmiernení mrzačenia však mohlo ísť len o prirodzenú snahu kresťanského zostavovateľa o zmiernenie trestov, a nemusí to odzrkadľovať stav na Veľkej Morave.
- 66 Iní autori, zástancovia macedónskej teórie, vysvetlenie hľadali v tom, že Zákonník bol určený pre mladých vojakov a reguloval iba problematické správanie – najmä sexuálne – armády, resp. vojenskej družiny. DEWEY, H. W. – KLEIMOLA, A. M.: *Zakon sudnyj ljudem (Court Law for the People)*, s. x.
- 67 Glosy svätomeyerské tak prekladajú spojenie „*preter eius conscientiam*“. MMFH IV, s. 234.
- 68 Pojem pravda mohol mať aj význam súd – súdiac z frazeologizmu „byť na pravde Božej“ a tiež z významu tohto pojmu vo Varadínskom registri. Pojmy *prauda, prouda, pravdae* totiž máme doložené aj vo Varadínskom registri z 13. storočia z dnešného mesta Oradea v Rumunsku. Obdobne sa v ňom nachádzajú výrazy *equizuhada*, z ktorého sa rekonštruje inštitút „zvod“, a *pristaldus*, ako tradičný súdny pomocník, ktorého pôvod sa tiež zvykne hľadať v spoločnej slovanskej právnej minulosti.

- 69 Pozri bližšie ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Veľkej Moravy*, s. 76.
- 70 Tamže, s. 96.
- 71 Pozri MMFH IV, s. 226.
- 72 KATIČIĆ, R.: Die Verfassungsterminologie der frühmittelalterlichen Slawenherrschaften. *Slavica Slovaca*, 31, 1996, č. 1, s. 3, 8.
- 73 ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Veľkej Moravy*, s. 46–47.
- 74 „Slovaru dali jsme název ‚Prove‘, na památku boha práv a spravedlnosti, jehož ctili Wargové slovanští v posvátném háji u hlavního hradu svého, Stargradu (Olinburg, Antiqua civitas), scházejíce tam se každého úterka ke konání soudu.“ Pozri bližšie JIREČEK, H.: *Prove – Historický slovar slovanského práva*. Praha, Brno, náklad autora 1904, s. v.
- 75 Porovnaj s KURZ, J. a kol.: *Slovník jazyka staroslověnského*, zv. 30. Praha, Academia, 1976, s. 336.
- 76 WALDE, A. – POKORNÝ, J.: *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*. Berlin, De Gruyter, I, 1930, II, 1927, III, 1932; MIKLOSICH, F.: *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien, Braumüller 1886; HOLUB, J.: *Stručný slovník etymologický*. 2. vyd. Praha, Unie, 1937.
- 77 VANEČEK, V.: Historické záhady našeho právnického názvosloví. *Naše řeč*, 26, 1942, 5, s. 131.
- 78 Tamže.
- 79 DORULA, J.: O slovách pravda a vina. *Kultúra slova*, 6, 1972, s. 352–357.
- 80 DORULA, J.: O niektorých starých slovenských slovách a právnych termínoch. *Československý terminologický časopis*, 5, 1966, s. 307.
- 81 Porovnaj so ŠPAŇÁR, J. – HRABOVSKÝ, J.: *Latinsko/slovenský – slovensko/latinský slovník*. Bratislava, SPN, 1998, s. 513. Porovnaj s MIKLOSICH, F.: *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*. Viedeň, G. Braumüller, 1865.
- 82 *Rectus* -a -um. 1. rovný, priamy, priamo, rovno pozerat' na čo, rovným smerom, 2. správny, jednoduchý, 3. dobrý, spravodlivý, statočný. Substantívum *rectum* -i n právo, spravodlivosť, mravnosť, cnosť, dobro. ŠPAŇÁR, J. – HRABOVSKÝ, J.: *Latinsko/slovenský – slovensko/latinský slovník*, s. 513.
- 83 ONDRUŠ, Š.: *Odtajnené trezory slov/III*. Martin, Matica slovenská, 2004, s. 13.
- 84 KURZ, J. a kol.: *Slovník jazyka staroslověnského*, zv. 28. Praha, Academia 1975, s. 240; JANYŠKOVÁ, I. a kol.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 12. diel. Praha, Academia, 2006, s. 699–700. Porovnaj s MAŇČZAK, W.: *Przedhistoryczne migracje Słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*. Krakow, Polska akademia wiedz, 2004, s. 76. Porovnaj s MOSZYŃSKI, K.: *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*. Wrocław, Polska akademia nauk, 1957, s. 136.
- 85 MAŇČZAK, W.: *Przedhistoryczne migracje Słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego*, s. 176. Odkazuje na SCHUSTER-ŠEWIC, H.: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Bautzen, Domowina 1978, s. 1152.
- 86 *Desnъ*: pravý, ale aj šťastný, priaznivý, vhodný. Etymologický slovník jazyka staroslovienskeho považuje za základ tohto slova staroindické slovo *dákšina* – pravý, južný, schopný, zručný; jeho derivátom je *daši-na* – vpravo. Praslovanský tvar mal mať podobu *desnъ*. Pozri bližšie JANYŠKOVÁ, I. a kol.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 2 diel. Praha, Academia, 1990, s. 127.
- 87 KURZ, J. a kol.: *Slovník jazyka staroslověnského*, zv. 28, s. 244.
- 88 MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, Academia, 1968, s. 481. Porovnaj s MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, Československá akademie věd, 1957.
- 89 KURZ, J. a kol.: *Slovník jazyka staroslověnského*, zv. 28, s. 240.
- 90 SCHUSTER-ŠEWIC, H.: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*, s. 1152. MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*, s. 481. MICHAJLOVSKAJA, N. G.: *Systemnyje svjazi v leksike drevnerusskogo knižno-pismennogo jazyka*. Moskva, Nauka, 1980.
- 91 MOSZYŃSKI, K.: *Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego*, s. 136.
- 92 JANYŠKOVÁ, I. a kol.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 12. diel, s. 699–700. K významu termínov „pravda“, „prav“, „pravidlo“ pozri bližšie KURZ, J. a kol.: *Slovník jazyka staroslověnského*, zv. 28, s. 238, 240, 244.
- 93 DORULA, J.: O slovách pravda a vina, s. 352–357.
- 94 STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk I*, s. 157.
- 95 KUCHAR, R.: Slovo právo v slovnej zásobe slovenčiny predpisovného obdobia. (Postavenie a významová stavba). *Právny obzor*, 58, 1975, s. 238–257.
- 96 ISACENKO, A. V.: *Jazyk a pôvod Frízinských pamiatok*. Bratislava, SAV, 1943, s. 78.
- 97 VAŠICA, J.: Literárni památky epochy veľkomoravskej 863–885, s. 149.
- 98 HAVLÍK, L.: *Kronika o Velké Moravě*. Brno, Jota, 2013, s. 147.
- 99 ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Veľkej Moravy*, s. 99.
- 100 VAŠICA, J.: Literárni památky epochy veľkomoravskej 863–885, s. 170.
- 101 ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Veľkej Moravy*, s. 99.
- 102 VAŠICA, J.: Literárni památky epochy veľkomoravskej 863–885, s. 171.
- 103 Tamže, s. 173.
- 104 „Rastislav, knieža slovenské, so Svätoplukom poslali z Moravy k cisárovi Michalovi a hovorili takto: Z milosrdenstva božieho sme zdraví. A prišli k nám kresťanskí učitelia mnohí z Vlách i Grécka a z Nemiec a učia nás rozlične, ale my, Slovieni, prosíme ľud, nemáme, kto by nás naučil pravdu a vysvetlil zmysel. A tak dobrý

- vládca, pošli nám takého muža, ktorý by nás upravil k všeobecnej spravodlivosti.“ MARSINA, R. a kol.: *Metodov boj*. Bratislava, Vydavateľstvo Spolku slovenských spisovateľov, 2012, s. 36.
- 105 Pozri bližšie ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Veľkej Moravy*, s. 104.
- 106 Tamže.
- 107 PAULINY, E.: Konštantín Filozof – učiteľ slovienskeho národa. *Slovenská reč*, 34, 1969, 4, s. 194.
- 108 Tamže.
- 109 STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk 1*, s. 19.
- 110 ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Veľkej Moravy*, s. 21.
- 111 MMFH III, s. 114.
- 112 *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. Bratislava, Národné literárne centrum, 1998, s. 77.
- 113 VAŠICA, J.: Literárni památky epochy veľkomoravskej 863–885, s. 235.
- 114 DVORNÍK, F.: *Byzantské misie u Slovanů*. Praha, Vyšehrad, 1970, s. 90.
- 115 HAVLÍK, L.: *Kronika o Velké Moravě*, s. 131.
- 116 Odborná literatúra venujúca sa štúdiu staroslovienskeho jazyka sa osobitne zaoberala aj použitím slovesa *ispraviti* vo fráze *ispravitiъ vsjako pravdo*, a jeho významom v Rastislavovom posolstve. Stanislav poukazuje na to, že *ispraviti* (slovensky „spraviť“) použil prekladateľ gréckeho textu podľa spôsobu vyjadrovania zvyčajného na Veľkej Morave (resp. v Panónii). Sloveso *spraviti* v zmysle „urobiť“ existuje dodnes v slovenčine. Naproti tomu český výraz *spraviti* je skôr používaný vo význame „opraviť“. Aký však bola zamýšľaný význam tohto slova v pôvodnom texte nevieme presne určiť. STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk 1*, s. 158.
- 117 VAŠICA, J.: Literárni památky epochy veľkomoravskej 863–885, s. 158.
- 118 MACUREK, J.: La mission Byzantine en Moravie au cours des années 863–885 et la portée de son héritage dans l'histoire de nos pays et de l'Europe, Magna Moravia. In: *Sborník k 1100. výročí byzantské mise na Moravu*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1965, s. 17.
- 119 GRIVEC, F.: „Zakon sudnyj“ in Glozov Glagolit. *Slovo*, 3, 1956, s. 84. Citované podľa MAREČKOVÁ, D.: Rostislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listů a listin, s. 401.
- 120 Najvšeobecnejšie možno tieto termíny preložiť ako „právo“, „pravda“. Existujú však aj iné možnosti prekladu v širšom význame ako napríklad „správne veci“, „práva“.
- 121 MAREČKOVÁ, D.: Rostislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listů a listin, s. 410. Porovnaj so STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk 1*, s. 158. Toto konštatovanie však zároveň otvára aj nový náhľad na veľkomoravské dejiny: ak veľkomoravskí poslanci doniesli po grécky písaný dokument, ktorý bol navyše písaný kultúrnym literárnym štýlom, museli na Veľkej Morave existovať učitelia, ktorí tento štýl ovládali. Marečková tvrdí, že posolstvo napísali buď Gréci žijúci na Morave alebo byzantskí Slovanovia žijúci na Morave. MAREČKOVÁ, D.: Rostislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listů a listin, s. 410. Kučera konštatuje, že autorom posolstva mohol byť niektorý z kňazov zo severoitalského pobrežia či Dalmácie (ktoré boli pod správou Byzancie), ktorý pôsobil na Rastislavovom dvore ako jeho radca. KUČERA, M.: *Slovenské dejiny I. Od príchodu Slovanov do roku 1526*. Bratislava, Literárne a informačné centrum, 2011, s. 95. Stanislav sa prikláňa k autorstvu od Slovana veľmi dobre ovládajúceho gréčtinu. Rastislavovo posolstvo je natoľko blízke nielen byzantskému slovnému vyjadrovaniu (napríklad formulácia „Božou milost'ou zdraví sme“), ale aj byzantskému spôsobu myslenia, že ho nemohol napísať niekto, kto by veľmi dobre nepoznal byzantskú kultúru a gréčtinu. Porovnaj STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk 1*, s. 159.
- 122 MAREČKOVÁ, D.: Rostislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listů a listin, s. 409.
- 123 Tamže.
- 124 JANYŠKOVÁ, I. a kol.: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*. 12. diel, s. 700. Porovnaj s MAŇČZAK, W.: Przedhistoryczne migracje Słowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, s. 136.
- 125 Predpokladá sa totiž, že v podmienkach avarského kaganátu sa slovanský jazyk mohol používať ako spoločný dorozumievací prostriedok, čo mohlo spôsobiť rozšírenie niektorých lokálnych slovanských termínov medzi ostatné slovanské jazyky a národy.
- 126 *Principium* -u n 1. počiatok, začiatok, pôvod, najprv, najsmprv, 2. základ, prvok, 3. predný šík, 4. zhromaždenie pred vojvodcovým stanom, 5. hlavný stan, 6. princíp. *Princeps, principis* 1. popredný, prvý, prvotný, 2. hlavný, vynikajúci, vznešený, najlepší, najväčejší, 3. popredná osoba, predák, veliteľ, vládca, panovník, knieža. Pozri bližšie: ŠPANÁR, J. – HRABOVSKÝ, J.: *Latinsko/slovenský – slovensko/latinský slovník*, s. 476.
- 127 Pozri bližšie: KURZ, J.: *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha, SPN, 1969, s. 114.
- 128 Tamže.
- 129 Celá časť predmetného textu znie nasledovne: „Ked' sa Filozof veselil v Bohu, vynorila sa iná vec a úloha nemenšia od prvých. Lebo Rastislav, moravské knieža, keď dostal vnutkanie od Boha, poradil sa s kniežatami svojimi a s Moravanmi a vyslal posolstvo k cisárovi Michalovi, ktoré hovorilo: Keďže náš ľud pohanstvo odvrhol a kresťanského zákona sa drží a nemáme učiteľa takého, čo by nám v našej reči pravú vieru kresťanskú vysvetlil, aby aj iné kraje, keď to uvidia, nás napodobnili. Pošli nám teda biskupa a učiteľa takého. Lebo od vás na všetky strany vždy dobrý zákon vychádza.“ RATKOŠ, P.: *Veľkomoravské legendy a povesti*. Bratislava, Tatran, 1990, s. 15–44.

- ¹³⁰ ŽIGO, P. – KUČERA, M. a kol.: *Na písme zostalo : Dokumenty Vel'kej Moravy*, s. 104.
- ¹³¹ MAREČKOVÁ, D.: Rastislavovo poselství v Životech Konstantinově a Metodějově ve světle středověkých řeckých listů a listin, s. 401.
- ¹³² STANISLAV, J.: *Starosloviensky jazyk 1*, s. 159. Nie je bez zaujímavosti, že aj v diele Konštantína Porfyrogeneta nájdeme výraz „zákon“ – uvádza, že Slovania, a dokonca aj Pečenehovia, sa správajú *kata ta zakana* – podľa zákona. ŠKRUBEJ, K.: *Ritus gentis Slovanov v vzhodnih Alpah*, s. 114.
- ¹³³ KUČERA, M.: *State a články k slovenskému stredoveku*. Bratislava, Post scriptum, 2012, s. 220.
- ¹³⁴ MAŃCZAK, W.: Przedhistoryczne migracje Slowian i pochodzenie języka staro-cerkiewno-slowiańskiego, s. 154. Odkazuje na SCHUSTER-ŠEWC, H.: *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und nieder-sorbischen Sprache*. Bautzen, Domowina, 1978.
- ¹³⁵ ŠKRUBEJ, K.: Ritus gentis Slovanov v vzhodnih Alpah, s. 117.

Again on the Zakon sudnyj ljudem : On the Possibilities of Reconstruction of Archaic Law in Great Moravia

Tomáš Gábriš – Róbert Jáger

Summary

When researching law in Great Moravia, one can move in two directions - to study archaic law from before the arrival of the Byzantine missionaries Constantine and Methodius, and on the other hand, the law that we find in the extant sources as written down by the Constantine, Methodius and their disciples. So far, the research of the written sources prevailed in the sense of analysing contents of the extant written sources. However, it is questionable to what extent these texts do reflect the law actually applicable in Great Moravia, and what is the relationship of these standards to the previously existing archaic law.

Should one wish to compensate for the lack of research on the original, archaic law applicable before the arrival of the Byzantine missionaries, there are two ways to do so. The first way is the one which, although also primarily focused on the extant written sources, tries to analyse the differences between the extant texts and their Byzantine models from which the missionaries drew. By identifying differences, the reasons for these differences, the aims pursued and the tools used by the Byzantine missionaries one may be able to uncover the archaic legal norms of behaviour that the missionaries tried to tackle in their written texts. The second way how one may get closer to knowing the archaic law applicable before the Byzantine influence became dominant, is also connected to the extant written sources. However, this time it is their linguistic analysis rather than content analysis that can help us further. It is namely highly probable that the missionaries did not replace completely the archaic legal terminology by new legal notions; quite the opposite, one may expect they used the original terminology in their translations of Byzantine laws into Slavic language. The extant sources can hence enshrine important archaic legal terminology to be uncovered, being a carrier of potential archaic legal meaning hidden in the words that we are still using up until nowadays.

DVA REVERZY K ZEMI VE FONDU ÚŘAD DESK ZEMSKÝCH

Marek Starý¹

V jednom z minulých čísel Právněhistorických studií byla publikována materiálová studie pojednávající o čtyřech reverzech k zemi, pocházejících z doby vlády Jagellonců v Čechách (konkrétně z rozmezí let 1515–1522) a dochovaných v Národním archivu ve fondu Archiv České koruny.² Význam těchto dokumentů spočívá především v tom, že dokumentují českou inkolátní praxi v době před požárem Pražského hradu v roce 1541, jejíž poznávání je jinak s ohledem na nedochovanost zemských desk a dalších pragmatických písemností značně obtížné. Mimo jiné poukázal citovaný text i na to, že jakkoliv existuje v Národním archivu ucelený archivní soubor, v němž jsou reverzy k zemi jakožto specifické právní písemnosti soustředěny (totiž fond Reverzy k zemi), nelze tento soubor považovat za výlučný a je třeba předpokládat existenci dalších jednotlivin tohoto druhu, dislokovaných i do jiných fondů.

Oprávněnost tohoto předpokladu potvrzuje i existence dvou originálů reverzů k zemi, které byly zaznamenány rovněž v Národním archivu, ve fondu Úřad desk zemských. Při vědomí skutečnosti, že právě u deskového úřadu byly reverzy přistěhovalců od 16. do 19. století stabilně ukládány a uschovávány, nelze jejich výskyt v uvedeném fondu považovat na první pohled za enormně překvapivý. Těžko se ale na druhou stranu dohadovat, proč se právě těmito dvěma kusům vyhnula extradice spisů českého zemského soudu (vztahující se i na registraturu úřadu desk zemských) do českého zemského archivu v roce 1869,³ stejně jako další manipulační aktivity ve 20. století.

Ve fondu Úřad desk zemských jsou oba reverzy zařazeny do podskupiny „Varia“. Konkrétně jde o listiny vydané 9. března 1589 Janem Zikmundem Paugarem z Rejcnšlaku⁴ a 25. února 1610 Pavlem Krausem z Krausenu.⁵ Oba reverzy jsou psány na pergamentu, což byla až do konce 18. století jediná přípustná možnost (dá se mluvit o obyčejové normě). Paugarův reverz není opatřen přivěšenou pečetí, což je na obalu listiny interpretováno tak, že byla odtržena. Stejně tak ovšem nelze vyloučit, že se jedná o čistopis, k jehož zpečetění již nedošlo. Naproti tomu reverz Pavla z Krausenu je opatřen velmi pěkně zachovalou visitou pečetí z červeného vosku s erbem a dvojitým opisem: vnější kruh obsahuje text PAVLVS•KRAUSENEK IN•FESSENDORF•SAC, vnitřní AE•REG•MATTIA CONS•CAM•AVLICAE:. Vpravo na plíse je připojen i vlastnoruční podpis vystavitele „Pawel z Krauseneckhu“.

Texty obou reverzů jsou si podobné, již na první pohled jsou ale patrné i dosti četné odchylky, jak ukazuje sloupcové srovnání, připojené na konci tohoto miscellanea jakožto příloha.⁶ Tím nejsou pochopitelně myšleny jen rozdíly vyplývající z individualizace listin, které jsou reprezentovány intitulací (její odlišný rozsah v uváděných případech je dán skutečností, že zatímco Pavel z Krausenu zaujímal velmi významné postavení

v rámci císařského dvorského a správního aparátu, Jan Zikmund Paugar nebyl ve veřejných záležitostech angažován) a datací. Jde především o ty textové části, které jsou tak říkajíc depersonalizované, a rozdíly v nich proto zasluhují diskuzi ohledně své obsahové relevance.

Za nejzásadnější rozdíl mezi oběma reverzy je nutno považovat jejich narace. Pavel z Krausenu se v ní odvolal na své přijetí do země, k němuž došlo na základě konsenzu císaře Rudolfa II. a českých stavů, shromážděných na zemském sněmu. Oproti obvyklé dikci chybí bližší upřesnění toho, o jaký sněm se jednalo. Ze sněmovních materiálů je zřejmé, že k tomu došlo již na letničním sněmu v roce 1605 – 2. června adresoval Rudolf II. stavům svůj přímluvný dopis, který implicitně obsahoval jeho povolení,⁷ ještě v průběhu sněmu, ukončeného 14. června, pak byl Krausenek přijat, i když relace o jeho přijetí byla do zemských desk zapsána teprve 5. září.⁸ Naproti tomu v textu vztahujícím se k osobě Jana Zikmunda Paugara se odkaz na sněmovní povolení neobjevuje. Zato se zde konstatuje, že vydavatel reverzu v Čechách drží statek a potenciálně by ho v budoucnu mohl chtít rozšiřovat, resp. koupit statek delší. Dále je zde vyjádřena vůle „v řádech a právech se srovnati“ s plnoprávními obyvateli Českého království a výslovně je zde obsažen odkaz na článek A 18 zemského zřízení jako normu, od níž se právní poměry spojené s vydáváním reverzu odvíjejí.

To, že v Paugarově listině se o sněmovním přijetí nehovoří, má velmi dobrý důvod – nade vši pochybnost k němu totiž nikdy nedošlo. Bylo to zapříčiněno dvojím právním režimem, který se v českém zemském právu vůči přistěhovalcům uplatňoval a který měl zřejmě své kořeny v době jagellonské (pokud není jeho původ ještě starší). Dokládá ho nálezný zemského soudu z roku 1486, jímž byl poprvé explicitně vyjádřen zákaz prodeje deskových statků cizincům a zároveň nastíněna možnost získat inkolát s povolením panovníka, které ale nemělo být v žádném případě poskytováno bez „*rady zemské*“. Každý cizinec, jemužby se takového povolení dostalo, měl před fyzickým převzetím českého statku slíbit, že nebude mít nad sebou jiného vládce než korunovaného českého krále a že bude dodržovat zemské právo. Vzávěru usnesení bylo pak výslovně zdůrazněno, že Moravané, Slezané a Lužičané se za cizince nepovažují. Na druhou stranu, i oni byli stejně jako jiní novopečení obyvatelé povinni „*slib a povinnost učiniti*“.⁹

Citované usnesení zůstalo základem českého inkolátního práva a bylo postupně přebíráno do jednotlivých zemských zřízení, byť docházelo k drobným textovým úpravám. Tak hned ve Vladislavském zemském zřízení,¹⁰ byť formálně nálezný z roku 1486 přebíralo, byl původní obrat o přijímání „*s krále Jeho Milosti vůlí*“ doplněn slovy „*a zemským povolením*“, čímž byla znovu zdůrazněna mocenská dichotomie panovníka a stavů. Vedle toho bylo nařízeno, aby se nově přijatí obyvatelé zbavili statků za hranicemi českého státu, s upřesněním, že mají „*králi Jeho Milosti i vsie zemi listem povinnost slíbiti*“. Poprvé se tu také explicitně objevil požadavek listinné formy přiznání k zemi, jež na sebe vzala práve podobu pergamenových reverzů.¹¹ Stran obyvatel vedlejších korunních zemí tu bylo po vzoru právní úpravy vztahujících se na přistěhovalce zpoza hranic českého státu doplněno, že ani jim nemá být v Čechách umožněna držba nemovitého statku, dokud nesplní svoji povinnost přiznání k zemi.

V zemském zřízení z roku 1549 byl opětovně vypuštěn požadavek, že se cizinci musí z jiných zemí vyprodat (důvodem byl zřejmě zájem panovníka na integraci šlechty jednotlivých habsburských zemí, jež mohla perspektivně posloužit jako užitečný nástroj centrali-

zace) a bylo dále upřesněno, že každý nově přijatý obyvatel má své sliby vykonat „*diskami zemskými a listem pod pečeti svou, ten ke diskám položíc*“.¹² Všechny tyto marginální zásahy ale nezměnily podstatu právní úpravy, jíž lze lapidárně vystihnout následovně: jak skuteční cizinci, tak obyvatelé vedlejších korunních zemí museli v případě zájmu o usazení v Čechách složit reverz k zemi a přiznat se ústně před úřadem desk zemských. Avšak zatímco cizinci tak mohli učinit teprve na základě povolení panovníka a stavů, u Moravanů, Slezanů a Lužičanů byly tyto akty výsledkem jejich jednostranného rozhodnutí. Na rozdíl od Moravy, kde byla ve vztahu k obyvatelům ostatních zemí Koruny české do zemského práva vložena výhrada (v praxi ovšem nevyužívaná), že „*mohla by taková osoba býti, že by ji páni z hodných příčin nemohli přijíti*“.¹³ Již sama tato věta, stejně jako povinnost se přiznávat k zemi, jsou přitom více než přesvědčivým dokladem toho, že v předbělohorské době rozhodně neexistoval společný inkolát pro všechny korunní země, který mezi „spojidla“ České koruny zařadil a v odborné literatuře vahou své osobnosti jako paradigma ustálil Josef Kalousek.¹⁴

U obyvatel vedlejších korunních zemí se přiznání k zemi formou reverzu prosazovalo zřejmě poněkud komplikovaněji, než u skutečných cizinců. Pro ty byla listovní forma, jak bylo uvedeno výše, uzákoněna sněmovním usnesením z roku 1497 a již zmíněné reverzy dochované v Archivu České koruny jasně dokumentují zažitost této praxe již na počátku 16. století. Rokem 1541 pak začíná dlouhá řada dochovaných reverzů cizozemců, přijatých na zemském sněmu. Naproti tomu, pokud jde o přistěhovalce v rámci České koruny, první dochované reverzy tohoto typu pocházejí až z roku 1579, kdy se v Čechách přiznali k zemi Slezané Jiří Mehl ze Střelic, Baltazar ze Sališ a Mikuláš z Nostic a vedle nich také Rakušan Štěpán z Ejcinku, který ovšem formálně nabýval inkolátu jakožto obyvatel markrabství moravského.¹⁵ A že v té době nebylo vydávání reverzů úplnou samozřejmostí, vyplývá zřetelně z listiny zpečetěné Baltazarem ze Sališ – ten koupil již v roce 1574 od Mořice Šlika poddanské usedlosti ve třech vesnicích na panství Planá, jehož byl hejtmanem, avšak teprve o pět let později, „*o tom prve nevěděvši*“, splnil své povinnosti ve smyslu zemského zřízení. Doslova stejný obrat se pak objevil i následujícího roku v reverzu Pavla z Lidlova, rady české komory, jenž již dříve v Čechách „*nětco statku a dědicství koupil*“.¹⁶

Další rozdíly v textu obou zkoumaných reverzů (Jana Zikmunda Paugara a Pavla z Krauseneku) lze zaznamenat v dispozici, obsahující samotné závazky obou novopečených nositelů českého inkolátu. Jejich obsah koresponduje se shora uvedeným standardem (neuznávání jiného dědičného pána než korunovaného českého krále, respektování zemského právního řádu), kromě drobných formulačních odchylek bez jakéhokoliv obsahového významu se v případě Krausenekově navíc objevuje povinnost srovnat se s českými stavvy „*těž v víře bud' pod jednou, neb pod obojí způsobou přijímajících*“ . Jednalo se o obrat, který se stal stabilní součástí formuláře již ve druhé polovině padesátých let 16. století a směřoval proti dalšímu komplikování beztak již velmi složité konfesní situace v Čechách tím, že by byla v zemi potenciálně šířena další, zde nelegální evangelická vyznání.¹⁷ Mimo to odkazovala tato část reverzů implicitně na příslušná ustanovení zemských zřízení, týkající se víry.¹⁸ Na druhou stranu, reverzů, v nichž tato část textu absentuje, se dochovalo povícero a těžko v tom hledat nějaký záměr či hlubší smysl.

V Paugarově reverzu je naopak navíc obsažena sankční formule, že nedodržování deklarovaných závazků má být postihováno „*těmi všemi pokutami, jakž svolení a zřízení*

zemské ukazuje“. Z jeho absence v reverzu Krausenekově opět ale nelze nic zásadního vyvozovat, jednalo se o právně irelevantní opomenutí – i bez tohoto explicitního obratu se na jeho právní poměry nade vší pochybnost vztahovaly jak zemské zřízení, tak další normativní akty přijímané jednotlivými zemskými sněmy.

Poslední na první pohled výrazný rozdíl představuje koroborace – zatímco Jan Paugar slíbil ověřit svou listinu pečeti, kterou dal „*k tomuto listu s jistým a celým přiznáním přitisknouti*“, v Krausenekově reverzu je poněkud obsáhlejší formulace, v níž vystavitel konstatoval, že svou pečeť „*k tomuto listu přitisknouti a přivěsiti sem dal a v něm se vlastní rukou podepsal*“, a podpis je na plíce skutečně připojen. Avšak ani přítomnost či absence podpisu nepředstavovaly z hlediska práva žádný podstatný rozdíl a v reverzech z té doby se obě varianty střídají bez jakékoliv zjevné logiky. Pokud pak jde o pečeť, všechny reverzy byly zásadně opatřovány pečeti přivěšenými, čemuž odpovídají i dochované průřezy v Paugarově reverzu – tomu, že se v jeho textu hovoří pouze o přitisknutí a nikoli přivěšení pečeti tak není možno připisovat jakoukoliv váhu.

Za závažné lze považovat především nalezení reverzu Pavla z Krauseneku. A to hned ze dvou důvodů. Prvním je skutečnost, že doposud se předpokládalo, že tento reverz zřejmě vystaven nebyl.¹⁹ Na tom samotném by nebylo nic zvláštního, do země byla v době předbělohorské přijata celá řada osob, které následně uložené povinnosti nesplnily a inkolátu, byť jim byl sněmem udělen, tak užívat nemohly. V případě Pavla z Krauseneku by šlo ovšem o zcela výjimečný případ v tom směru, že do zemských desk bylo 25. května 1610 zapsáno jeho přiznání k zemi.²⁰ Toto přiznání totiž již signalizovalo skutečný přímý zájem o dovršení přijímacího procesu a není znám jiný případ osoby, která by se u desk přiznala a reverz nevystavila. Po pravdě je velmi pochybné, zda by úředníci desk zemských bez složení reverzu vůbec intabulaci povolili, tím spíše, že odkaz na něj se v textu přiznání objevoval (tak Pavel stejně jako jiní sliboval plnit své povinnosti „*podle zapsání svého listem pod pečeti jeho přivěšenou*“). Dohledání reverzu je proto cenné tím, že potvrzuje dosavadní poznatky o podobě administrativní praxe, která byla s udělováním českého inkolátu spojená.

Vedle toho je třeba zdůraznit, že v případě Pavla z Krauseneku se jedná o jednoho ze skutečně významných představitelů pražského rudolfínského dvora. Pocházel z původně štyrské šlechtické rodiny Krausů,²¹ do služeb císaře vstoupil na počátku devadesátých let 16. století, s doktorátem z obojího práva, získaným na univerzitě v Sienně (zapsal se tu ke studiu v roce 1589, promoval v prosinci následujícího roku²²). V roce 1591 se připomíná jako císařský „Klosterrath“, 19. dubna 1593 byl povolán do vídeňského doktorského kolegia, v letech 1595–600 byl také třikrát zvolen děkanem vídeňské právnické fakulty.²³ Vedle toho povýšil již v první polovině devadesátých let na vládního radu pro Dolní Rakousy a jako takový získal v roce 1594 spolu s bratrem Eliášem a příbuznými Ondřejem a Janem Pavlem potvrzení šlechtictví a erbů, udělených jejich předkům Maxmiliánem I.²⁴ Sám Pavel ale již v roce 1600 získal od císaře další privilegium, jímž mu bylo povoleno „*odložit*“ původní rodové jméno a užívat pouze predikátu „z Krauseneku (von Krauseneck, v řadě německých pramenů je ale rovněž užíváno tvaru Krausenegg)“.²⁵

Na počátku 17. století byl Pavel jmenován radou dvorské komory – v této funkci je uváděn v seznamu z roku 1601.²⁶ V tom momentu bylo již neodvratné jeho působení při pražském císařském dvoře. Zde mu byla posléze svěřena také výchova nemanželských dětí Rudolfa II.²⁷ V roce 1602 (2. prosince) obdržel (opět z říšské kanceláře) další potvrzení

šlechtictví a polepšení erbů.²⁸ V roce 1605, po smrti Šimona Tencla z Tracberku,²⁹ mu bylo svěřeno hejtmanství panství Český Krumlov, na kterém si císař velmi zakládal a které určil jako rezidenci pro svého nemanželského syna Julia, na jehož výchově se Pavel podílel. Jako „*J[eho] M[ilosti] c[ísařské] radu komory dvorské a hejtmána panství krumlovského*“ přijaly pak Pavla z Krausenuku téhož roku na letničním sněmu do svého středu i stavy Českého království.³⁰

Nabízela by se hypotéza, že uvedené udělení inkolátu se svěřením českokrumlovského hejtmanství souviselo a že Krausenek uvažoval o rozšíření rodové majetkové základny i na půdu Českého království. Proti tomuto logickému předpokladu mluví ale jedna zásadní indicie – komorní rada nepodnikl v návaznosti na své přijetí další právem vyžadované kroky, to jest, nezpečetil reverz k zemi, ani se nedostavil k zemským deskám a nevykonal tu předepsaný ústní slib. Tímto pasivním přístupem se zařadil mezi plejádu šlechticů, kteří měli jedno společné – o usazení v Čechách neusilovali a inkolátu nabyli pouze tak říkajíc in eventum, s vyhlídkou, že by se v budoucnu mohl hodit. Je pravda, že Krausenek koupil poblíž Pražského hradu, na Pohořelci proti Strahovskému klášteru dům a zahradu, nešlo ale o svobodný statek a inkolátu k jeho nabytí třeba nebylo. V těsném okolí císařského sídla se takto ostatně usazovala celá řada císařských dvořanů a služebníků, kteří se mezi české stavy nepočítali. Uvedené majetky, z nichž bylo strahovskému klášteru dvakrát ročně odváděno po 3 kopách a 15 groších míšeňských, držel Pavel do roku 1607, kdy je smlouvou datovanou 28. října prodal dalšímu cizinci, Leopoldovi ze Štralendorfu, císařskému radovi a místokancléři říšské kanceláře, a to za 6700 rýnských zlatých, které byly neprodleně zaplacený.³¹ V témže roce přestal vykonávat funkci hejtmána českokrumlovského panství a nebyl tudíž přímým svědkem tragického konce svého někdejšího svěřence, dona Julia d' Austria.³²

Právě v roce 1607 se Pavel z Krausenuku namísto s českým prostředím rozhodl výrazně propojit s dolnorakouským, když koupil od zadluženého syna Volfa Unversagta panství Retz.³³ V návaznosti na to byl 26. září téhož roku přijat do dolnorakouského rytířského stavu.³⁴ Zanedlouho nato, 8. října 1608, čekal Pavla další zásadní kariéerní vzestup, když byl jmenován prezidentem dvorské komory (s měsíčním platem 100 zlatých a ročním příplatkem dalších 200 zlatých) a dostal se tak do čela jednoho z nejdůležitějších ústředních orgánů habsburského soustátí.³⁵ V něm setrval po zbytek vlády Rudolfa II., 3. dubna 1613 ho pak císař Matyáš jmenoval říšským dvorským radou.³⁶

Podle literatury byl Krausenek o další dva dny později, 5. dubna 1613, povýšen císařem Matyášem na svobodného pána a následně byl 23. července 1616 přijat i do dolnorakouského panského stavu.³⁷ Ovšem ve skutečnosti již ve svém reverzu z roku 1610 se Pavel tituluje jako „*svobodný pán na Reczu a Holneku*“ a tentýž titul je zapsán i v zemských deskách u jeho příznání z téhož roku. Nade vší pochybnost tak mezi vyšší šlechtu pronikl již dříve, za vlády císaře Rudolfa, a Matyášův majetát mohl být maximálně dalším potvrzením statu quo. V každém případě lze ale Pavlův kariéerní a společenský vzestup hodnotit v kontextu předbělohorského habsburského soustátí jako jeden z nejpůsobivějších.³⁸

Je pravdou, že do českých dějin se Pavel výrazněji nezapsal – nejvýraznější památkou na jeho působení u pražského dvora je znakový náhrobník jeho první manželky, Marty Biethlerové, zhotovený z červeného mramoru a umístěný v podlaze uprostřed severní chrámové lodi strahovské baziliky Nanebevzetí Panny Marie a sv. Norberta. Podle dochovaného nápisu zemřela Marta 5. dubna 1610 ve věku 41 let a 5 měsíců a Pavel byl v oka-

mžiku jejího úmrtí (či spíše zhotovení náhrobníku) císařským radou a prezidentem dvorské komory. Z manželství vzešlo šest dětí, z nichž v okamžiku matčiny smrti už ale byly naživu jen dvě z nich.³⁹

Již několik měsíců po Martině smrti, v září 1610, se Pavel v Kladsku oženil s Annou Heugelovou z Polkovic, vdovou po císařském služebníkovvi Janu Kratovi z Krafthajmu a vratlavském hejtmanovi Abrahamovi Jenkovicovi z Goldšmíden († 1606), která držela v kladském hrabství lenní statek Szczytna.⁴⁰ Již v listopadu 1617 Pavel zemřel a zanechal po sobě dvě panství, dolnorakouský Retz a štýrský Hollenegg. Vzhledem k tomu, že z dětí ho přežila jediná dcera Marie,⁴¹ vytvořil z druhého jmenovaného statku majorátní fideikomnis pro své příbuzné v mužské linii (rytířská větev Krausů z Krauseneku tu vymřela v roce 1659).⁴² Retz zdědila dcera Marie, která zemřela již v roce 1630 a panství po ní převzal její manžel Volf Zikmund Unversagt.⁴³

Otevřenou otázkou zůstává, co vedlo Pavla z Krauseneku k tomu, že k složení reverzu k zemi a vykonání ústního přiznání k zemi při úřadu desk zemských přikročil v první polovině roku 1610. Nic totiž nenavědčuje tomu, že by tou dobou zintenzivnila jeho snaha po usazení v Čechách. Nepravděpodobněji lze tyto kroky položit do kontextu vývoje legislativní úpravy českého inkolátu – právě v letech 1609–1610 se totiž v Praze odehrával zemský sněm, na němž byla přijata celá řada závažných právních norem. Mezi jinými tu byl schválen i článek „*O přijímání cizozemcův do země*“, který podstatně zpřísnil podmínky pro udělení českého inkolátu. Pro písemné i ústní přiznání k zemi byla napříště stanovena poměrně krátká šestitýdenní lhůta počítaná od sněmovního rozhodnutí o přijetí za obyvatele, během níž museli noví inkolové také koupit v zemi deskový statek, prokázat svou stavovskou příslušnost a v neposlední řadě také dát děti učit česky. A to pod hrozbou neplatnosti sněmovního usnesení o udělení obywatelského práva. Pokud jde o ty cizince, kteří byli přijati již na předešlých sněmech a doposud reverz neodvedli a přiznání nevykonali, ukládalo se jim s hrozbou téže sankce, „*aby od zavření tohoto sněmu v půl létě pořádně zběhlém to vše vykonati povinni byli*“.⁴⁴ Vzhledem k tomu, že sněm byl uzavřen 23. února 1610 a již o dva dny později zpečetil Pavel svůj reverz – pět let po sněmovním přijetí – je souvislost těchto událostí velmi pravděpodobná.

Nesrovnatelně méně známou a významnou osobností než Krausenek byl Jan Zikmund Paugar z Rejcnštejna. Jeho původ je zahalen rouškou tajemství – Reitzenschlag je vesnička v Dolních Rakousích, kousek za českými hranicemi, nedaleko od Nové Bystřice. V 17. století se pak příslušníci tohoto rodu připomínají jako držitelé další dolnorakouské vsi Niederedlitz, necelých 20 km jihovýchodně od Reitzenschlagu.⁴⁵ To vše by na první pohled nasvědčovalo jeho příslušnosti ke šlechtě rakouské. Text reverzu, který byl jménem Jana Zikmunda sepsán,⁴⁶ ale mimo jakoukoliv pochybnost odpovídá variantě vystavované obyvateli vedlejších korunních zemí. Zároveň se ale Paugarové neobjevují ani v podrobných soupisech rodů moravských a slezských.⁴⁷ O tom, jak a odkud se Jan Zikmund do Čech dostal, lze tedy za stávajícího stavu poznání pouze spekulovat. Rozhodně ale ani jeho nelze považovat za postavu nezajímavou.

Jan Zikmund se v Čechách připomíná od roku 1572 a zpočátku sídlil ve vsi Lhotka u Kunratic poblíž Prahy. Skutečnou pozemkovou vrchností v Čechách se stal až v roce 1584, když koupil od Jeronýma Hrobčického z Hrobčic na Košticích a jeho choti Anny z Běšín „*ves Šeborov, dvory kmetců a krčmu s platy a dvůr poplužní slove Bílkovský*“ se vším příslušenstvím (kromě 8 strychů ovsu a ložních šatů) za cenu 5500 kop míšeňských

grošů. Tuto částku ale neplatil v hotovosti, nýbrž vystavil prodávajícím na 4000 kop pergamenový úpis s mocí „hlavního listu“, dalších 1500 kop jim měl podle smlouvy zapsat deskami na šeberovském statku.⁴⁸ V držení nevelkého šeberovského statku zůstal ovšem jen několik let. V roce 1589 (24. dubna) od něj nejprve odprodal Danielovi Švikovi z Lukonos a na Roztylech, radovi nejvyššího purkrabství pražského, a jeho manželce Anně z Popovic za 1160 kop českých grošů různé ve smlouvě podrobně popsané pozemky (pole sestávající ze dvou kusů kolem cesty z Chodova k Šeberovu, háj řečený „U Dubu“, kus lesa, louku u Chodova řečenou „Nová“, dva palouky a 7 kop záhonů).⁴⁹ Zbytek panství, „*ves Šeberov, dvory kmetcí s platy, též dvůr řečený Bílkovský poplužní s poplužím i se vším v též vsi a všelijakým k též vsi a dvoru poplužnímu příslušenstvím, s lidmi osedlými i neosedlými i z těch gruntův zběhlými, s dědinami, lukami, palouky, též sirotky, vdovami i s krčmou vejsadní v též vsi Šeberově, na níž předešle Anýžka Skopcová byla a potom z ní zběhla a touž krčmu on pan Jan Zikmund Paukar pro týž Anýžky zběhnouti sobě přivlastnil*“, též chalupu a při ní nově vystavěnou kovárnu a veškeré další příslušenství, pak prodal 14. března 1590 Jakubovi Ledčanskému z Popic a jeho choti Magdaleně za 2630 kop českých grošů.⁵⁰

Právě kvůli šeberovské krčmě se ale Jan Zikmund již před prodejem panství dostal do urputného sporu se jmenovanou Anežkou Skopcovou. Ta si stěžovala, že jí byly krčma i další hospodářství v Šeberově Janem Zikmundem zabaveny bezdůvodně a že se k ní bývalá vrchnost i jinak chovala velmi nevhodně. Již v roce 1588 nařizoval Rudolf II. Paugarovi, aby jí vrátil statek i všechny pobrané věci. Paugar se ale bránil tím, že mu Anežka, která pobraný statek cenila na 2000 kop míšeňských, odpírala poslušnost a z gruntů zběhla. Přes úpornou snahu ale v tomto sporu tahal za kratší konec a v roce 1597 nakonec nařídil císař Ludmíle Brozanské z Vřesovic, aby svůj dluh vůči Paugarovi nesplácela, ale složila uvedenou částku k deskám zemským, kde si jí bude moci Anežka vyzvednout.⁵¹ Dost možná s nerespektováním průběžných rozhodnutí souviselo Paugarovo uvěznění v roce 1595, o němž svědčí list jeho manželky Elišky z Kačina prezidentovi a radům české komory, prosící o propuštění jejího chotě, jehož nejvyšší zemští úředníci „*pro nějaké přemluvení a dočinění... do těžkého vězení dáti a dolů do Daliborky spustiti ráčili*“.⁵²

Po prodeji Šeberova se Jan Paugar přestěhoval na Staré Město pražské, kde na sebe opakovaně upozorňoval výtržnostmi a sousedskými spory. Tak v roce 1596 se staroměstská městská rada obrátila na císaře se stížností, že Jan Zikmund nechce umožnit své sousedce Dorotě Armpachové (či spíše jí najatým dělníkům) přístup na svůj pozemek za účelem opravy zdi v souladu s výrokem městského soudu. Jeho chování hodnotila jako „*neslušné, nepravní a nesousedské*“, avšak Paugar coby „*osoba stavu rytířského*“ se odmítal podřídit kompetenci městských orgánů, pročež purkmistr a konšelé žádali panovníka o zásah.⁵³ 28. července 1598 se pak Jan Zikmund utkal na staroměstském rynku, patrně v podroušeném stavu, v souboji s jakýmsi Kryštofem Kryšpínem, a i když se duelanti po krátké potyčce smířili, byl vzápětí zadržen rychtářem a uvržen do vězení na radnici, kde podle zprávy staroměstských radních „*rouhavé věci proti Pánu Bohu a příkázáním jeho svatým, hůře nežli pohan a Turek, z oust svých nečistých vypouštiv, anobrž také jaká hanlivá a vysoce nářklivá slova jak proti úřadu, tak proti jistým osobám, tu nenáležitě a opovážlivě mluvit jest směl*“. V žaláři byl Paugar držen až do zříí a teprve poté byl na základě císařského dekretu propuštěn, ovšem s tím, že byl povinen se dostavit do dvorské kanceláře a zde mělo být jeho chování předmětem dalšího šetření.⁵⁴ I když i v tomto případě zahrnoval rytíř Paugar císaře suplikami, dovozujícími, že vše bylo jinak a že je objektem nespraved-

livého postupu městských orgánů, celkový obraz jeho osoby vykreslený dochovanými písemnostmi má jednoznačně hanlivé zabarvení.

Pokud jde o Paugarovo ekonomické postavení, nebude zřejmě daleko od pravdy domněnka, že se velkou měrou odvíjelo od jmění jeho manželky. Nasvědčují tomu alespoň různé indicie, svědčící o její relativní zámožnosti. V roce 1598 zajistil Albrecht Slavata z Chlumu a Košumberka Elišce Paugarové její pohledávku 500 kop českých grošů na vsi Zalažany, ve kterou se v roce 1600, již po její smrti, uvázal její syn Jan Jindřich Paugar i ve jménu svého mladšího nezletilého bratra Bohuslava Vojtěcha. Již následujícího roku ale Jan Jindřich postoupil všechna práva Jiřímu Kamarýtovi Kaplířovi ze Sulevic na Milešově.⁵⁵ Eliška Paugarová také půjčila 50 kop míšeňských grošů Vavřincovi Budinskému a jeho choti a ti jí dotyčnou částku zapsali na jejich vinici, spadající pod úřad pražského perkmistra. Pro nesplacení sluhu jí byla vinice přisouzena, po Eliščině smrti se o ni ale Jan Zikmund musel soudit se strahovským klášteřem.⁵⁶ Konečně hovoří nepřímou tautéž řečí i list císaře Matyáše z 6. října 1612, jímž vyzval bratry Jáchyma staršího a Kryštofa Španovské z Lisova, aby Jana Zikmunda uspokojili vyplacením jisté částky „*dle smlouvy ubrmanské, mezi vámi a ním Paugarem z strany pozůstalosti někdy syna a vnučky jeho*“. Uvedená pozůstalost musela být totiž nepochybně po matce, resp. babičce.⁵⁷

Uvedený list z roku 1612 je zároveň poslední známou písemností, která reflektuje Jana Zikmunda jako žijícího. Je velmi pravděpodobné, že českého stavovského povstání se již nedožil – přinejmenším se neobjevuje v dochovaných konfiskačních materiálech.⁵⁸ Stupeň jeho přibuzenství s Paugary, držícími rakouské Niederredlitz, rovněž nelze určit. Z jeho potomků je kromě dvou výše jmenovaných synů známá dcera Johana, připomínaná v roce 1575.⁵⁹

Také v případě Jana Zikmunda Paugara je vystavení reverzu doprovázeno určitými nejasnostmi. Předně je tu otázka, zda Paugar skutečně přicházel do Čech z některé z vedlejších korunních zemí, v opačném případě by text reverzu naprosto neodpovídal ustálenému úzu. A samozřejmě, neměl by žádnou relevanci bez předchozího sněmovního přijetí, o němž není v zemských deskách ani památka. Dále je třeba upozornit, že v době, kdy došlo k sepsání pergamenové listiny dochované v listinném fondu úřadu desk zemských žil už její vystavitel v Čechách velmi dlouhou dobu a několik let byl také držitelem (byť nevelkého) deskového statku, který mu de iure neměl být bez předchozího nabytí inkolátu vůbec intabulován.⁶⁰ Naopak, v době, do které je reverz datován, se již schylovalo k prodeji Šeberova. Jím reverz prakticky ztratil smysl, protože Paugar pozbyl držby nemovitých statků spadajících pod režim zemských desk a zároveň se ani předtím, ani potom nijak neangažoval ve veřejných záležitostech. Právě tato dvě práva (držet statky a zastávat úřady) ale tvořila obsah inkolátu, k jehož získání vydání reverzu směřovalo.

Nabízí se proto pochybnost, zda k zpečetění reverzu vůbec došlo, či zda zůstal po sepsání pouze připraven v registratuře k finalizaci, k níž nakonec nedošlo. Poměrně pádným argumentem ve prospěch této hypotézy je skutečnost, že v zemských deskách není dochován zápis o Paugarovu přiznání k zemi, k němuž by při složení zpečetěného reverzu k deskám muselo dojít. Absence tohoto zápisu není důkazem nezvratným, může být pouze svědectvím o liknavosti příslušných úředníků, kteří čas od času intabulaci provedeného právního aktu odložili, až ji posléze neprovedli vůbec.⁶¹ Uvedená hypotéza se nicméně jeví dosti pravděpodobnou. V takovém případě by nezpečetěný reverz Jana Zikmunda Paugara představoval pragmatickou písemnost, ilustrující administrativní proces s nabýváním českého obyvatelského práva spojený, avšak jedinečnou svou nedokončeností.

Již v předchozí studii věnované reverzům dochovaným v Národním archivu ve fondu Archiv české koruny bylo konstatováno, že každý reverz v sobě skrývá určitý příběh.⁶² Na základě rešerše provedené ke dvěma dalším reverzům, nalezeným v tomtéž archivu, ve fondu Úřad desk zemských, to lze jen potvrdit. I když osoby, které nechaly tyto pergaménové listiny vystavit, v našich dějinách výraznější úlohu nesehrály, přeci jen po nich zůstaly dochovány písemnosti, které rozhodně nejsou z hlediska obecné ani právní historie bezcenné. Pokud jde o problematiku inkolátu jakožto specifického středověkého a raně novověkého právního institutu, mohlo být srovnání textu obou reverzů shodou okolností vhodným nástrojem k ilustraci výkladu o odlišnostech při nabývání českého inkolátu obyvateli vedlejších korunních zemí na jedné a cizinci přicházejícími zpoza hranic českého státu na druhé straně. Krausenekův reverz a na něj navazující příznání k zemi jsou s velkou pravděpodobností konkrétním dokladem ohlasu sněmovního usnesení, které bylo krátce předtím přijato a které se problematikou inkolátního práva dosti významným způsobem zabývalo. U reverzu Paugarova, který není opatřen pečeti, je pak zajímavou otázkou, nakolik skutečně plnil funkci, která těmto reverzům příslušela, a zda spíše nejde o nedotaženou písemnost, k jejímuž zpečetění již s ohledem na vývoj Paugarovy majetkové držby ani nedošlo. Každopádně ale platí, že problematika předbělohorského inkolátu nadále volá po dalším, hlubším a podrobnějším monografickém zpracování. Předložená studie je pak perspektivně jedním z drobných krůčků na cestě k němu.

Příloha

Porovnání textu reverzů Jana Zikmunda Paugara z Rejcnšlaku a Pavla z Krauseneku

Já Jan Zigmund Paugar z Rejcnšlaku a na Šeberově.

Jakož v království tomto českém statek dědičnej držím, aneb budoucně že bych sobě co víceji statku koupiti chtěl. I poněvadž zřízení zemské A XVIII to v sobě, jak se jeden každý v tom zachovati má, zjevně vyměřuje. A protož já spočátku psaný Jan Zigmund Paugar z Rejcnšlaku, chtíc tomu zřízení vedle obyčeje a řádu království českého ve všem zadosti učiniti a spolu s obyvateli téhož království v řádích aprávích se srovnati, oznamuji.

Že sem slíbil a tímto zápisem slibuji i za dědice své, že žádného jiného za pána dědičného jmíti nemám (mimo zřízení zemské království českého) nežli krále českého korunovaného. A tak ve všech povinnostech se srovnati mám s obyvateli téhož království českého a země české, řád a právo podnikati, je trpěti a obhajovati, tak, jakž všickni tři stavové téhož království českého se zachovati povinni jsou.

A tomu všemu, což se svrchu píše, i s dědici svými dosti učiniti mám pod těmi všemi pokutami, jakž svolení a zřízení zemské ukazuje.

Tomu na svědomí pečeť svou vlastní k tomuto listu s jistým a celým přiznáním přitisknouti sem dal.

Datum ve čtvrtek po neděli Oculi léta M vC osmdesátého devátého.

Já Pavel z Krauseneku, svobodný pán na Reczu a Holneku, římského císaře Jeho Milosti rada a dvorský komory president etc.

Známo činím tímto listem obecně přede všemi a zvláště tu, kdež náleží. Jakož sem s povolením nejjasnějšího knížete a pána, pana Rudolfa Druhého, z Boží milosti voleného římského císaře, uherského a českého krále jakožto krále českého, na sněmu obecním ode všech tří stavuov království českého za obyvatele téhož království i s dědici a budoucími svými přijat.

Že jsem slíbil a tímto zápisem slibuji sám za sebe i za dědice a budoucí své, že žádného jiného za pána dědičného míti nemám nežli Jeho Milost krále českého korunovaného. A tak se ve všech povinnostech s obyvateli téhož království českého, též v víře bud' pod jednou, neb pod obojí spůsobou přijímajících, spravovati a srovnávati mám, řád a právo podnikati, je trpěti a obhajovati i také dopomáhati.

A tomu všemu, což se svrchu píše, i s dědici a budoucími svými dosti učiniti mám, tak, jakž všickni tři stavové tohoto království se zachovávají, též se zachovati povinen sem.

Tomu na svědomí pečeť mou k tomuto listu přitisknouti a přivěsiti sem dal a v něm se vlastní rukou podepsal.

Jehož datum v Praze ve čtvrtek po svatém Matěji apoštolu Páně léta tisícího šestistého desátého.

Poznámky

- 1 Tato studie byla zpracována v rámci projektu GA ČR č. 14-12236S „Udělování českého inkolátu v době předbělohorské“.
- 2 STARÝ, Marek: Čtyři reverzy k zemi z doby jagellonské ve fondu Archiv České koruny. *Právněhistorické studie* 44/2, 2014, s. 97–107. Zde je také citována starší historiografická produkce k tématice inkolátu se vázící. Mimo zde citovaných prací zasluhuje zcela zásadní pozornost čerstvě vyšlá monografie BRŇOVJÁK, Jiří: Šlechticem z moci úřední. *Udělování šlechtických titulů v českých zemích 1705–1780*. Nobilitas in historia moderna, Tomus VII. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2015, která je sice primárně věnována období 18. století, přináší ale i celou řadu podnětných informací s chronologickým přesahem.
- 3 K osudu registry stručně BENEŠ, František: *Archiv českých stavů 2. Reverzy k zemi. Inventář*. Praha, 1958 (Národní archiv Praha, I. oddělení, číslo pomůcky 122), s. III–IV.
- 4 Národní archiv (=NA) Praha, fond Úřad desk zemských – listiny (=ÚDZ-L), i.č. 3792, kart. 97.
- 5 ÚDZ-L, i.č. 3797, kart. 97.
- 6 Edice zápisů byla provedena v souladu se standardními doporučeními pro raně novověké texty – viz ŠTŮVÍČEK, Ivan a kol.: *Zásady vydávání novověkých historických pramenů z období od počátku 16. století do současnosti. Příprava vědeckých edic dokumentů ze 16.–20. století pro potřeby historiografie*. Praha, 2002.
- 7 NA Praha, fond Registra, i.č. 114, fol. 119v, č. 1 („*Stavům království českého o přijetí za obyvatele do země Pavla z Krausneku. Rudolf etc. Vysoce urozený, urození, stateční, slovatní, poctiví a opatrní, věrní Naši milí. Vězte, že jest na Nás ponížěn v znesl statečný Pavel z Krausneku, rada Naše komory dvorské a hejtmán panství královského, věrný milý, že jest oumyslu toho při vás náležitě při nynějším sněmu, abyste jej za obyvatele království tohoto českého přijali, vyhledávati. Však pro podstatnějšíj fedruňk Nás k vám za milostivou přimluvu Naši císařskou ponížěn prosíce. Kdež prohlédajíce My k jeho věrným, pilným, platným a k milostivému zalíbení Našemu činěným službám, k vám se za něho milostivě přimlůvati a žádati ráčíme, kdyžkoliv toho při vás nahoře psaný Pavel z Krausneku vyhledávati a za to žádati bude, že ji (sic!) sobě poručěného jmiti a mezi sebe za obyvatele království tohoto českého přijiti odporni nebudete, nýbrž jemu této milostivé přimlůvy Naši císařské, kteréž se on těší, vsnutku užiti dáte. Což My vám zase vši milostí Naši císařskou spomínati a vynahražovati chťiti ráčíme. Dán na hradě Našem pražském ve čtvrtek po slavném hodu sesláni Duchu svatého na apoštolý léta etc. 1605“); regest viz Sněmy české od léta 1526 až po naši dobu (=SČ), díl XI. část 1., ed. KROFTA, Kamil, Praha, 1910, s. 235, č. 70. Koncept s nepatrně odlišným textem je v NA Praha, fond Stará manipulace (=SM), sign. J 21/K 55, i.č. 1531, kart. 1016.*
- 8 NA Praha, fond Desky zemské, sign. Desky zemské stavovské (=DZSt) 51, fol. L 16r – L 17v; editováno v SČ, díl XI. část 1., s. 270, č. 89.
- 9 Text usnesení zemského soudu je zachován v tzv. Talmberském kodexu, uloženém v Knihozně Národního muzea Praha, sign. I A 1, fol. 168r–168v. Edičně ho zpřístupnil František Palacký v Archiv český čili staré písemné památky české i moravské (=AČ), díl V., ed. PALACKÝ, František, Praha, 1862, s. 427–428, č. 32. Na nález se ve svém díle odvolává i Všehrd – viz Codex iuris Bohemici (=CIB), Tomi III. Pars 3., ed. JIREČEK, Hermenegild, Pragae, 1867s. 134–135, kniha III., kap. 17, odst. 4.
- 10 KREUZ, Petr – MARTINOVSKÝ, Ivan (eds.): *Vladislavské zřízení zemské a navazující prameny (Svatováclavská smlouva a Zřízení o ručnicích)*. Edice. Dolní Břežany, 2007, s. 222–223, čl. 432.
- 11 Uvedené změny reagovaly na sněmovní usnesení z roku 1497, otištěné v AČ, díl V., s. 465–477, č. 51, C (zde s. 470).
- 12 CIB, Tomi IV. Pars 1. Sectio 1., ed. JIREČEK, Josef – JIREČEK, Hermenegild, Pragae, 1882, s. 156–158, čl. B 15.
- 13 AČ, díl XI., ed. KALOUSEK, Josef, Praha 1892, s. 341–345, č. 123 (zde s. 343, čl. 5); JANIŠ, Dalibor (ed.), Moravský zemský sněm na prahu novověku. Edice Památek sněmovních z let 1518–1570. 1. Památky sněmovní I. Praha, 2010, s. 105–106, č. 94; ČÁDA, František (ed.): *Zemské zřízení moravské z roku 1535 spolu s tiskem z roku 1562 nově vydaným* (Historický archiv, číslo 50). Praha, 1937, s. 112–113, čl. 100; JANIŠ, D. (ed.): *Práva a zřízení Markrabství moravského z roku 1545* (Prameny dějin moravských, sv. 9). Brno, 2005, s. 208, čl. 228; JANIŠOVÁ, Jana (ed.): *Zřízení zemské Markrabství moravského z roku 1604*, Praha 2015, s. 388–389 (čl. 140).
- 14 KALOUSEK, Josef: *České státní právo*. Praha, 1892, s. 140–153.
- 15 NA Praha, fond Reverzy k zemi (=RZ), i.č. 75, 77–79. Štěpánovi z Ejcinku byl na Moravě inkolát zemským sněmem udělen v roce 1573. KAMENÍČEK, František: *Zemské sněmy a sjezdy moravské*, díl III. Brno, 1905, s. 96. Skutečnost, že byl již dříve přijat na Moravě, zdůraznil Štěpán jak ve svém reverzu, tak v deskovém přiznání, intabulovaném do NA Praha, Desky zemské, Desky zemské větší (=DZV) 20, fol. Q 16v.
- 16 RZ, i.č. 85.
- 17 KLECANDA, Vladimír: *Přijímání cizozemců na sněmu do Čech za obyvatele (Příspěvek k dějinám inkolátu před obnovením zřízení zemských)*. In: *Sborník prací věnovaných prof. dr. Gustavu Friedrichovi k šedesátým narozeninám 1871–1931*. Praha, 1931, s. 465.
- 18 CIB, Tomi IV. Pars 1. Sectio 1., s. 160–162, čl. B 17 – B 19; s. 508–509, čl. A 32 – A 34.

- 19 Soudil tak vynikající prvorepublikový znalec inkolátní problematiky Vladimír Klecanda, který o obyvatelském právu a záležitostech s ním úzce propojených publikoval několik zcela zásadních studií, především KLECANDA, V.: Zakupování cizozemců v Čechách bez práva obyvatelského (Příspěvek k dějinám inkoláty před OZZ). Časopis Archivní školy III, 1926, s. 64–119; TÝŽ: Přijímání do rytířského stavu v zemích českých a rakouských na počátku novověku (Příspěvek k dějinám nižší šlechty). Časopis Archivní školy VI, 1928, s. 1–125; TÝŽ: Přijímání cizozemců na sněmu do Čech za obyvatele (Příspěvek k dějinám inkoláty před obnoveným zřízením zemským), s. 456–467. Viz větu „*Přiznávacího listu nedal ani rada dvorské komory Pavel z Krausenu, hejtman panství Krumlovského*“ v rukopise uloženém v Archiv Akademie věd ČR, Osobní fondy, Klecanda Vladimír, kart. 2, sign. IIIa, i.č. 14, kart. 8–10, s. 66. Stejně tak je pochybnost o vydání reverzu zmíněna v SČ, díl XI. část 1., ed. KROFTA, Kamil, Praha, 1910, s. 270, č. 89, pozn. 2 („*Vydal-li Krausener obvyklý revers k zemi, nelze říci; ve sbírce reversů v archivě zemském jeho revers není*“).
- 20 DZV 135, fol. C 25r („*Pavel z Krausenu, svobodný pán na Reccu a Holneku, římského císaře Jeho Milosti rada a dvorský komory president. P[řiznal]. Jakož jest přijat za obyvatele do země a Koruny české s povolením nejjasnějšího knížete a pána, pana Rudolfa Druhého, voleného římského císaře, uherského a českého krále jakožto krále českého Jeho Mi[l]o[s]ti, ode všech tří stavů Koruny české. Že jest se přiznal a tímto zápisem přiznává za sebe, dědice a budoucí své, že podle zapsání svého listem pod pečeti jeho přivěšenou chce právo trpěti a práva obhajovati i také dopomáhati i všecko učiniti jako jiní obyvatelé království tohoto českého činiti povinni sou. A žádného jiného za pána dědičného jmíti nemá nežli krále českého Jeho Mi[l]o[s]ti t korunovaného. A to má učiniti a zachovati pod těmi všemi pokutami, jakž dáleji zřícení zemská ukazují“).*
- 21 Základní údaje o Pavlovi, jeho kariéře a celém rodu Krausů soustředil KIRNBAUER von Erzstätt, Johann: *Niederösterreichischer Adel*. I. Abteilung. J. Siebmacher's grosses und allgemeines Wappenbuch, IV. Bandes 4. Abtheilung. Nürnberg, 1909, s. 245–246.
- 22 LUSCHIN von Ebengreuth, Arnold: Oesterreicher an italienischen Universitäten zur Zeit der Reception des römischen Rechts. *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich* XVII, 1883, s. 492, č. 814; WEIGLE, Fritz: Die deutschen Doktorpromotionen in Siena von 1484–1804. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken* XXXIII, 1944, s. 227, č. 254.
- 23 LUSCHIN, A.: Oesterreicher an italienischen Universitäten zur Zeit der Reception des römischen Rechts, s. 492, č. 814; STARZER, Albert: *Beiträge zur Geschichte der niederösterreichischen Statthalterei: die Landeschefs und Ráthe dieser Behörde von 1501 bis 1896: mit den Wappen und zahlreichen Lichtdruckbildnissen der Landeschefs*. Wien, 1897, s. 431.
- 24 Majestát byl vydán 17. srpna 1594 z říšské kanceláře. FRANK, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadeakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823*, 3. Band. Schloss Senftenegg, 1972, s. 75. Jestliže již zde je uváděn jako vládní rada, zpochybňuje to údaj, který uvedl STARZER, A.: *Beiträge zur Geschichte der niederösterreichischen Statthalterei*, s. 431, totiž že tuto funkci začal Pavel vykonávat až 2. ledna 1595.
- 25 FRANK, K. F.: *Standeserhebungen und Gnadeakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823*, 3. Band, s. 74–75, uvádí dvě privilegia z roku 1600 – pro dědičné země s datem 6. srpna, z říšské kanceláře z 26. září téhož roku. Pouze druhé datum uvádí KIRNBAUER, J.: *Niederösterreichischer Adel*. I. Abteilung, s. 246.
- 26 HAUSENBLASOVÁ, Jaroslava: *Der Hof Kaiser Rudolfs II. Fontes Historiae Artium IX*. Prag, 2002, s. 219, č. 11/20.
- 27 JANÁČEK, Josef: *Rudolf II. a jeho doba*. Praha, 1987, s. 411.
- 28 KIRNBAUER, J.: *Niederösterreichischer Adel*. I. Abteilung, s. 246; FRANK, K. F.: *Standeserhebungen und Gnadeakte für das Deutsche Reich und die Österreichischen Erblande bis 1806 sowie kaiserlich österreichische bis 1823*. 3. Band, s. 75.
- 29 Hejtman Tencl zemřel 27. února (v neděli Invocavit) 1605, jak svědčí list krumlovského puchaltera Jana Nygrýna ze Švarcperku prezidentovi a radům české komory, odeslaný téhož dne a uložený v SM, sign. T 130/2, i.č. 3802, kart. 2434
- 30 DZSt 51, fol. L 16r – L 17v.
- 31 Až v roce 1616 došlo ovšem k vkladu tohoto převodu do gruntovní knihy. NA Praha, fond Premonstráti Strahov, i.č. 223, kniha č. 138 – fol. 157r – 159r. Tamtéž na fol. 102r – 103v je přepsán list strahovského opata, převora a podprevara, datovaný 10. července 1607, dosvědčující koupi zahrady od císařského futršrajbera Davida Köllera a stanovící podmínky držby domu a zahrady. Zcela mylně uvedl HLINOMAZ, Milan: *Náhrobníky a epitafy ve strahovské bazilice. Heraldika a genealogie 1–2/XXXI*, 1998, s. 40 a 96, že k prodeji došlo až v roce 1636 – tou dobou byl již Pavel mnoho let po smrti. Na okraj možno podotknout, že Leopold ze Štralendorfu již ale de iure cizincem nebyl, neboť krátce před zakoupením pohořelecké usedlosti byl v květnu 1607 na zemském sněmu přijat za obyvatele i se syny Petrem Jindřichem a Volfgangem Leopoldem. DZSt 52, fol. D 2v, B 29r – B 29v, M 27v – M 28r.
- 32 Srovnej JAKAB, Martin: Císařův levoboček don Julius d' Austria a jeho pobyt v Českém Krumlově. In: *Zlatý věk Českokrumlovka 1550–1620*. Český Krumlov, 2002, s. 43–55, kde na s. 45 přehled císařských hejtmanů (po odchodu Krausenuka spravoval panství v letech 1607–1608 provizorně puchalter Jan Nygrýn, od něhož je převzal nově jmenovaný hejtman Zikmund Turnovský z Turnštejna).

- 33 V roce 1609 prodal Krausenek panství Jiřímu Zikmundovi z Lamberka, v roce 1614 je ale znovu koupil nazpátek. Stručná informace je v Österreichischer Städteatlas, dostupném online na http://mapire.eu/oesterreichischer-staedteatlas/retz/#OV_45_1 [cit. 2. 2. 2016].
- 34 KIRNBAUER, J.: *Niederösterreichischer Adel*. I. Abteilung, s. 246.
- 35 HAUSENBLASOVÁ, J.: *Der Hof Kaiser Rudolfs II.*, s. 217, č. 10/4.
- 36 LUSCHIN, A.: Oesterreicher an italienischen Universitäten zur Zeit der Reception des römischen Rechts, s. 492, č. 814; STARZER, A.: *Beiträge zur Geschichte der niederösterreichischen Statthaltereien*, s. 431.
- 37 KIRNBAUER, J.: *Niederösterreichischer Adel*. I. Abteilung, s. 246.
- 38 Vyzdvihla ji také např. MAC HARDY, Karin J.: Social Mobility and Noble Rebellion in Early Modern Habsburg Austria. In: *Nobilities in Central and Eastern Europe: Kinship, Property and Privilege (History and Society in Central Europe 2)*, ed. Bak, János. Budapest – Krems, 1994, s. 104.
- 39 HLINOMAZ, M.: Náhrobníky a epitafy ve strahovské bazilice, s. 95–96, č. 35. Skutečnost, že svou manželku nechal pohřbít v Praze, může do jisté míry vypovídat o Pavlově vztahu k hlavnímu městu Českého království, může být ale také prostým odrazem skutečnosti, že v té době Pavel po dočasném odprodeji panství Retz neměl k dispozici příhodnější rodové pohřebiště.
- 40 KUNISCH, Johann Gottlieb (ed.): *Jahrbücher der Stadt Breslau von Nikolaus Pol*, V. Band. Breslau, 1824, s. 54 (zde je jako datum sňatku uvedeno 20. září); WEDEKIND, Ludwig: *Geschichte der Graffschaft Glatz*. Neurode, 1857, s. 222 (zde je datován 21. září). Novomanželé obdrželi dar od císaře, ale třeba též od norimberské městské rady. LUSCHIN, A.: Oesterreicher an italienischen Universitäten zur Zeit der Reception des römischen Rechts, s. 492, č. 814; SODEN, Franz Ludwig Freiherr von: *Kriegs- und Sittengeschichte der Reichsstadt Nürnberg vom Ende des sechzehnten Jahrhunderts bis zur Schlacht bei Breitenfeld, 7.(17.) September 1631*, I. Theil. Erlangen, 1860, s. 129.
- 41 Pavlovým synem a vedle Marie druhým dítětem přeživším matku byl nepochybně Pavel mladší, „*Baro in Holenegg et Fraenberg*“, který studoval podle otcova vzoru práva, nejprve od roku 1608 v Perugii, kde o dva roky později zastával funkci převora německého národa. Ještě téhož roku na podzim se ale ke studiu zapsal v Sienně. LUSCHIN, A.: Oesterreicher an italienischen Universitäten zur Zeit der Reception des römischen Rechts, s. 493, č. 815; MATSCHINEGG, Ingrid: Österreicher als Universitätsbesucher in Italien (1550–1630). Regionale und soziale Herkunft – Karrieren – Prosopographie. Disertační práce, Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Karl-Franzens-Universität Graz. Graz, 1999, s. 264, č. 541, dostupné na <https://fedora.phaidra.univie.ac.at/fedora/get/o:62618/bdef:Content/get> [cit. 2. 2. 2016]. KIRNBAUER, J.: *Niederösterreichischer Adel*. I. Abteilung, s. 246, uvádí, že jediným, předčasně zemřelým Pavlovým synem byl Jan Jakub, o filiaci Pavla mladšího ovšem nelze pochybovat.
- 42 KIRNBAUER, J.: *Niederösterreichischer Adel*. I. Abteilung, s. 246. Na okraj lze poznamenat, že se později v Čechách objevily další dvě šlechtické rodiny obdobného jména, které ale neměly s Pavlem nic společného. Arnošt Kraus byl v roce 1654 nobilitován s predikátem „von Krausenegg“ a následně obdržel v roce 1660 český inkolát. Na konci 17. století se pak do Prahy přistěhoval z Pruska Jan Pavel Krauseneck, který tu vykonával advokátní praxi. Jeho syn Vilém Ferdinand obdržel v roce 1743 české šlechtictví a o tři roky později také rytířský stav a český inkolát. NA Praha, fond Salbuchy, i.č. 27, kniha 65, fol. 317r–325v; i.č. 29, kniha č. 67, fol. 581v–584r; i.č. 66, kniha 174, fol. 277r–282v, 534v–542r; fond Genealogická sbírka Dobřenský, i.č. 509; MAŠEK, Petr: Šlechtické rody v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od Bílé hory do současnosti, díl I. Praha, 2008, s. 499. Ani k jednomu z dochovaných udělení inkolátu není ale ve fondu Reverzy k zemi dochována odpovídající listina.
- 43 Österreichischer Städteatlas, dostupné online na http://mapire.eu/oesterreichischer-staedteatlas/retz/#OV_45_1 [cit. 2. 2. 2016].
- 44 DZSt 3, fol. M 8r – M 9v; tištěné sněmovní artykuly jsou uloženy např. v Národní knihovna Praha, sign. 54 C 152, 1609–1610, s. LXXXII–LXXXIV.
- 45 NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, Materiálle – R, s. 19.
- 46 Dochované reverzy nejsou autografy jejich vystavitelů, ale ve většině případů byly psány písaři působícími při deskách zemských, což lze snadno odhalit porovnáním rukopisů. Ojedinělý je reverz známého alchymisty Edwarda Kelleyho, na němž se pod plíškou podepsal Adam Skála ze Zhoře, registrátor desk zemských, jakožto autor dotyčné písemnosti. RZ, i.č. 125.
- 47 PILNÁČEK, Josef: *Staromoravští rodové*. Vídeň, 1930; TÝŽ, *Rody starého Slezska*, díl 3., Jílové u Prahy 1972; TÝŽ, *Neznámé rody a znaky staré Moravy*. Brno, 1983. Další velmi podrobný soupis vztahující se na celou Českou korunu, který sestavil ZIBRT, Čeněk: *Bibliografie české historie*, díl I. Praha, 1900, s. 482, č. 16300, odkazuje na jedinou, rovněž encyklopedickou práci SCHIMON, Anton: *Der Adel von Böhmen, Mähren und Schlesien, Böhmische Leippa 1859*, s. 118 („*Paugar v. Reitzenschlag Johann Sigmund. 1596. Adelstand*“).
- 48 DZV 22, fol. F 5v – F 6r; DZV 66, fol. L 20v – L 22v.
- 49 Originál smlouvy je v ÚDZ-L, i. č. 965, kart. 39. Mezi čtyřmi přitištěnými pečeti je jako první zleva Paugarova s podpisem „*Yan Zigmun[n]d Paugkar z Reigczinsstaku*“. Text smlouvy byl intabulován do DZV 166, fol. F 13v – F 14v, v DZSt 48, fol. B 19r – B 19v, je povolen Rudolfa II., aby majetek, pokud je zpupný, mohl být Danielovi a jeho choti vložen do zemských desk.

- 50 DZV 167, fol. J 3r – J 5r. Jan Zikmund si při prodeji vyhradil bývalou krčmářku Anežku Skopcovou, dva další poddané s rodinami a ze dvora 20 korců žita, 10 korců ječmene, 5 korců hrachu, 60 strychů ovsu, 120 otepí slámy, stoh sena na louce zvané Na Jeleni a stoh borových otepí. Po převzetí statku byl Ledčanský povinen zaplatit hotově 2 130 kop, z nichž měl Paugar uhradit „závadu, kterouž jeho ml[1]o[s]t pan pan Hendrych Kurcpach z Strachmburku a z Milíče na též vsi Šeberově míti ráčí“. Na zbylých 500 kop měl Jakub Ledčanský vystavit Paugarovi pergamenový úpis, avšak po dobu 3 let a 18 měsíců měly být z této sumy uhrazeny případné další závady, které by se vynášly, a Paugarovi měl být pouze na sv. Jiří a na sv. Havla odváděn řádný úrok. Paugar pak měl na vlastní náklady dovést ke konci spor, který započal proti zbraslavskému klášteři kvůli neoprávněnému provozování nově vystavěné krčmy v Hrnčářích. Smluvní pokuta pro neplnění smluvních ustanovení byla sjednána na 200 kop českých grošů za každé porušení. Jak vidno, již v 16. století mohly být smlouvy o převodu nemovitostí koncipovány dosti podrobně a sofistikovaně.
- 51 SM, sign. P 64/1, i. č. 2637, kart. 1640.
- 52 SM, sign. P 64/3, i. č. 2637, kart. 1640.
- 53 SM, sign. P 64/4, i. č. 2637, kart. 1640.
- 54 SM, sign. P 64/5, i. č. 2637, kart. 1640.
- 55 DZV 92, fol. E 30r – E 30v. Srovnej též DZV 175, fol. O 12v a ÚDZ-L, i. č. 339, kart. 25.
- 56 SM, sign. P 64/6, i. č. 2637, kart. 1640.
- 57 SM, sign. P 64/2, i. č. 2637, kart. 1640.
- 58 Ty detailně zpracoval a vydal BÍLEK, Tomáš Václav: *Dějiny konfiskací v Čechách po r. 1618*. Praha 1882–1883.
- 59 NA Praha, Genealogická sbírka Dobřenský, Materiálie – R, s. 19.
- 60 Je ale pravdou, že v tomto směru nebyla příslušná ustanovení právních norem příliš respektována a k nabytí inkolátu docházelo až po nabytí deskového statku v celé řadě případů.
- 61 Jako příklad tu lze uvést přiznání Jana Bernarda, svobodného pána z Finfkirchen, k němuž došlo v roce 1603. Když se ale Finfkirchen dožadoval v roce 1617 výpisu z desk zemských, zjistilo se, že mezitím zemřelý registrátor Daniel Kryštof Chrudimský sice přijal taxu za zápis, ten ale neprovedl. Rozhodnutím zemského soudu došlo proto k intulaci až po 14 letech. DZSt 54, fol. J 14r – J 15v. Blíže k této kauze STARÝ, M.: Nařízení českého zemského soudu o usazování obyvatel vedlejších korunních zemí v Čechách z roku 1617. Příspěvek k normotvorné působnosti většího zemského soudu Království českého a k informačnímu potenciálu desk zemských. *Opera historica* 1/XVII, 2016, v tisku.
- 62 STARÝ, M.: Čtyři reverzy k zemi z doby jagellonské ve fondu Archiv České koruny, s. 103.

Two Undertakings to the Land in the fund Office of Land Books

Marek Starý

Summary

Two years ago, the paper about four so-called “undertakings to the land” from the beginning of the 16th century, which are concentrated now in National Archive, fund Archive of the Bohemian Crown, was published in this periodical. From that time, two another parchements of this type were found in another fund, Office of Land Books. It is not clear, why they were not (as well as four previous) handed over to Bohemian Land Archive in the 2nd half of the 19th century and why they were not deposited to the special fund, which contains hundreds of other undertakings.

The charters were issued by John Sigismund Paugar of Reitzenschlag (1589) and Paul Kraus of Krauseneck (1610). The first one was all in all unimportant knight, who held only small estates and finally lived in Old Town of Prague. On the other hand, Krauseneck was a really important person on the court of Emperor Rudolph II. He raised monarch’s illegitimate children and held some important administrative posts – first of all, he was appointed President of the Court Chamber in the year 1608. It is not clear yet, why he made an effort to get Bohemian residential right (so-called “inkolat”): he only bought the house near Prague Castle, but he sold it again in the year 1607 and did not show further interest in acquiring Bohemian land estates. Probably he reacted to the decision of the Land Diet about the foreigners, which was passed just in the year 1610.

The comparison of the texts of both undertakings shows few differences, some of them quite remarkable. The main reason is, that John Sigismund and Paul were not in the same legal position. The first one was the resident of some of so-called subsidiary Lands of the Bohemian Crown (although it is not clear, which one), the second one had to be perceived as complete stranger. Although in both cases it was necessary to seal the parchment undertaking to the land, the process of gaining the residential right was rather different. The question is, whether John Sigismund’s undertaking was really finalized with the hanging seal. It is possible that it is only fair copy which did not come into force. The seal is not preserved until today anyway.

NEBLAHÁ INSTITUCE OTROCTVÍ – K 150. VÝROČÍ ZRUŠENÍ OTROCTVÍ VE SPOJENÝCH STÁTECH AMERICKÝCH

Radim Seltenreich

*Otroctví v pravém slova smyslu je právní vlastnictví,
které má jeden člověk nad druhým,
takže je absolutním pánem jeho života i majetku.
Otroctví není svou podstatou nic mravného.*
Charles Montesquieu, O duchu zákonů¹

Výše uvedený citát z díla velkého francouzského myslitele velmi dobře navozuje problematiku, o níž bude dále řeč. Je z něj totiž zjevné, že ať už se přiblížíme k instituci otroctví z jakékoliv strany, vždy tam bude centrální – a přímo neoddělitelný od její nejvlastnější podstaty – její právní rozměr, protože právě on je také jejím základním definičním znakem. Jinými slovy je jistě možné žet i dnes někoho protiprávně „uvrhnout do řetězů“ a případně tak zotročit fakticky, to však není ale již instituce otroctví garantována státní mocí a jejím zákonodárstvím, jež nás bude dále především zajímat.

Jak přitom obecně známo tento hrozivý stav člověka, kdy je právě pouhým majetkem a tedy i „právním vlastnictvím“ jiného člověka, nebyl v lidských dějinách ničím neobvyklým a zejména ve starověku byl dokonce natolik výrazným rysem uspořádání společnosti, že se nezřídka přímo hovoří o „otrokářských státech“. V následujícím ale pochopitelně nepůjde o podrobné vylíčení celkových dějin této neblahé instituce, nýbrž o popis jejího vzniku a právního zakotvení v anglických koloniích severní Ameriky, jakož i jejího následného vývoje po vzniku Spojených států amerických. V tomto smyslu hodlají také následující řádky být i malým připomenutím 150. výročí zrušení otroctví ve Spojených státech amerických, ke kterému došlo roku 1865 přijetím 13. dodatku americké federální ústavy.

Samozřejmě přitom ale i platí, že „stav otroctví“ si v sobě nese určité nadčasové zákonitosti, které se se promítají do práva zcela nezávisle na tom, o jakou dobu se jedná a musely se tak nějakým způsobem řešit v právních rádech starověku stejně jako v otrokářských zákonech Nového světa. Tak třeba vymezení, kdo je otrokem, spor o status otroka, propouštění na svobodu či vymezení dohledu nad otroky. V následujícím tak půjde nejprve o vylíčení vzniku koloniálního otroctví v severní Americe (zejména při porovnání s „nesvobodnou prací bílých“ a také při popisu vlivu, který takto definovaná práce měla na samotný vývoj otroctví), dále o zamyšlení nad dobovou reflexí této neblahé instituce zejména ve vztahu k fenoménu přirozeného práva a „americké revoluce“ tolik kladoucí důraz na rovnost všech lidí. V této souvislosti si pak samozřejmě nelze nevěšmnout ani vztahu nově definované americké ústavnosti k otroctví (a to jak na úrovni federální, tak i státní), jakož konečně i běžné všednodenní právní praxe spjaté s otroctvím a projevující se zejména v postojích místních soudů k této instituci.

Vznik a právní zakotvení otroctví v anglických koloniích severní Ameriky

Chceme-li se zabývat otroctvím v anglických koloniích severní Ameriky, nemůžeme pochopitelně alespoň stručně nepřipomenout také určitý předobraz (a snad i inspiraci) tohoto modelu v již dříve vzniklých koloniích španělských a portugalských. Někdy se tak i přímo rozlišuje iberský a anglosaský model otroctví, přičemž ten, který se nakonec ustálil v latinskoamerických zemích, je často hodnocen jako „humánnější“, neboť zdejší kolonisté měli ze svých domovů přeci jen delší zkušenosti zejména s rasovou jinakostí a také otroctví samo bylo v římském a na něm navazujícím právu chápáno jen jako „vnější jev“, který nevypovídá nic zásadního o podstatě konkrétního zotročeného člověka. Stejně tak i katolická církev jej v rámci své věrouky uznává za lidskou bytost (postavenou v Boží perspektivě na roveň svému pánu) a pozitivně hodnotí jeho případné propuštění na svobodu.

Oproti tomu angličtí kolonisté nevnímají do Ameriky dovážené černé otroky jako lidské bytosti a také protestantské církve se svými (zejména v první fázi kolonizace) elitářskými požadavky nikterak nepřispívaly k masovému obrácení těchto otroků na křesťanskou víru a tak i jejich proměnu v „bližní“. Jakkoliv právě uvedené nelze jistě absolutizovat – a zmiňovaná východiska byla skutečně historiky v průběhu doby podrobena i kritické revizi – základní „mentální rozdíly“ mezi oběma modely otroctví je zřejmě nutno brát do úvahy i při posuzování konkrétní právní úpravy instituce otroctví v Novém světě.²

Pokud se pak samotného vzniku otroctví v anglických koloniích severní Ameriky dotýká, musíme nejprve připomenout, že anglické common law termín „otroctví“ („slavery“) neznalo, když nejbližše jeho pojetí byl v anglickém středověku zřejmě termín „villeinage“ (nejvíce tomu odpovídá asi český – v tomto případě ovšem ne zcela přesný – ekvivalent „nevolnictví“), který ale reálně právě otroctví v jeho obvyklé podobě v žádném případě nepředstavoval. Jistým precedentem pro pozdější legitimizaci koloniálního otroctví mohla ovšem být snaha zavádět už od 16. století určitou „pracovní povinnost“ pro anglické žebračky a chudáky, i když tady lze spíše hovořit o předobrazu pozdější „nesvobodné práce bílých“ (viz dále).³ Otroctví je tak v koloniích především výtvorem legislativy vynucované místními soudy, ještě předtím je však lze v mnoha ohledech považovat za produkt faktického vývoje reagujícího především na ekonomické potřeby kolonistů a jejich nevyhnutelného napojení na již existující systém karibského plantážnictví. Hlavně a především za jeho vznikem ovšem stojí prostý nedostatek pracovní síly, se kterým se severoamerické kolonie ve svých počátcích především potýkaly.

Termín „otroctví“ je přitom v první polovině 17. století zřejmě významnější spíše pro indiánské obyvatelstvo než pro nepočtené místní černochoy a skutečně lze doložit nikoliv ojedinělé pokusy o únosy Indiánů s cílem jejich následného zotročení. To pak – v zájmu mírového soužití s indiánskými kmeny – je nezřídka koloniální legislativou stíháno přímo trestem smrti. Z tohoto důvodu a zejména pak proto, že Indiáni se ukazují být svou mentalitou pro zotročení jako nepřiliš vhodný objekt, se pozornost stále více obrací k černochoům, z nichž první jsou tak dováženi do severoamerických kolonií již v úvodních desetiletích 17. století buď přímo z Afriky, nebo z jiných kolonií.

Za jistý mezník lze přitom považovat údobí po počátku restaurace v Anglii (po roce 1660), kdy v důsledku stabilizace politických a ekonomických poměrů v mateřské zemi začíná jednak narůstat počet černých otroků v koloniích, jednak však i dochází k zřetelnému zhoršování jejich právního statusu. Do této doby přes jejich zjevný „nesvobodný

status“ („unfree status“) se totiž i oni ještě nezřídka těšili různým „výhodám svobody“ („benefits of freedom“), jako byla třeba možnost mít určité soukromé vlastnictví.

Právě uvedené ovšem neznamená, že by se o nich už dříve nehovořilo přímo jako o otrocích. Tak třeba roku 1639 „zákon pro svobodu lidu“ („An Act for the liberties of the people“) vydaný v Marylandu přiznává všem zdejším křesťanům „práva Angličanů“ s výjimkou otroků („Slaves excepted“). Ještě zajímavější je pak jiný místní zákon z téhož roku, který omezuje dobu výkonu povinností pro „služebníky“ („An Act limiting the time of Servants“), přičemž výslovně vyjímá ze své účinnosti otroky. Vidíme zde tak jinými slovy právě ono rozlišování mezi „servants“ (služebníky či sluhy) a „slaves“ (otroky), které není pro koloniální období nikterak neobvyklé (jakkoliv v širším smyslu „servants“ v sobě „slaves“ někdy i zahrnují). A zároveň i nesmírně důležité, neboť právě nutné rozlišování mezi oběma kategoriemi zásadní měrou přispělo k lepšímu a detailnímu propracování právní úpravy otroctví.⁴

Ještě dříve než se ale k této problematice dostaneme, pokusme se vyjasnit, co vlastně tehdy představovalo základní bázi pro ospravedlnění otroctví, neboť i z tohoto zásadního předpokladu („otroctví je přípustné“) musela samotná konkrétní právní úprava vycházet. V kořenech tohoto přístupu pak byly nepochybně faktické rozdíly mezi bílými kolonisty a černochoy, které ale podle všeho – alespoň v těchto počátcích – nebyly primárně nahlíženy pod zorným úhlem rasy, ale podle zásadní odlišnosti náboženské a kulturní. Držet barbarského pohana v trvalém otroctví se takto jinými slovy stávalo přípustné, ba z civilizačního hlediska pro černé otroky dokonce přínosné. Zároveň je ovšem toto zdůvodnění otroctví časově poměrně omezené, protože s narůstajícím počtem konverzí otroků ke křesťanské víře vzniká i otázka, zda by neměli být propuštěni na svobodu. Dokonce se tak i objevuje názor, že právě přijetí křtu („baptism“) je přímo už propuštěním z otroctví („manumission“).⁵

Jelikož však tento přístup byl už z ekonomických důvodů pro většinu vlastníků otroků zcela nepřipustný, hledá se nový přístup, který se už vyznačuje daleko větší právní propracovaností, činí otroctví dědičným a především černá barva kůže se stává doslova „odznakem otroctví“ („badge of slave“), ačkoliv zároveň ještě existují i jiní než černí otroci. A právě při této zásadní změně postojů k otroctví, kdy pohanství už není jeho základním předpokladem, sehrává klíčovou roli už zmíněný institut „nesvobodné práce bílých“ („white indentured servitude“), protože právě ve vztahu k němu se toto „nové dědičné otroctví“ především právně vymezuje a analogicky rozvíjí.

Je tak zapotřebí obrátit naši pozornost nejprve k tomuto institutu a pokusit se vymezit jeho vlastní základní právní znaky. Tento postup je pak o to důležitější, že (jak již ostatně naznačeno) zejména v počátečním koloniálním období termín „servants“ (služebníci) pod sebe někdy zahrnuje i „slaves“ (otroky). Vlastně tak lze říci, že postupná podrobnější právní úprava „nesvobodné práce bílých“ zákonitě vede i k vyhraněnějšímu vnímání otroctví a svým způsobem tak i vráží klín mezi dvě společensky nejnižší postavené vrstvy koloniální společnosti – tedy mezi černé otroky a bílou chudinu. Ta přes své neutěšené postavení začíná být právně černým otrokům zásadním způsobem nadřazena.

Samotný zrod „nesvobodné práce bílých“ pak nepochybně souvisí s nedostatkem pracovní síly v koloniích. Jejím základem přitom byla především smlouva, podle níž se dotýčný stával na zpravidla přesně vymezenou dobu služebníkem svého pána (obvykle se jednalo o čtyři až sedm let). Smlouvou mu ovšem postupoval pouze svou pracovní sílu,

nikoliv osobu jako takovou. Často tak už přímo přijížděl do koloniální severní Ameriky v této pozici, neboť smlouva byla uzavřena již v Anglii před jeho odjezdem a nezřídká byla uzavřena i proto, že jí takto přímo hradil náklady přeplavby (odhaduje se přitom, že do některých kolonií připlula až většina jejich osadníků v 17. století právě v pozici „indentured servants“). Často však byla smlouva uzavřena až na koloniální půdě, a to zejména v situaci, kdy příslušník místní bílé chudiny upadl do takových dluhů, že prodej vlastní pracovní síly bohatému kolonistovi se mu stal vlastně jediným východiskem z tíživé finanční situace. Konečně mohly „unfree status“ bílého služebníka udělovat za trest i rozsudky koloniálních soudů nebo si takto také odpracovávaly náklady své výchovy osiřelé děti.

Je tak i na místě se podívat, co přesněji v sobě tento „nesvobodný status“ „indentured servants“ obnášel. Jakkoliv totiž bílá chudina neprodávala svou osobu, ale jen svou pracovní sílu, vznikala majiteli této pracovní síly rozsáhlá práva, která nutně do osobnostní sféry konkrétního „služebníka“ významnou měrou zasahovala. Někdy se přitom dokonce i naznačuje, že případné špatné zacházení pána s jeho služebníkem dosáhlo takové míry, že by bylo příhodnější hovořit o otroctví. Nikoliv náhodou jsou tak dochovány i stížnosti „služebníků“ na to, že se s nimi zachází právě „jako s otroky“ – zároveň jsou tak tyto jejich stížnosti i dobrým dokladem toho, že oni samotní si byli právního rozdílu svého vlastního postavení a postavení otroků velmi dobře vědomi. Právě proto vzniká ostatně i snaha pevněji vymezit postavení těchto služebníků konkrétními právními předpisy.

V nich je tak především vyzvednuta už zmiňovaná dočasnost jejich „indentured servitude“, stejně jako skutečnost, že jejich právní postavení nepřechází na potomky (někdy lze ovšem doložit i převedení tohoto statusu na nově narozené děti takovýchto „žen ve služebním poměru“ – ovšem zpravidla jen na omezený počet let). Jejich způsobilost k právnímu jednání byla po dobu výkonu služby jinak omezena také ohledně možnosti uzavírat smlouvy či vstupovat do manželství – naopak ale mohli kupříkladu svědčit u soudů. Dochované koloniální zákonodárství dále pak hovoří i o tom, že páni mají o své služebnictvo řádně pečovat, poskytovat jim odpovídající jídlo a ošacení, a také je učit číst. Na druhé straně je ovšem mohou usměřňovat i odpovídajícími tělesnými tresty.

V realitě se však často jednání pánů se služebníky nezřídká vychylovalo právě na tu nesprávnou stranu, tj. ubytování, strava, ošacení byly na nedostatečné úrovni – naopak trestání následovalo za každý často i nepatrný prohřešek. Dále se nezřídká objevuje i tendence protahovat jejich službu za dohodnutý termín. Často se tak přes všechna zákonná ustanovení jejich postavení fakticky otroctví nakonec přeci jen podobalo a bylo mu blíž než „výchova mladistvých“, s kterou bylo občas také srovnáváno. O tom ostatně svědčí i častá úmrtí během výkonu služby – asi jen desetina těchto služebníků se později stala svobodnou a majetek vlastnící osobou.⁶

Na druhou stranu i takto neutěšené postavení bílých služebníků ukazuje, o kolik bylo pro majitele výhodnější „plné vlastnictví“ černých otroků nad pouhý „nájem pracovní síly“ bílých kolonistů. To prvé bylo především časově neomezené, to druhé jen dočasné – navíc bílý služebník o svá práva přes veškerá příkoří mohl bojovat (a často také bojoval) a jeho pán musel přeci jen při jednání s ním brát do úvahy, že se z něj jednou má stát „svobodný člověk“. Všechny tyto „zbytečné komplikace“ tedy při jednání s otroky odpadaly (právní úprava jim vlastně „v jednoduchém srovnání“ nedopřávala to, co bílým služebníkům), a proto se tato neblahá instituce stává mezi majetnými koloniálními vrstvami v druhé polovině 17. století stále více populární.

Kolonie Maryland je tak sice považována za první v severní Americe, která legalizovala dosavadní „de facto slavery“, když v rámci již zmiňované legislativy z roku 1639 vydala i „zákon týkající se negrů a ostatních otroků“ („An Act Concerning Negroes and other Slaves“). Zároveň je však na dějinách této kolonie i velmi dobře patrné, že skutečné „odlidštění“ („dehumanization“) černých otroků zde přichází až ve statutu z roku 1678, který příkazuje registrovat veškerá narození, svatby a úmrtí v kolonii s výjimkou „negrů, indiánů a mulatů“. Výrazný rasový podtext tohoto opatření se tedy netýkal jen černých otroků, jak však dokládá další zákonodárství Marylandu z této doby, jeho osten byl namířen především proti nim. To se pak týká i jejich zvýšené kontroly, která měla zamezit stále více se množícím útěkům.⁷

Podobný vývoj jako v Marylandu můžeme pak v otázce otroctví vyzorovat i u dalších anglických kolonií v severní Americe (nesmíme přitom ani zapomenout, že v koloniálních počátcích se na místním „obchodu s negry“ v nemalé míře podíleli i „nizozemští dodavatelé“). Otroctví se tak objevilo jak na severu v oblasti Nové Anglie, tak i v oblasti „středoatlantických kolonií“, přičemž jeho těžiště bylo z podstaty věci v koloniích jižních. Zde ale není bez zajímavosti, že poněkud později (až roku 1732) vznikající kolonie Georgie se pokusila v počátcích své existence obejít zcela bez černých otroků, přičemž důvodem pro výslovné vyloučení otroctví nebyly důvody povahy morální, ale obava, že by mohlo dojít k spojenectví otroků se Španěly. Tyto důvody obranyschopnosti ale již nehrály takovou roli v jiných jižních koloniích jako Virginie či Jižní Karolína, které těžily jednak z rozvoje bavlníkových plantáží a jednak také z jistého úpadku karibského Barbadosu.⁸ Skutečně tak už v posledních desetiletích 17. století začal počet černých otroků v těchto koloniích zásadní měrou narůstat, takže v Jižní Karolíně tvoří roku 1710 většinu obyvatelstva a později (roku 1739) zde dochází i k jejich povstání.

Nárůst počtu otroků v koloniích přitom vyvolává i tendenci k odsouzení této neblahé instituce. Ta je pak vedena především z náboženských pozic a za její ukázkový příklad může jistě sloužit především protest německých mennonitů z osady Germantownu v Pensylvánii. Ti tak označují fenomén „obchodu s lidmi“ jako zcela skandální a protivící se křesťanskému svědomí. Celý protest je nesen ve velmi emotivním tónu, jeho mravní a náboženská dimenze však nepochybně koresponduje i s právnickým uvažováním o otroctví, jehož klíčovou kategorií pak byla otázka slučitelnosti této instituce s přirozeným právem.⁹ Právě k této problematice – a také k tomu – jak se s problémem vyrovnal na vysokých mravních ideálech zakládaný nový státní útvar Spojených států amerických, je tak třeba upřít naši pozornost.

Přirozené právo a otroctví – jeho zakotvení v ústavním pořádku Spojených států amerických

Skutečně je tak přirozené právo vlastně už od nepaměti tím prubířským kamenem, na který otrokářský systém naráží. Celou evropskou právní tradicí se vine jako ona pověstná červená nit' přesvědčení, že ztotožnění jednoho člověka druhým je proti původní rovnosti všech lidí a tedy i proti přirozenému právu. Není účelem tohoto pojednání připomínat tuto tradici v její úplnosti, přesto však není na druhou stranu také od věci zmínit alespoň některé její významné myslitele, protože to byli právě oni, kteří významně ovlivnili myšlení zakladatelů americké státnosti o otroctví.

Stejně tak ovšem není možné v této souvislosti ani zapomenout, že „neblahá instituce otroctví“ má mezi významnými mysliteli pokud ne přímo obhájce, pak alespoň takové představitele, kteří se snaží její vznik lépe pochopit a v návaznosti na něj jej tak i ospravedlnit. A opět i tito ovlivnili „americké otce zakladatele“ a pomohli jim se s existencí pro mnohé z nich skutečně „odporné instituce“ lépe smřít. Mezi takové patří jistě i Hobbes se svou známou charakteristikou „přirozeného stavu“, pro nějž je tak otroctví svým způsobem i modelem, od nějž se odvozuje jím dále preferovaný autokratický model vlády. Na něj pak navazuje v kontinentální tradici i Pufendorf, který sice vycházel z části z obdobných premis jako Hobbes (zejména v otázce vzniku otroctví jako důsledku válečného stavu), na druhé straně ale zpochybňoval absolutní nárok pána nad otrokem.

Naopak mezi odpůrce otroctví náleží Montesquieu, který zpochybňuje moc vítěze válečného konfliktu odnímat život poraženým a brát je do otroctví (od první uvedené „větší moci“ se totiž odvozuje i ta druhá). Na druhé straně ale i Montesquieu připouštěl užití otroků v horkých klimatických podmínkách, což mu ovšem slouží hlavně jako východisko popisu toho, jak má být s otrokem zacházeno. V samotné anglické tradici zase nelze nepřipomenout osobnost Edwarda Coka, jehož dílo zde bylo od 17. století až do Blackstonových dob bráno jako základ právního vzdělávání, a který ve svých „Institutes“ vyjádřil přesvědčení, že již zmiňovaný termín „villeinage“ je plodem postupného růstu v rámci národního práva, není však slučitelný s právem přirozeným.

Sám Blackstone byl v mnohém ohledu pokračovatelem toho, co Montesquieu započal, když odmítl otroctví ospravedlnit přirozeným právem. Blackstone navíc v tomto ohledu nachází i shodu mezi přirozeným právem a common law, které mu tak – v pohledu plném národní hrdosti – také odkazuje k univerzálním morálním pravdám, mezi něž patří na předním místě i ta o nepřipustnosti otroctví: „Na základě těchto principů si právo Anglie hnuší a nestrpí existenci otroctví v tomto národu.“¹⁰

Jistým potvrzením tohoto přístupu je pak i známý případ Somerset v. Stewart z roku 1772, v němž šlo o to, že otrok z Virginie James Somerset doprovázel svého pána do Anglie, přičemž ale zde uprchl na svobodu a byl následně zadržen. Při následném soudním projednávání případu pak soudce lord Mansfield vyjádřil přesvědčení, že „otroctví je stav takové povahy, že jej nelze ospravedlnit žádnými důvody, a to morálními ani politickými. Pouze pozitivním zákonem, který si uchovává svou platnost dlouho poté, co důvody, okolnosti a čas jeho vzniku vymizí z paměti: je to stav tak ohavný, že jej nemůže podporovat nic jiného než pozitivní právo. Ať již z tohoto rozhodnutí vyplynou jakékoli nepřijemnosti, nemohu říci, že by daný případ měl oporu v anglickém právu, a proto musí být zmíněný černoš propuštěn.“¹¹

Daný případ tak kromě toho, že zdůraznil pojetí, podle nějž právo týkající se otroctví z cizího státu nemá vliv na právo státu, kde spor probíhá, také ukázal prohlubující se dichotomii mezi domácím common law a koloniálním právem ohledně této otázky. Na druhé straně ovšem také z vyjádření lorda Mansfielda plyne, že jakkoliv je právo otroctví špatné, přesto z pozitivistického pohledu právem zůstává a jako takové tedy může i existovat. Přirozené právo tak z tohoto pohledu jen poukazuje na v důsledku tohoto vznikající rozpor mezi právem a morálkou, a samo tudíž bylo spíše důležité (a to je vůbec pro celou anglickou tradici pojmání přirozeného práva příznačné) v tom smyslu, co vypovídalo o pozitivním právu, než co říkalo jako právo „samo o sobě“.

S právě uvedenými myšlenkami pak byli pochopitelně obeznámeni i kolonisté, z nichž pro mnohé bylo otroctví každodenní realitou, s níž se museli smysluplně vyrovnat. Někteří z nich – a příznačně se jednalo především o obyvatele Nové Anglie, kde otroctví nemělo až takový ekonomický význam – pak neskrývají ohledně této instituce svůj příkrý odsudek. Vyzvedněme mezi nimi zejména Jamese Otise působícího především v Bostonu, autora známého textu „Práva britských kolonií“ z roku 1764. Nepřekvapí tak ani příliš, že je to právě tento právník, stoupenec svobod kolonistů proti jejich uzurpací britským parlamentem, který se jednoznačně nesouhlasně vyjadřuje také o existujícím otroctví na půdě severní Ameriky.

To je podle něj porušením přirozeného práva a umenšením „neocenitelné hodnoty svobody“, institucí, která zákonitě korumpuje společnost a vytváří tyranský způsob uspořádání. Právě v této souvislosti se tak otroctví stává i neodmyslitelnou rétorickou součástí zvolna se vytvářejícího „slovníku revoluce“, v němž má právě „svoboda od britského otroctví“ své nepominutelné místo.¹² Nově nastupující revoluční přirozené právo tak otroctvím na jedné straně jednoznačně pohrdá, což se projevuje v řadě soudobých pamfletů, na straně druhé je zde však i nepopíratelná skutečnost, že řada stoupenců nezávislosti kolonií na Velké Británii sama otroky vlastní a nemíní se jich už z ekonomických důvodů v žádném případě vzdát. Stoupenci konzervativních myšlenek a spíše na racionálním přístupu založených reforem tak odmítali, aby byly postuláty přirozeného práva ve společnosti přímo aplikovány jako nástroj relevantní sociální politiky.

V tomto ohledu se tak vlastně jedná i o jistý návrat k Blackstonovi, který přes svůj odpor k otroctví zároveň tvrdil, že neexistuje žádné „lidské právo“ („human law“), jež by bylo v důsledku konfliktu s přirozeným právem „neplatným“. Nemělo by tak ani docházet k zmatenému ztotožňování pozitivisticky pojmávaného práva s přirozenými právy jednotlivce. Neboť jakkoliv je stav otroctví nepochybně porušením práva člověka na svobodu, reálně nemá odsouzení otroctví přirozeným právem žádný konkrétní dopad a odráží tak pouze případné nezávazné osobní preference jednotlivce. Jedná se vlastně o mezeru mezi tím, jaké právo je, a jaké by mělo být, což ovšem není v právním řádu zdaleka ojedinělý případ.

Z tohoto pojetí pak v nemalé míře vychází i „ústavní pozitivismus“ nově se vytvářejících Spojených států amerických, který navíc musel brát do úvahy i specifika daná nastavením federálního systému. „Prohlášení nezávislosti“ z roku 1776 se přitom otázce otroctví (jakkoliv v předběžném návrhu o něm byla jistá odsuzující zmínka) vyhnulo, a stejně tak do značné míry činí i federální ústava z roku 1787, která ovšem v druhém oddílu svého prvního článku se skrývaným poukazem na stav otroctví konstatuje, že při rozdělení míst pro jednotlivé členské státy Unie ve Sněmovně reprezentantů se „k celkovému počtu všech svobodných osob ... připočtou tři pětiny všech ostatních osob“. Naopak nezapomeňme zmínit, že v témže roce přijaté „Nařízení o severozápadu“ („The Northwest Ordinance“), ve svém šestém článku výslovně zmiňuje, že „ve zmíněném teritoriu nebude existovat otroctví ani nedobrovolná práce s výjimkou trestů za zločiny, z nichž bude dotčený náležitě usvědčen“.¹³

Není přitom pochyb, že někteří odpůrci otroctví v řadách tvůrců americké ústavnosti by rádi zákaz otroctví rozšířili i dále, přičemž v tom jim ale bránila právě již zmiňovaná omezení daná federálním systémem. Nebylo jinými slovy možno přehlížet práva jednotlivých států Unie, u nichž by nepochybně vyvolalo velkou nevoli, pokud by je nově se vytvářející federální vláda chtěla hned v úvodu své existence zbavit některých jejich navykklých práv

hrajících navíc v jejich ekonomickém a sociálním uspořádání poměrně důležitou roli (toto pak v případě jižních států a jejich vztahu k otroctví platilo vlastně až do konce občanské války, kdy takovému řešení otevřel cestu až její jednoznačný výsledek).

Pod tímto zorným úhlem tak skutečně nepřekvapí, že federální ústava z roku 1787 nezaujímá (jak už naznačeno výše) k instituci otroctví v podstatě žádný postoj a další vývoj v této otázce ponechává na úrovni jednotlivých států. A tam už se tak poměrně brzy objevuje zásadní rozdíl (daný konkrétně především ekonomickou závislostí daných států na otroctví) mezi státy Severu a Jihu. Zatímco se tak v severních oblastech otroctví pozvolna ruší, na jihu představuje nadále neodmyslitelnou součást místního společenského i právního uspořádání. Tato tendence je přitom dobře patrná už na konci 18. století – v době vzniku americké státnosti.¹⁴

Jako příklad postupného rušení otroctví tak může velmi dobře sloužit zákon státu Pensylvánie z roku 1780 „o postupném zrušení otroctví v Pensylvánii“ („The Pennsylvania Gradual Abolition Act“), který v souladu se svým názvem podrobně stanoví podmínky, za nichž se otroctví v tomto státě zruší. Důležité přitom je, že pozvolné rušení otroctví se týká vlastně už jen těch, kteří v době přijetí zákona do tohoto stavu spadají, kdežto „v případě všech dětí narozených v tomto státě od chvíle přijetí uvedeného zákona bude naprosto odstraněno, vymýceno a navždy zrušeno“ (rozumělo se tedy pochopitelně otroctví dětí vznikající v důsledku otroctví jejich matek). Není přitom ani bez zajímavosti, jak stát Pensylvánie hned v úvodu tohoto zákona postupné zrušení otroctví prezentuje – „ceníme si jako zvláštního požehnání, že je nám dnes dopřáno učinit další krok k obecnému rozšíření civilizace tím, že v co největší míře zbavíme zármutku ty, kteří dosud žili v nezaslouženém podruží“.¹⁵

Jiný pohled pak samozřejmě nabízejí nově vzniklé jižní státy, kde o rušení otroctví nemůže být ani řeči. Přesto i zde se pod vlivem dobové revoluční rétoriky objevuje alespoň formální přihlášení se k ideálu rovnosti mezi lidmi. Zvlášť dobrý příklad skýtá v tomto ohledu „Deklarace práv státu Virginie“ („The Virginia Declaration of Rights“), která hned ve svém prvním oddílu hovoří o tom, že „všichni lidé si jsou ve své přirozenosti rovni ve svobodě a nezávislí a mají svá nezadatelná práva, která – když vstoupí do stavu společnosti – nemohou žádnou dohodou upírat svým potomkům.“ Není přitom jistě třeba zdůrazňovat, že těmi, kdo v této chvíli ještě „nevstoupili do stavu společnosti“ a neměli tudíž na „nezadatelná práva“ nárok, byli právě černí otroci, jejichž otroctví tak bylo vlastně nepřímou i ospravedlňováno.¹⁶ Tato „free and equal clause“ přitom pochopitelně byla obvyklou součástí tehdy vznikající ústavnosti jednotlivých států Unie, přičemž není bez zajímavosti, že kupříkladu ve státě Massachusetts bylo otroctví prohlášeno místními soudy za neústavní právě proto, že je v rozporu s touto klauzulí o svobodě a rovnosti všech lidí.

Vidíme tak, že nově vznikající americká ústavnost na federální úrovni (pomineme-li tedy zákaz otroctví v nově vznikajících teritoriích) spíše otázku otroctví ignorovala a přenechávala ji právní úpravě jednotlivých států, které ji pak řešily primárně s ohledem na svou geografickou polohu a ekonomické zájmy. Otroctví tak až do občanské války nejen přežívá, ale v mnohém ohledu i „kvete a prosperuje“ v jižních státech Unie, a je proto na místě se podívat, jak to zde s jeho konkrétní právní úpravou vypadalo.

Právní úprava otroctví v jižních státech Unie

A je se tak nejprve nutno vrátit i do koloniálního období, neboť již tehdy se na jihu pozdějších Spojených států amerických nastavila právní úprava otroctví, na které se ani po vzniku Unie mnohé nezměnilo. Jako zvlášť dobrý příklad přitom může v tomto ohledu sloužit „Zákoník Jižní Karolíny o otroctví“ („The South Carolina Slave Code“) z roku 1740, u něž se je vhodné i podrobněji zastavit, neboť právě „v modelové podobě“ obsahuje to zakotvení instituce otroctví, které je pak pro tuto právní problematiku až do občanské války příznačné.

Mnohé ostatně napovídá už samotný formální název zákona, který zní „zákon pro dosažení lepšího řízení a nadvlády nad černochoy a dalšími otroky v této kolonii“. Hned v úvodu se tak konstatuje „naprosté otroctví“ černochoů, Indiánů, mulatů a mesticů s tím, že se předpokládá, že „každý černocho, Indián, mulat a mestic je otrokem, nebude-li prokázán opak (z čehož jsou vyňati Indiáni žijící v přátelském vztahu s touto vládou)“. Na jejich straně pak leží v případném „sporu o svobodu“ i důkazní břemeno vykonávané skrz poručníka ustanoveného soudem.

Velká a v zákoníku vlastně zásadní pozornost je dále věnována tomu, jak otroky udržet v poslušnosti. Součástí toho je i podrobný popis zatýkání otroků, způsobu jejich vyslychání a vyšetřování včetně vlastního průběhu soudu a vykonání trestu – ten má být vykonán takovým způsobem, „aby tím byli další případní pachatelé podobných provinění co nejúčinněji zastrašeni“ (článek IX.). Těžké zločiny otroků jsou pak ostatně dále i blíže specifikovány. Zvlášť – jako svého druhu nejhorší delikt – je vyzvednuto „zabití libovolné bílé osoby“, přičemž obsáhlá pozornost je věnována také majetkovým trestným činům, kterých se otrok může úmyslně dopustit. Není přitom bez zajímavosti, že při trestání se má projevit i určitý ekonomický ohled – pokud by se kupříkladu případného povstání účastnilo více otroků, není nutné popraviti všechny: „Přitom budiž zaručeno, že alespoň jeden či více otroků usvědčených ze shora uvedených zločinů bude popraveno pro výstrahu, aby se druzí podobných provinění nedopouštěli“ (článek XVII.).¹⁷

Nemalý důraz je také kladen na řádné zaměstnávání otroků, které má zamezit jejich nebezpečné potulce a shromažďování (jejich skutečným údělem měla být práce, a to až po dobu 15 hodin v rámci jednoho dne – článek XLIV.). Za jakousi úlitbu křesťanskému svědomí bílých otrokářů má pak sloužit článek XXXVII. zákoníku, který se snaží, „aby bylo omezeno a potíráno barbarské zacházení s otroky“. Tak tedy ten, kdo „úmyslně jakémukoli otroku vyřízne jazyk, připraví jej o oko, vykastruje jej, krutě jej popálí“ (výčet možných poškození otroka ještě dále pokračuje a lze se důvodně domnívat, že pouze odrážel skutečnou realitu otroctví), bude potrestán pokutou sto liber. Není přitom bez „smutné zajímavosti“, že toutéž pokutou sto liber bude potrestán i ten, kdo by se pokoušel otroka učiti psát (článek XLV.).¹⁸

Vše právě uvedené přitom do značné míry vychází z premisy, že moc pána nad otrokem musí být absolutní, tak aby jeho poddanost byla neomezená. To, že se zároveň hovoří o omezení barbarského zacházení s nimi, není ani tolik protimluvem jako hlavně spíše vůči vnějšímu světu namířenou úlitbou, která má stav otroctví učinit v obecném chápání přijatelnějším, a také jej uvést do souladu s požadavky „křesťanského svědomí“. Možnost „usměrňovat“ nejrůznějšími tresty vlastní otroky tak zůstává po celou dobu trvání instituce otroctví prakticky výhradně v rukou jejich pána. Snad jen v nejextrémnějších případech

krutého pozvolného mučení otroka ústícího až do jeho smrti se takový případ může dostat až k soudnímu projednávání – viz například „*Souther v. Commonwealth*“ z roku 1851 dodnes šokující brutálním umučením otroka ze strany jeho pána.

V dané problematice se tak i velmi dobře projevuje rozpor mezi předpokládaným pragmatickým a „ekonomickým“ jednáním majitele otroka (ten byl nikoliv zanedbatelnou součástí jeho majetku) a skutečnou realitou, v níž byl nezřídka takovýto očekávaný přístup překryt doslova výbuchem nezvladatelných sadistických emocí, jímž byli otroci v podstatě bez jakékoliv ochrany práva vydáni na milost a nemilost. Jisté usměrnění mohla v takových případech představovat vlastně jen okolní komunita, v jejímž zájmu naprosto nebylo, aby se část místních otroků pod vlivem nesnesitelných podmínek radikalizovala a hrozila povstáním, ke kterému by mohla strhnout i ty z nich, kteří by na něj jinak nepomyslili. Stejně tak ale z podobných důvodů vycházející „sociální kontrola“ směřovala i proti těm majitelům, kteří by se ke svým otrokům chovali nadměru laskavě. Ani to nebylo jako příklad žádoucí – tím byl pouze stav, kdy jednotliví otroci nenacházeli ve srovnání svých osudů pod různými majiteli významnějších rozdílů.¹⁹

Každý jižní stát měl tedy svůj vlastní otrokářský zákoník, přičemž tyto se ale ve své úpravě jeden druhému významně podobaly. To v čem se už mohly významněji lišit, bylo vynucování plnění jejich ustanovení místními státními soudy, když navíc v každém státě můžeme v průběhu vývoje nalézt etapy striktního či naopak laxního aplikování jejich pravidel. Dostáváme se tak konečně i k otázce přístupu soudů k instituci otroctví. Tuto rozsáhlou problematiku přitom s ohledem na cíle tohoto pojednání nelze než pojednat v určité zkratce a omezit se tak na některá základní konstatování.

Mezi ta pak určitě patří nepřilíš překvapivé zjištění, že soudy jižních států Unie (neboť o ně zde pochopitelně především jde) ve svých rozhodnutích vztahujících se k problematice otroctví často zrcadlily aktuální společenskou situaci. Určující tedy nebyla ani tak daná právní úprava (která navíc obvykle dávala dostatečně velký prostor k uvážení o způsobu své vlastní aplikace), jako zejména – a to platí především pro oblast trestního práva – konkrétní nastavení doby, jež si tu vyžadovala tvrdý výstražný trest, tu zase naopak panující napětí zklidňující mírnost. A neméně (a zároveň více než v jiných oblastech práva) záviselo také na vlastní osobnosti soudce, který mohl v rozsudcích buď dávat průchod svým rasistickým přesudkům, nebo tyto v jižanské společnosti obecně panující nálady naopak přeci jen poněkud zmírňovat.

Jeden z nejzajímavějších – a dodnes fascinujících – rozsudků padl v této souvislosti v rozhodnutí Nejvyššího soudu Severní Karolíny z roku 1829 v případě *State v. Mann*, a jeho autorem byl soudce tohoto soudu Thomas Ruffin. Do pozadí přitom dnes již v podstatě zcela ustupuje faktické jádro případu (šlo o ublížení na zdraví, kterého se John Mann dopustil na jemu „pronajaté otrokyni“ Lydii) – to, čím je zajímavým, jsou názory na instituci otroctví, které zde soudce Ruffin vyjádřil.

Ruffin zde totiž otroctví nejprve nelítostně kritizuje, doslova říká, že jeho „cílem je prospěch pána, zajištění bezpečí pro něj i veřejnost. Jeho poddaný i potomstvo poddaného jsou odsouzeni k životu v nevědomosti, bez možnosti učinit cokoli v své vlastní vůli – ke dřině, jejíž plody budou sklízet jiní. ... V tom spočívá prokletí, které otroctví představuje pro podrobenou i svobodnou část našeho národa.“ Po tomto úvodu však dosti nečekaně obrací, když zdůrazňuje, že soudní moc by neměla podlehnout nákaze falešné a fanatické filantropie, „která se snaží napravit poznané zlo prostředky ještě horšími a více odpuzující-

cími, než je zlo samo o sobě... Nesmíme dopustit, aby se o právech pána začalo diskutovat před soudním dvorem“.²⁰

Velmi zřetelně zde tak vidíme skutečné rozštěpení mezi soudcovými osobními názory a těmi, které zastává jako „nositel úřadu“. A právě tato „schizofrenie“, která nebyla na americkém Jihu mezi místními vzdělanci jistě nikoliv zcela ojedinělá, je tak i dalším hořkým plodem „neblahé instituce otroctví“.

Závěrem

Viděli jsme tak, jak se od nepaměti existující instituce otroctví rozšířila i na severoamerickém kontinentě, jak se právně vyhraňuje hlavně vůči nesvobodné práci bílých, a která ani ideály americké revoluce a jimi nesené založení americké státnosti nejsou sto tuto neblahou institucí odstranit – a jak s panující ekonomickou realitou velmi málo či téměř nic nesvedou ani dobře propracované teoretické postuláty přirozeného práva. To vše pak i zasazené do kontextu amerického federalismu, který na centrální úrovni (snad jen s výjimkou „Nařízení o severozápadu“) na právní úpravu této otázky v podstatě rezignoval, a přenechal ji k řešení jednotlivým státům Unie. Tam je pak i dobře patrný dvojitý trend, který ve svých důsledcích vede až k občanské válce, která teprve – a za hrozivých obětí – otázku otroctví vyřeší. Až do té doby je ovšem otroctví – jak ostatně dokládá i místní právní úprava a přístup zdejších soudů k této otázce – na americkém Jihu navýsost zavedenou a prosperující institucí. Zároveň ovšem i takovou, která je – jak to dobře vyjádřil soudce Ruffin – prokletím pro otroky i otrokáře. Právě takové nastavení si totiž „neblahá instituce otroctví“ sama v sobě již z definice a zcela nadčasově nese.

Poznámky

- 1 MONTESQUIEU, Ch.: *O duchu zákonů*. Plzeň, Aleš Čeněk, 2003, s. 276.
- 2 KŘÍŽOVÁ, M.: *Otroctví v Novém světě od 15. do 19. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2013, s. 125–128.
- 3 KŘÍŽOVÁ, M.: *Otroctví v Novém světě od 15. do 19. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny, 2013, s. 106–107.
- 4 ALPERT, J.L.: The Origin of Slavery in the United States – The Maryland Precedent. *The American Journal of Legal History*, 1970, roč. 14, s. 190–191.
- 5 ALPERT, J.L.: The Origin of Slavery in the United States – The Maryland Precedent. *The American Journal of Legal History*, 1970, roč. 14, s. 194–197.
- 6 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford University Press 1991, s. 43–45.
- 7 Blíže viz ALPERT, J. L.: The Origin of Slavery in the United States – The Maryland Precedent. *The American Journal of Legal History*, 1970, roč. 14, s. 212–219.
- 8 KŘÍŽOVÁ, M.: *Otroctví v Novém světě od 15. do 19. století*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 115–120.
- 9 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 35–36.
- 10 COVER, R. M.: *Justice Accused. Antislavery and Judicial Process*. New Haven, Yale University Press 1975, s. 9–15.
- 11 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford, Oxford University Press 1991, s. 72–73.
- 12 COVER, R. M.: *Justice Accused. Antislavery and Judicial Process*. New Haven, Yale University Press, 1975, s. 19–20.
- 13 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 80.

- 14 MALTZ, E. M.: Slavery, Federalism, and the Structure of the Constitution. *The American Journal of Legal History*, 1992, roč. 36, s. 466–468.
- 15 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 73–74.
- 16 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 69–70.
- 17 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford, Oxford University Press 1991, s. 37–39.
- 18 HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford, Oxford University Press, 1991, s. 39–41.
- 19 WAHL, J. B.: Legal Constraints on Slave Masters: The Problem of Social Cost. *The American Journal of Legal History*, 1997, roč. 41, s. 1–4.
- 20 PRESSER, S. B. – ZAINALDIN, J. S.: *Law and Jurisprudence in American History (Cases and Materials)*. St. Paul, West Publishing Company, 1989, s. 396–399.

The Woeful Institution of Slavery – towards 150th Anniversary of Abolition of Slavery in the United States of America

Radim Seltenreich

Summary

The author deals in his article with the question of the origin of slavery in the colonial North America whereas in the centre of his attention is mainly the legal anchorage of this woeful institution. He points mainly to the closure of slavery with the white indentured servitude towards which is slavery particularly defined. Further he notices as well the attitudes of the important thinkers of the anglo-american aerea towards this question which in this manner inevitably concerns also the relation of the natural law and slavery. He points to that although this institution was sentenced from the side of the natural law she was also fully accepted as the part of the colonial legal system.

This doesn't change in the time of the revolution and the rise of the American statehood which despite of the own founding ideal of the equality of all people tolerates further slavery. On the federal level the legal regulation avoids this problems whereas in the northern states of the Union is slavery gradually abolished while in the southern states is for the reasons of the economic importance indispensable. The article finishes then with the factual legal regulation of slavery in the American South which includes as well the attitudes of the local courts towards the application of this law.

ČESKOSLOVENSKÉ PRACOVNÍ SOUDY

Ladislav Vojáček¹

Zákon o pracovních soudech

Po opakovaně přerušené dlouhé přípravě schválilo v červenci roku 1931 Národní shromáždění zákon č. 131 Sb. z. a n., o soudnictví ve sporech z poměru pracovního, služebního a učebního (zákon o pracovních soudech).² Zákon především odstranil zděděný rakousko-uherský právní dualismus v řešení většiny pracovních sporů. Nové pracovní soudy přitom navazovaly na dřívější živnostenské soudy z české části společného státu, fungující podle zákona č. 218/1896 ř. z. Hlavní předností živnostenských soudů, která se přenášela i do nové úpravy, byla nesporně kombinace odborného prvku – nestranného soudce, znalého právního základu sporu i pravidel soudního řízení – a prvku laického, tj. přísedících z řad zaměstnanců a zaměstnavatelů, kteří do rozhodování vkládali především znalost pracovního prostředí. Nic na tom nezměnilo, že dřívější volbu přísedících nahradilo jejich jmenování předsedy vrchních soudů. Živnostenské soudy také dokázaly, což byla další jejich velká přednost, rozhodovat rychleji, a tedy i levněji, než řádné. Jejich název se však přežil, neboť působnost nových soudů se vztahovala na daleko širší okruh podniků, než byly jen živnostenské. O novém typu soudních orgánů také okamžitě vznikla poměrně bohatá literatura.³ A v roce 1936 začaly československé orgány připravovat podklady pro studii o československých pracovních soudech, kterou zamýšlela vydat Mezinárodní organizace práce.⁴

Podle nové právní úpravy na celém území státu vznikl nový druh mimořádných soudů – pracovní soudy – a vedle nich též u některých okresních soudů speciální oddělení pro pracovní spory (zkráceně budeme psát i pracovněprávní oddělení okresních soudů). Významné bylo, že síť nových soudů a oddělení měla být daleko hustší, než síť dřívějších živnostenských soudů a že se rozšířila jejich věcná působnost.

Zvláštní oddělení okresních soudů pro pracovní spory se konstituovala v místech, kde sice nebylo třeba mít zvláštní pracovní soud, ale pracovních spory tam napadaly poměrně často. Zrodila se jako kompromis k často vyslovovanému požadavku zřídit pracovní soudy v sídlech všech okresních soudů.

I když se věcná působnost pracovních soudů výrazně rozšířila, nenaplnila se představa z původní verze vládního návrhu, že budou příslušné pro všechny spory z pracovních poměrů, vzniklých na základě soukromoprávních smluv. Brzy se ukázalo, že v některých případech to objektivně nebylo vhodné, neboť platná úprava byla relativně nová a osvědčovala se, případně to naráželo na těžko překonatelné obtíže. Do zužování věcné působnosti zákona se ovšem promítly též partikulární zájmy určitých zájmových skupin, jmenujme jen zemědělské podnikatele nebo majitele činžovních domů.

Zákon byl na světě, ale pracovní soudy ne. K jejich aktivování a řádnému fungování bylo třeba ještě mnohé vykonat: rozhodnout o sídlech nových pracovních soudů a pracovních oddělení okresních soudů, personálně je zabezpečit, připravit pro ně materiální záze-
mí, vybrat a jmenovat přísedící pracovních soudů, k tomu všemu vydat příslušné prováděcí předpisy a samozřejmě pracovní soudy aktivovat.

Příslušnost pracovních soudů

Podle § 1, odst. 1 příslušelo pracovním soudům rozhodovat spory z pracovního, služeb-
ního a učebního poměru založeného soukromou smlouvou, vznikající mezi zaměstnancem
a zaměstnavatelem nebo mezi zaměstnanci téhož zaměstnavatele, a to bez ohledu na hod-
notu sporu. Jak jsme již uvedli, výlučnými orgány pro řešení pracovních sporů se nestaly,
přestože to tak bylo původně zamýšleno. V paragrafu § 1, odst. 2 a 3 vytkl zákonodárce
taxativním výčtem několik výjimek. Příslušnost jiných orgánů přitom v některých přípa-
dech stanovil jako obligatorní, jindy pouze jako fakultativní.

Protože se u výjimek stanovených paragrafem 1, odst. 2 a 3 zákona zastavíme, musíme
si celé ustanovení přiblížit. V § 1, odst. 2 zákonodárce zachoval obligatorní příslušnost
k rozhodování pracovních sporů vymezenou zákony o závodních a revírních radách při
hornictví (č. 144/1920 Sb. z. a n.), o hornických soudech rozhodčích (č. 170/1924 Sb. z.
a n.), o závodních výborech (č. 330/1921 Sb. z. a n.), paragrafem 2, písm. c) zákona
o labských plavebních soudech (č. 92/1924 Sb. z. a n.) a paragrafem 16 zákona, kterým se
upravují právní poměry domovníků (č. 82/1920 Sb. z. a n.). Z působnosti živnostenských
soudů vyňal také spory ze služebních a pracovních poměrů zaměstnanců státu (státních
podniků). Spory mezi zaměstnanci a zaměstnavateli mohly i nadále rozhodovat také roz-
hodčí výbory živnostenských společenstev (§ 122, odst. 2 živnostenského řádu pro české
země a § 208 živnostenského zákona pro Slovensko a Podkarpatskou Rus). Ustanovení
§ 1, odst. 3 umožňovalo založit v hromadné (kolektivní) pracovní smlouvě nebo podobné
úpravě, sjednané mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, příslušnost rozhodce.⁵

Při stanovení výjimek zákonodárce podle zpravodajů ústavněprávních výborů reflek-
toval zvláštnosti vývoje některých odvětví a to, že se některé nově přijaté úpravy v praxi
osvědčily. Ovšem jak výslovně upozornila zpráva ústavněprávního výboru Senátu, „*nut-
no pro právního historika konstatovati*“,⁶ že za některými výjimkami stály také politické
důvody. To je zpráva cenná, nicméně dveře do kuchyně, v níž se zákon připravoval,
pootvívá jen mírně a staví před osloveného právního historika hádanku, co konkrétně měl
zpravodaj na mysli.

Pojďme tedy trochu pátrat směrem k minulosti. Důvodová zpráva a vystoupení zpra-
vodaje ústavněprávního výboru nám moc nepomohou. Mohly by nasvědčovat, že širší
konsensus nepanoval u zachování dosavadní příslušnosti závodních výborů a rozhodčích
komisí zřízených podle zákona o závodních výborech a obecných soudů u domovníků
a o fakultativním rozhodování pracovních sporů rozhodčími výbory živnostenských spole-
čenstev. U všech ostatních případů totiž zákonodárce v důvodových zprávách uvedl nějaký
konkrétní důvod pro zachování jejich příslušnosti: vůči řešení sporů v hornictví nebyly
stížnosti, spory zaměstnanců státu a státních podniků se vyznačovaly zvláštní povahou
(spadaly do oboru „*více méně veřejného rázu*“⁷) a působnost labských plavebních sou-
dů se zakládala na mezinárodní smlouvě. Fakultativní možnost založit v hromadné pra-
covní smlouvě nebo podobné úpravě příslušnost rozhodce zákonodárce zavedl proto, „že

v některých oborech jest opatření takové obvyklé a nepovažováno za účelno podobné úmluvě v budoucnosti brániti“.⁸ Jenže konstatování důvodové zprávy můžeme interpretovat i přesně opačně: zpravodaj považoval za nutné uvádět v některých případech důvody právě proto, že ne všichni byli právě s těmito řešeními srozuměni.

Zajímavější indicie lze vyvodit z geneze příslušného ustanovení. Jak už jsme uvedli, v původních představách se s žádnými výjimkami nepočítalo. Když ale nahlédneme do návrhu, který vláda v roce 1925 posunula do Senátu, tam již výjimky najdeme. Z později vypočítaných případů osnova počítala s vynětím sporů, k jejichž rozhodování byly příslušné orgány, zřízené podle zákonů o závodních a revírních radách při hornictví (č. 144/1920 Sb. z. a n.) a o hornických soudech rozhodčích (č. 170/1924 Sb. z. a n.). Navrhovatelé také vyjímali „spory ze služebních a pracovních poměrů poštovních a železničních zaměstnanců upravených služebními a pracovními řády, jakož i spory ze služebního a pracovního poměru mezi státem a zaměstnanci ve vojenských závoděch nebo jinak od vojenské správy zaměstnanými“, tedy spory ze služebních a pracovních poměrů zaměstnanců státu, ovšem jen v těch oborech, v nichž stát uplatňoval monopol, a ve vojenských podnicích. V připravovaném vládním návrhu zákona z roku 1926 navrhovatelé přidali spory, k jejichž rozhodování byly příslušné orgány zřízené „podle zákona ze dne 12. srpna 1921, č. 330 Sb. z. a n., o závodních výborech“. Na konci dvacátých let agráři tvrdě bojovali za vynětí sporů zemědělských dělníků a jejich zaměstnavatelů.

Diskuse v obou sněmovnách parlamentu napoví ještě víc. Plyne z ní, že politicky motivovaným ústupkem v zájmu dosažení kompromisu jistě bylo vynětí sporů zaměstnanců státu a státních podniků, resp. alespoň zaměstnanců státních statků a průmyslových podniků, kde stát hospodařil čistě soukromoprávně a soutěžil se soukromým hospodářstvím.⁹ Nemělo totiž reálný základ a vystupovali proti němu i sociálnědemokratičtí poslanci a senátoři, jinak zákon podporující. Navíc pracovní spory těchto zaměstnanců dříve příslušely před živnostenské soudy. Stejně tak zaznívaly odůvodněné pochyby o vynětí pracovních sporů domovníků. Zpravodaj dr. Zikmund Witt se od tohoto řešení přímo distancoval konstatováním, že bylo přijato na „přání činitelů politických“.¹⁰ Jeho obhájci argumentovali, že poměr mezi domovníkem a vlastníkem domu není pracovním poměrem v tom smyslu, jaký měl na zřeteli zákon.

Zdá se tedy, že vážnějších námitek nebylo k zachování příslušnosti orgánů zřízených po vzniku republiky. Na rozhodování sporů osob zaměstnaných při plavbě (zákon o labských soudech plavebních) zřejmě tvůrci prvních návrhů pozapomněli, protože v tomto směru byli vázáni mezinárodní smlouvou, kterou museli respektovat.

Složení pracovních soudů

Složení pracovních soudů se oproti živnostenským v podstatě nezměnilo.¹¹ Senáty pracovních soudů se skládaly z předsedy, jímž byl soudce z povolání, a dvou laických přísedících. Na rozdíl od naší současné právní úpravy je delegovaly organizace zaměstnanců a zaměstnavatelů a k řízení se v zásadě povolávali podle své profese. Díky tomu měli k projednávání věci daleko užší vztah, než přísedící současní. Přísedících se přesto dotkly dvě podstatné a diskutované změny.

Nová úprava především podle vzoru rakouských živnostenských soudů a podle vyjádření zpravodajů i se souhlasem většiny zainteresované veřejnosti zaváděla místo jejich dřívější volby jmenování prezidenty vrchních soudů na návrh zaměstnaneckých a zaměst-

navatelských organizací. Tvůrci zákona si od změněné formy výběru celkem oprávněně slibovali větší kvalifikovanost vybraných osob, jednodušší přípravu celého procesu výběru a jeho menší nákladnost. Jak však dokládají dochované archiválie i stenoprotokoly z projednávání zákona, přívrženců dřívější volby přesto bylo po celou dobu přípravy zákona zejména na straně zaměstnanců a politické levice poměrně dost. V parlamentní diskusi proti jmenování proto zaznívaly pádné argumenty a nejen z řad revoltujících komunistů. Německý sociální demokrat Franz Palme například soudil, že „*nebezpečí, že se voleb může u různých politických stran využít k jejich politickým účelům, není velmi veliké, poněvadž návrhy pro volbu předsedících podávají odborové organisace, tedy zastupitelstva hospodářských zájmů*“ a naopak varoval, že „*při jmenování je zde naproti tomu nebezpečí, že bude na ně silně působiti politické smýšlení presidenta vrchního zemského soudu*“.¹² Německý nacionálně orientovaný poslanec Richard Köhler¹³ za volby na základě poměrného zastoupení plédoval i z obavy, že při jmenování budou předsedové vrchních soudů protežovat kandidáty české národnosti. Z těchto pohledů se pak jedinou výhodou zvoleného postupu jevila jeho menší nákladnost.

Obavy ze svévolného postupu předsedů vrchních soudů, motivovaného stranickými nebo národnostními důvody, však nebyly na místě. Při výběru předsedících hrály rozhodující roli ústředny odborových organizací zaměstnanců a zaměstnavatelů, neboť předsedové vrchních soudů byli vázáni nejen navrženými jmény, ale i jejich pořadím v návrhu příslušné organizace.

Druhý nový a problematický moment představovalo ustanovení o ochraně předsedícího pracovního soudu před propuštěním ze zaměstnání. Tu už obavy na místě byly. Podle návrhu z roku 1926¹⁴ musel k propuštění předsedícího dát souhlas pracovní soud, pokud nenastal důvod propuštění bez výpovědi. Definitivní znění však pouze prohlašovalo, že neplatné je propuštění předsedícího-zaměstnance z důvodu výkonu funkce předsedícího. I tvůrci tohoto ustanovení si byli vědomi nebezpečí snadno maskovatelné šikany, které v sobě skrývalo. Proto se od něj částečně distancovali, když zdůrazňovali, že jeho včlenění do textu bylo dalším z nutných kompromisů.

Řízení před pracovními soudy

Zákon přinášel také některé novinky v úpravě procesních otázek.¹⁵ Celá úprava měla směřovat ke zjednodušení a zrychlení jednání, aby spory mohly být vesměs vyřešeny v řádu dní. Konstrukce odvolacího řízení tomu však příliš neodpovídala.

Řízení před pracovními soudy probíhalo podle předpisů o řízení před okresními soudy ve sporných věcech, pokud ovšem zákon o pracovních soudech neobsahoval zvláštní ustanovení. Ta měla zajistit, aby spory mohly být v zásadě vyřešeny v jediném přelíčení. Odvolat se ke krajskému soudu, v jehož obvodu pracovní soud působil, bylo možné ve sporech, kde hodnota sporu převyšovala 300 Kč. Ve sporech s nižší hodnotou sporu mohl soud připustit odvolání, když došel k závěru, že rozhodnutí má zásadní význam. Odvolání tu bylo přípustné i tehdy, když bylo řízení ze stanovených důvodů zmatečné (pro účast vyloučeného člena soudu, nedostatečné obsazení soudu apod.). Při odvolání v pracovněprávních věcech neplatil zákaz novot. Celé řízení se – protismyslně, protože opak byl zájmem stran – pak prodlužovalo tím, že se prakticky celé odehrávalo znovu. Dovolání k Nejvyššímu soudu zákon připouštěl v zásadě ze stejných důvodů, z nichž bylo přípustné u řádných soudů (odlišnost se týkala potvrzujících rozsudků s hodnotou sporu nižší než 2000 Kč.).

Oproti řízení před dřívějšími živnostenskými soudy zákon o pracovních soudech umožňoval ve sporech s hodnotou předmětu sporu vyšší než 1000 Kč zastupování stran advokáty (§ 23, odst. 1). Zastupování advokáty připouštěl i v odvolacím řízení. Šlo o poměrně ožehavý problém, na který panovaly protichůdné názory. Mnozí v účasti advokátů viděli negativum, neboť se obávali umělého prodlužování sporů, a tedy i jejich zdražování. Jiní jejich účast vítali jako záruku lepší ochrany práv. Odstranění jakýchkoliv omezení se pochopitelně dožadovali advokáti a podporovaly je i některé jiné instituce.¹⁶ Diskutovalo se také o výši advokátských odměn při zastupování před pracovními soudy, a to z oprávněné a brzy potvrzené obavy z prodražení procesu.

Někteří advokáti se nehodlali se zavedenými omezeními smířit. Dokládá to podnět k novelizaci zákona o pracovních soudech z roku 1938, který vzešel od správního výboru Advokátní komory v Bratislavě. Ustanovení o zákazu zastupování ve sporech s hodnotou předmětu sporu nižší než 1000 Kč označil za „*pre advokátov ponižujúce*“.¹⁷

Na rozdíl od rozporných reakcí na účast advokátů pozitivní ohlas vyvolalo ustanovení, že strany může zastupovat také jakákoliv svéprávná osoba. To bylo významné především pro zaměstnance, protože na straně zaměstnavatelů pravidelně vystupovali jejich odborně připravení zaměstnanci. Se zvyšováním částek hodnoty sporu, na nichž závisela možnost odvolání, se spojovala obava, že velká část zaměstnanců pracujících za nízkou mzdu možnost přezkoumání řízení ztratí.

Jak je všeobecně známo, v době, kdy se projednával zákon o pracovních soudech, se připravoval i unifikovaný československý občanský soudní řád. Podle publikované verze jeho návrhu měl zákon o pracovních soudech i nadále zůstat v platnosti. Pro řízení před pracovními soudy by tedy nový občanský soudní řád, pokud by byl schválen v navrhované podobě, nepřinesl nic zásadně nového.¹⁸

Prováděcí předpisy

Prováděcí nařízení bylo třeba vydat k § 4 zákona (zřízení pracovních soudů), § 7 (jmenování přísedících), § 11, odst. 1 (výše náhrad přísedících), § 23, odst. 2 (sazby odměn advokátů) a § 39 (počátek účinnosti ustanovení o smírčí činnosti pracovních soudů). Vládě také příslušelo vydat jednacím řád pro pracovní soudy.

Zřizování pracovních soudů

Pracovní soudy se ustavily na základě vl. nař. č. 180/1931 Sb. z. a n., kterým se zřizují pracovní soudy a oddělení okresních soudů pro pracovní spory. Předsedy pracovních soudů a jejich náměstky a předsedy oddělení okresních soudů pro pracovní spory ustanovil na základě § 5, odst. 2 ministr spravedlnosti v roce 1932 výnosem č. 16908/32.

Při přípravě vládního nařízení 180/1931 Sb. z. a n. se – celkem předvídatelně – složitě hledala dohoda o počtu a sídlech pracovních soudů a oddělení okresních soudů pro pracovní spory. Zaměstnanecké organizace a ministerstvo sociální péče tlačily na co nejvyšší počty soudů. Zřízení pracovních soudů se dožadovaly i některé městské rady, například kroměřížská nebo jindřichohradecká.¹⁹ Zřizování nových soudů se naopak z pochopitelných důvodů bránilo Ministerstvo financí a příliš mu nebylo nakloněno ani Ministerstvo spravedlnosti. Musíme si uvědomit, že jsme na začátku třicátých let, kdy společnost už začala naplno pociťovat důsledky ekonomické krize. Je zajímavé a pro první

Československou republiku signifikantní, že i do tohoto problému se vloudil národnostní aspekt: Ministerstvo spravedlnosti oponovalo požadavkům na rozšíření počtu pracovních soudů mimo jiné i tím, že by se v početním poměru českých a německých soudů zvýhodnily německé soudy.²⁰

Podle odůvodnění vládního nařízení se nové pracovní soudy zřizovaly v místech se značným počtem zaměstnanců v průmyslu nebo s větším počtem zaměstnanců v jiných oborech, a to přibližně v obvodech, v nichž je alespoň 12 000 zaměstnanců. Zvláštní oddělení okresních soudů pro pracovní spory měla vznikat v místech, v jejichž obvodu je alespoň 8000 zaměstnanců, jejichž spory jsou podrobeny rozhodování pracovních soudů.²¹

Vláda na samostatné pracovní soudy přeměnila stávající živnostenské soudy (v Praze, Plzni, Liberci, Teplicích-Šanově, Ústí nad Labem, v Brně, Moravské Ostravě, Prostějově, Šternberku, Šumperku a v Krnově). Činnost zahájily 1. ledna 1932, resp. plynule navázaly na své dřívější působení, ovšem s novým názvem a s působností danou zákonem o pracovních soudech.

K bývalým živnostenským soudům přibýlo dvanáct nových pracovních soudů v obvodu vrchního soudu v Praze, čtyři v obvodu vrchního soudu v Brně, dva v obvodu vrchního soudu v Bratislavě a jeden v obvodu vrchního soudu v Košicích.²² Zvláštní oddělení pro pracovní spory se podle § 3, odst. 1 zřizovala u 51 okresních soudů v obvodu vrchního soudu v Praze, u 18 v obvodu vrchního soudu v Brně, u 12 v obvodu vrchního soudu v Bratislavě²³ a u dvou v obvodu vrchního soudu v Košicích.²⁴

Brzy se ukázalo, že objektivní překážky neumožní v dohledné době aktivovat všechny nové pracovní soudy a oddělení okresních soudů pro pracovní spory. Ministerstvo spravedlnosti se proto rozhodlo aktivovat je ve dvou etapách. Termín pro aktivaci prvních z nich stanovilo původně na 1. května 1932, avšak průtahy při výběru přísedících a problémy s materiálním zabezpečením nových soudů je přinutily, aby termín v ministerské vyhlášce posunulo na 1. září téhož roku. V této fázi vzniklo v zemi České deset nových pracovních soudů, v zemi Moravskoslezské čtyři a v zemi Slovenské tři. Zároveň se v Čechách konstitovalo 33 specializovaných oddělení okresních soudů pro pracovní spory, na Moravě a ve Slezsku třináct, na Slovensku šest a na Podkarpatské Rusi dva. Druhá skupina pracovních soudů (na Kladně a v Kolíně) a oddělení okresních soudů pro pracovní spory (17 v Čechách, 5 na Moravě a 6 na Slovensku) zahájila činnost 1. září 1934.

Ministerstvo spravedlnosti dostávalo řadu resolucí, požadujících urychlené ustavení zbylých plánovaných pracovních soudů, případně i zřízení dalších pracovních soudů nad rámec původních představ. Jeho úředníci si proto u vrchních soudů vyžádali přehledy o nápadu pracovněprávních věcí. Vesměs při tom dospěli k závěru, že nápad pracovněprávních sporů je malý na to, aby případný nový pracovní soud efektivně fungoval. Přesto vláda na základě požadavků zainteresovaných institucí nařízením č. 207/1935 Sb. z. a n. zřídila další oddělení okresních soudů pro pracovní spory: v Čechách čtyři, na Moravě a na Slovensku po třech.

Díky vytvoření husté sítě specializovaných pracovních soudů se před ně v následujících letech dostávala naprostá většina sporů z pracovního poměru založeného soukromou smlouvou. Z pracovních soudů se tak stal jednoznačně nejdůležitější článek stále ne zcela jednotného pracovního soudnictví. Naopak se výrazně zmenšil podíl (řádných) okresních soudů na řešení pracovních sporů. V koordinaci rozhodování pracovních soudů a řádných civilních soudů však vše nefungovalo, jak by mělo. Tak například advokát z Unhoště

dr. Stanislav Prášil upozorňoval, že kladenský pracovní soud řeší i pracovní spory z obvodu Okresního soudu v Unhošti, přičemž pracovní spory zároveň řeší i tento soud.²⁵

Jmenování přísedících a výše jejich náhrad

Podrobnosti k jmenování přísedících a jejich náhradníků z řad zaměstnanců a zaměstnavatelů upravila vláda nařízením č. 181/1931 Sb. z. a n., o jmenování přísedících pracovních soudů, včetně soudů odvolacích. Počty přísedících a jejich náhradníků u jednotlivých pracovních soudů a oddělení okresních soudů pro pracovní spory stanovilo Ministerstvo spravedlnosti svými výnosy.

Ve vládním nařízení měly být původně výslovně vyjmenovány instituce, které budou mít právo navrhopvat prezidentům vrchních soudů přísedící a jejich náhradníky.²⁶ Na základě návrhu ministerstva vnitřně²⁷ se v nařízení nakonec – stejně jako v zákoně o pracovních soudech – jen konstatovalo, že toto právo přísluší „ústředním odborovým organizacím zaměstnaneckým i zaměstnavatelským“ s tím, že Ministerstvo spravedlnosti výnosem ujednotí praxi prezidentů vrchních soudů při vyzývání k podávání návrhů.

Instrukce pro vrchní soudy bylo naléhavě třeba, protože sám zákonodárce nechtěně celý proces výběru řádně zkomplikoval. V 6, odst. 1 zákona o pracovních soudech a následně pak v § 2 nařízení č. 181/1931 Sb. z. a n., o jmenování přísedících pracovních soudů, jako navrhovatele přísedících uvedl „ústřední organizace zaměstnanecké i zaměstnavatelské“, byť logicky mělo jít o „ústřední odborových organizací zaměstnaneckých i zaměstnavatelských“. Tím odstartoval řadu nedorozumění, když prezidenti vrchních soudů museli odmítat různé ústřední organizace, hlásící se o právo navrhopvat přísedící.²⁸ Na druhé straně si například Odborové sdružení československé v říjnu 1932 oprávněně stěžovalo, že v některých obvodech na Slovensku (Bratislava, Trenčín, Banská Bystrica a d.) bylo jako navrhovatel opomenuto.²⁹

Na poradě svolané Ministerstvem spravedlnosti předložilo Ministerstvo sociální péče návrh zaměstnaneckých ústředí, které přicházely v úvahu pro navrhování přísedících a jejich náhradníků. Adepty za zaměstnavatelskou stranu prezentovalo Ministerstvo obchodu.³⁰ Konečný seznam pak ministerstvo sdělilo předsedům vrchních soudů. Mezi jednotlivé navrhovatele se měly počty přísedících rozdělit na základě dvou hledisek: počtu členů navrhujících organizací a počtu členů dotyčného „*odboru a oboru*“ v obvodu působnosti příslušného pracovního soudu. Odůvodnění vládního nařízení uvádělo i praktický příklad výpočtu počtu přísedících.³¹ Praxe ovšem později ukázala, že nelze spolehlivě zjistit počet členů navrhujících organizací.³²

Výběr a jmenování přísedících pracovních soudů a jejich náhradníků probíhaly v létě 1932.³³ Ministerstvo z praktických důvodů navrhovalo, i když pro to nebyla opora přímo v zákoně, aby oprávněně ústřední navrhovaly přísedící z osob s bydlištěm v obvodu příslušného soudu.³⁴ Problémy, tentokrát způsobené nedůsledností příslušných funkcionářů, vyvstaly zejména na Slovensku a Podkarpatské Rusi, odkud nedošly návrhy některých oslovených institucí vůbec, nebo vykazovaly vážné vady. Z toho důvodu nebyli v termínu jmenování přísedící pracovního soudu v Košicích a oddělení pro pracovní spory v Užhorodě a Mukačevě.³⁵ Jmenování se opozdila také v obvodu bratislavského vrchního soudu. Vážným problémem tu byla zejména skutečnost, že ne pro všechny soudy mohl být ustanoven plný počet přísedících, a to „*pre nedostatok návrhov vôbec, prípadne pre nedostatok vhodných návrhov*“.³⁶ Konkrétně z 348 přísedících bylo jmenováno jen 288 a ze

174 náhradníků jen 125. Vrchní soud pak k doplnění stanovených počtů zase hodlal oslovit jen ty ústředny, které své návrhy včas a řádně předložily (na straně zaměstnanců Československá obec dělnická, Republikánské ústředí zaměstnanecké a Odborové sdružení československé, na straně zaměstnavatelů Konfederace zaměstnanců republiky Československé a Krajský svaz kovodelných živností pre Slovensko a Podkarpatskú Rus) a ministerstvo s tím vyslovilo souhlas. Zpozdilo se však také jmenování u některých soudů v obvodu brněnského Vrchního soudu (u pracovních soudů v Novém Jičíně a v Olomouci, u oddělení okresního soudu v Blansku), protože chyběly informace z okresních úřadů o aktivním volebním právu navržených,³⁷ i v obvodu pražského Vrchního soudu.³⁸ Diskuse se rozpoutaly o přípustnosti jmenování prokuristů-právníků a advokátních koncipientů, ale právo být jmenováni jim nakonec upřeno nebylo.³⁹

Přisedlíci byli jmenováni tak, aby se mohli zúčastňovat jednání a spolurozhodovat podle své odbornosti. U jednotlivých soudů se za tím účelem měli rozdělovat do skupin: potravinářské, textilní, oděvní, kovodělné, soukromých zaměstnanců apod. Jak dokládají zprávy o zahájení činnosti pracovních soudů, v praxi se zpočátku takové skupiny ustavily pouze u větších soudů a ne vždy se dařilo zabezpečit účast přisedlicích z příslušné skupiny, zejména tam, kde nebyly plně obsazeny přepokládané počty přisedlicích a jejich náhradníků.⁴⁰

Náhradu hotových vydání a ušlého výdělku přisedlicích pracovních soudů upravilo ještě koncem roku 1931 vládní nařízení č. 217 Sb. z. a n. Zaměstnavatelé se při tom cítili znevýhodněni tím, že přisedlicí z řad zaměstnavatelů dostávali náhradu ušlého výdělku jen tehdy, pokud jim byly vyměřena výdělková daň z čistého výdělku nepřesahujícího 30 000 Kč.

Sazby odměn advokátů

Druhý odstavec § 23 ukládal vládě, aby nařízením stanovila zvláštní sazby advokátských odměn při zastupování před pracovními soudy. Ministerstvo spravedlnosti však s přípravou tohoto vládního nařízení příliš nespěchalo. V říjnu 1932 přiměly průtahy poslance Johanna Greifa, Richarda Köhlera a d. k podání interpelace, jíž se dožadovali, aby vláda urychleně splnila úkol, uložený v zákoně.⁴¹ Odvolávali se na neblahé zkušenosti z praxe, kdy zastupované zaměstnance často drtila neúnosná finanční zátěž spojená s vedením sporu.

Vláda vydala příslušné nařízení v listopadu 1932 (vl. nař. č. 170 Sb. z. a n., kterým se upravuje sazba odměn za zastupování advokáty v řízení před pracovními soudy a v řízení opravném). Existující stav však změnila jen nepatrně a interpelující poslance a zaměstnance asi příliš nepotěšila. Potvrdila totiž, že pro advokáty i před pracovními soudy v zásadě platí ustanovení vládního nařízení, kterým se ustanovují sazby pro výkony advokátů a jejich kancelářů (č. 95/1923 Sb. z. a n.), i připojený sazebník. Jen při hodnotě předmětu pracovního sporu nepřesahující 5000 Kč příslušel advokátům za některé úkony nárok na odměnu o 20 % nižší.

Smírčí činnost pracovních soudů

Řekli jsme, že pracovní soudy navazovaly na živnostenské. Z toho pohledu se zcela novým oborem působnosti pracovních soudů mělo stát smírčí a rozhodčí řízení v hromadných pracovních sporech, zahajované na žádost některé ze stran. Na žádost zaměstnaneckých organizací je ministerští legislativci včlenili už do první verze návrhu zákona z roku 1923.

Podle původní představy mohlo jednání před pracovním soudem vyústit až do vydání rozhodčího nálezu. Proti tomu se ovšem ostře postavily zaměstnavatelské organizace, proto bylo ustanovení o rozhodčí činnosti pracovního soudu vypuštěno. Ze smírčí činnosti pracovních soudů (§ 39) tvůrci návrhu navíc museli na podnět zemědělských kruhů vyjmout zemědělské a lesní podniky. Hlavním argumentem pro tuto výjimku byla skutečnost, že pracovní poměry v zemědělské a lesní výrobě zpravidla upravovaly směrnice s působností pro obvod celých zemí a že by parciální úpravy mohly na zemědělskou a lesní výrobu působit rušivě.

Při pozdějším projednávání zákona v parlamentu se k ustanovení o smírčím řízení při hromadných pracovních sporech stavěli poměrně rezervovaně i národně socialističtí a sociálně demokratičtí řečníci, ovšem z jiných důvodů než reprezentanti zájmů zaměstnavatelů při přípravě zákona. Po provedených změnách je považovali za neúměrně okleštěné a příliš nevěřili, že bude mít větší reálný význam. Komunisté smírčí řízení – ze svého pohledu oprávněně – označovali za stávkokazecké a namířené proti bojovným organizacím. Jeho smyslem totiž skutečně bylo hledání přijatelného kompromisu s cílem předcházet stávkám jako krajnímu nátlakovému prostředku, provázenému řadou vedlejších negativních dopadů.

Ustanovení § 39 nenabýlo účinnosti spolu s ostatními částmi zákona. Počátek jeho účinnosti měla stanovit vláda. Ustanovení o odložení účinnosti (§ 39, odst. 5) prosadilo Ministerstvo obchodu, které odmítalo angažmá rozhodčích soudů v hromadných pracovních sporech jako takové. Aby však odmítnutím souhlasu s ustanovením § 39 nezdržovalo projednávání celého zákona, ustoupilo, ale vymínilo si odložení účinnosti tohoto ustanovení s nadějí, že jeho uvedení do života bude i v budoucnu úspěšně bránit. A to se mu skutečně dařilo, takže pozdější pokusy Ministerstva spravedlnosti podporovaného i Ministerstvem sociální péče o aktivaci tohoto ustanovení se minuly účinkem⁴² a § 39 zůstal mrtvou literou zákona. Ministerstvo obchodu svým odporem zcela zřejmě hájilo zájem zaměstnavatelů, kteří se obecně snažili vyhybat smírčímu řízení, a to i tehdy, když jeho konání předepisovala kolektivní smlouva.

Jednací řád

Jednací řád pro pracovní soudy obsahovalo vládní nařízení č. 216 Sb. z. a n. z konce roku 1931.⁴³ Podle něj pro úřadování pracovních soudů v zásadě platily jednací řády soudů první a druhé stolice (v českých zemích nařízení min. spr. č. 112/1897 ř. z. a na Slovensku a Podkarpatské Rusi vl. nař. č. 99/1924 Sb.), pokud sám nestanovil jinak nebo pokud tomu nepřekážela odchylná organizace pracovních soudů. Pokud jde o vlastní řízení před pracovními soudy, apeloval na „*urychlení co největší*“ (§ 19, odst. 1).

Pracovní soudy v praxi

Uvedení zákona do života naráželo na řadu problémů. Hned po přijetí zákona některé okresní soudy v místech, kde měly být zřízeny pracovní soudy nebo oddělení pro pracovní spory, ale ještě nebyly aktivovány, odmítaly spory z pracovních sporů pro nepříslušnost. Upozornilo na to Odborové sdružení československé. Ministerstvo spravedlnosti pak „*přes to, že rozhodování o příslušnosti soudů ve sporech jest otázkou, která náleží judikatuře a kterou řešiti nejsou povolány úřady správné*“, a s ohledem na sku-

tečnost, „že stranám hledajícím právo vznikají těžké újmy“, považovalo za nutné o této nesprávné praxi informovat vrchní soudy.⁴⁴ Možná si bylo vědomo, že této situaci mohli jeho legislativci předejít lepším promyšlením ustanovení o nabytí účinnosti jednotlivých ustanovení zákona.

Některé soudy odmítaly žaloby zaměstnanců, podané až po skončení jejich pracovního poměru.⁴⁵ Jiné v důsledku nesprávného výkladu slova „*provize*“ nepřijímaly žaloby některých obchodních jednatelů.⁴⁶ Když v pracovních sporech rozhodovaly řádné soudy, vznikaly problémy a nejasnosti také z procesních odlišností, v českých zemích zejména v odvolacím řízení.⁴⁷ Za průtahy řízení často stálo nedostatečné personální zabezpečení soudů, zejména odvolacích senátů. Z toho se zrodila myšlenka odvolací řízení podstatně novelizovat. Brněnský vrchní soud dokonce v souvislosti s přípravou novelizace procesních předpisů z těchto a podobných nedostatků dovozoval, že nejlepším řešením by bylo zrušení pracovních soudů. Jelikož si byl vědom, že je to politicky neprůchodné, navrhoval alespoň úplné přizpůsobení odvolacího řízení principům platným pro řádné soudy.⁴⁸

Časté a rozmanité výhrady zaznívaly ve vztahu k laickým přísedícím. Někdy směřovaly vůči instituci (nákladnost), jindy vůči střídání přísedících v určitém konkrétním řízení, které jeho průběh komplikovalo a prodlužovalo,⁴⁹ jindy zase vůči konkrétnímu chování přísedících (podléhání stranickým vlivům, malý zájem o případ) nebo vůči jejich špatnému přidělování k případům (pořadí přísedících, jejich povolávání několikrát za den apod.). Důsledkem bylo, že se někteří zaměstnavatelé zdráhali přísedící uvolňovat a že soudci apelovali na strany, aby se účasti přísedících vzdaly. Souvisely s tím i občasně protiprávní situace, když pracovní soudy rozhodovaly bez přísedících, aniž by se jich obě strany sporu vzdaly.⁵⁰ Problémy s povoláváním laických přísedících zviditelnilo (a prohloubilo) rozhodnutí Nejvyššího soudu ze dne 4. listopadu 1937 Rv I 886/37 (č. 16 458 Váž. Sb.) o obsazení pracovního nebo odvolacího pracovního soudu, které prohlásilo za zmatečné soudní řízení, při němž nejsou laičtí přísedící téhož nebo podobného povolání.⁵¹ Jak dokládají archiválie,⁵² Ministerstvo spravedlnosti se snažilo hledat řešení, ale dostávalo se do finanční pasti. Většina vhodných opatření (důsledné dodržování předpisů, zejména přesné zvaní přísedících podle profesí, dále dokončení jmenování laických přísedících nebo zlepšení postavení soudců pracovních soudů, oddělení okresních soudů pro pracovní spory a odvolacích senátů) znamenala zvýšení nákladů řízení a na ně se v tíživých třicátých letech nedostávalo prostředků. Dílčí východisko ministerstvo našlo v novelizaci ustanovení o povolávání přísedících.

Některé soudy také otálely s ustavením výborů přísedících (§ 40, odst. 4 zákona o pracovních soudech), které se měly podílet na přípravě dobrých zdání pro ústřední úřady.⁵³

Vážné problémy trochu jiného rázu se v počáteční fázi nahromadily na Slovensku, kde soudy ani správní orgány zřejmě nebyly nové instituci příliš nakloněny. Tak se stalo, že bratislavský vrchní soud nejméně ve dvou případech rušil rozsudky nižších instancí (okresních soudů rozhodujících na základě § 42 zákona o pracovních soudech). Šlo při tom o spory plynoucí ze skutečností, které nastaly po nabytí účinnosti zákona o pracovních soudech. Vrchní soud totiž vyslovil právní názor, že věci neměly být řešeny pořadem práva, nýbrž paritními komisemi při okresních úřadech. Odkazoval na ustanovení § 3 nařízení Ministra s plnou mocí č. 64/1920 Ú. n. a § 5 č. 3/1923 Ú. n. a vůbec nebral v úvahu, že podle § 44 zákona o pracovních soudech tyto předpisy pozbyly platnosti.⁵⁴ Přestože šlo o zjevně protiprávní postup, nebylo právního nástroje k jeho nápravě a žalujícím

zaměstnancům, kterým nižší soudní instance daly věcně za pravdu, celá záležitost přinesla jen výdaje. Ministerstvo mohlo pouze bratislavský vrchní soud upozornit na nesprávnost takového postupu.

Na druhém konci Slovenska, v Michalovcích, se po přijetí zákona o pracovních soudech podobně jako v případech, na které upozorňovalo Odborové sdružení československé, neměli zemědělství i řemeslničtí dělníci na koho obrátit. S odvoláním na to, že má rozhodovat pracovní soud, přestala od začátku roku 1932 fungovat paritní komise při okresním úřadě.⁵⁵ Okresní soud ovšem podle Okresní odborové rady žaloby deputátních dělníků odmítal. Ostatní zaměstnance prý předseda okresního soudu nabádal, aby své žaloby odvolali. Pokud je přesto podali, ležely dlouhé měsíce na okresním soudě, aniž by se cokoliv dělo. Okresní soud se proti nařčením z průtahů ohradil, ale výtky zcela bezdůvodně jistě nebyly.⁵⁶ Podotýkám, že oddělení okresního soudu pro pracovní spory v Michalovcích bylo aktivováno až na základě vl. nař. č. 24/1934 Sb. z. a n., tj. až k 1. září 1934, takže tato specifická situace trvala dlouhé měsíce.

Nespokojené hlasy se však ozývaly i z řad zaměstnavatelů, kteří se ke specializovaným soudům pro pracovní spory už dříve stavěli spíše rezervovaně. Ministerstvo obchodu si jako jejich mluvčí nejednou na rozhodování pracovních soudů stěžovalo. Soudci prý naléhali na smír, i když byl spor vyvolán svévolně, a příliš často udělovali tzv. „*právo chudých*“, což podle názoru zaměstnavatelů jen podněcovalo zaměstnance k vyvolávání zbytečných sporů. Soudcům vytýkali, že dávají více slechu zaměstnancům než zaměstnavatelům.⁵⁷ Ministerstvo spravedlnosti tyto výtky vesměs odmítlo, nicméně dokazují, že v době stále doznívající hospodářské krize se negativní náhled části podnikatelských kruhů na působení specializovaných soudů pro pracovní spory dále prohloubil. Ministerstvo zemědělství zase tlumočilo obdobné výhrady zemědělských podnikatelů. Podle nich se pracovní soudy staly „*u nesvědomitých zaměstnanců jen prostředkem k vymáhání neodůvodněných nároků a tím postrachem všech zaměstnavatelů, i těch nejlepších, kteří vždy přesně plní své závazky vůči svým zaměstnancům*“.⁵⁸

Přes tyto a podobné porodní bolesti lze konstatovat, že se pracovní soudy osvědčily. Dokazují to statistiky jejich činnosti a nakonec i poválečná diskuse o obnovení pracovního soudnictví. Především relativně rychle a úspěšně řešily podstatně více pracovních sporů, než dřívější živnostenské soudy, podle jejichž vzoru vznikly. Obraceli se na ně zejména zaměstnanci („*pomocníci nebo dělníci*“), pro něž bylo rychlé vyřešení sporu často otázkou zajištění obživy pro celou rodinu. Významné bylo také jejich zavedení na Slovensku a Podkarpatské Rusi.

Když porovnáme roční nápady živnostenských soudů a pracovních soudů je jasně zřejmé, že od roku 1932 specializované soudy či senáty řešily daleko větší procento pracovních sporů než dříve. Statistika pracovněprávních sporů řešených před okresními soudy se sice nevedla, takže neznáme jejich absolutní počty v jednotlivých letech, ale prudký „skok“ čísel pro roky 1931 a 1932 je dostatečně průkazný. Při porovnávání ovšem musíme vycházet jen z dat z obvodů vrchních soudů v Praze a v Brně, protože na Slovensku živnostenské soudy nefungovaly.

Tedy slíbená statistická čísla. *Zprávy Státního úřadu statistického* sledovaly činnost živnostenských soudů od roku 1922. Lze konstatovat, že počet nově napadnutých věcí do roku 1931 v zásadě – s výjimkou let 1923 a 1926 – rostl (v roce 1922 činil 6098 případů, pak výrazně klesl na 5155 a následně stoupal až k 7815 v roce 1931.⁵⁹ Ovšem v roce 1932,

tedy po zřízení pracovních soudů a oddělení okresních soudů pro pracovní spory, v obvodech vrchních soudů v Praze a v Brně napadlo 14 320 věcí. Pak jejich počet ještě stoupl až k 18 926 v roce 1935, aby v následujících dvou „měřitelných“ letech poměrně prudce klesl na 15 722 věcí v roce 1937.⁶⁰ Stále však dvojnásobně převyšoval nejvyšší počet věcí, které se v průběhu jednoho roku nově dostaly před živnostenské soudy (v roce 1931).

Na příkladu statistiky za rok 1935 si ještě ukážeme některé hodnoty, které se v relativních číslech nijak zásadně nelišily. V uvedeném roce u pracovních soudů a oddělení okresních soudů pro pracovní spory v celé republice napadlo 23 115 věcí (z toho v českých zemích 18 926). S převzatými případy z předchozího roku jich bylo 25 599. Vyříditi se podařilo 23 337 věcí (91,2 %), takže do následujícího roku se přeneslo 2262 kauz. Kontradiktorním rozsudkem vyřídili 4754 věcí, smírem 6630 věcí a zbytek rozsudky pro zmeškání, uznání a vzdání se nároku, případně jinými způsoby. Jednoznačně převažovaly žaloby zaměstnanců a učňů (21 935 a 187, tj. 94,9 % a 0,8 %), zaměstnavatelé žalovali pouze v 993 případech (4,3%).⁶¹

V diskusi po druhé světové válce jasně převažovaly hlasy požadující aktivování pracovních soudů.⁶² Například zainteresované Ministerstvo sociální péče, když se ohrazovalo proti tomu, že nebylo přizváno k projednání osnovy vládního nařízení, na základě něž se měla obnovit činnost pracovních soudů a oddělení okresních soudů pro pracovní spory (č. 204/1947 Sb.), konstatovalo, že podle jeho názoru „*znamená instituce pracovního soudnictví pokrok ve vývoji soudnictví*“ a „*na jeho rozvoji má ministerstvo zájem*“.⁶³ Za obnovení pracovních soudů se plédovalo také v tisku. Například v Právu lidu konstatoval dr. O. Fantl, že po obnovení pracovních soudů volají „*kruhy zaměstnanecké i zaměstnavatelské, jakož i soudci sami*“.⁶⁴ Ve Svobodném slovu zase autor článku Potřeba pracovních soudů vyvodil potřebu rychlého obnovení pracovních soudů ze způsobu řešení konkrétních pracovněprávních kauz.⁶⁵

Novelizace zákona

V době první republiky byl zákon o pracovních soudech novelizován dvakrát. Obě novelizace souvisely s nedokonalou úpravou situace, kdy v pracovních sporech rozhodoval okresní soud (§ 42 zákona o pracovních soudech). Novelizace obsažená v čl. IV. zákona č. 251/1934 Sb. z. a n., kterým se mění a doplňují některá ustanovení zákonů o občanském řízení soudním, o řízení exekučním a o řízení nesporném, upřesňovala procesní postupy v případech, že místo pracovního soudu rozhodoval okresní soud. O dva roky později se zákon č. 161/1936 Sb. z. a n., kterým se mění a doplňují některá ustanovení zákonů o občanském řízení soudním, o řízení exekučním a o soudní organizaci, v čl. IX. opět zaměřil na jednání okresního soudu místo soudu pracovního a upravil proceduru, která měla před začátkem jednání vyřešit otázku, zda jde o pracovní spor vedený podle ustanovení zákona o pracovních soudech.

Další novelizace pocházejí z doby nesvobody. V roce 1938 vl. nař. č. 280 Sb. z. a n. upřesnilo postup při povolávání přísedících podle odbornosti, které od počátku působilo vážné problémy. Novela z následujícího roku (vl. nař. č. 308/1939 Sb. z. a n.) se pojila k prvorepublikovým novelizacím. Nahradila je novým zněním § 42, dále u sporů, ve kterých hodnota sporu nebyla vyšší než 300 K, rozšířila možnost odvolat se a komplexně upravila materii odvolacího řízení (nové znění dostaly § 31, 32, 33, odst. 1, 34, odst. 1).⁶⁶

Zánik pracovních soudů

Pracovní soudy přestaly v českých zemích reálně fungovat v roce 1944, když proktorátní ministr spravedlnosti v § 4 nařízení č. 194 Sb. z. a n., o zjednodušení justiční organizace, dnem 14. ledna 1944 činnost pracovních soudů zastavil. Zrušeny však nebyly a procesní ustanovení zákona o pracovních soudech se i nadále používala při rozhodování okresních soudů v pracovních sporech.

Takto navozený stav přetrval i po osvobození, kdy se ovšem předpokládalo, že pracovní soudy začnou znovu fungovat. K obnovení pracovních soudů směřovalo i přijetí zákona č. 105/1947 Sb., kterým se mění a doplňují některá ustanovení o soudní organizaci a o příslušnosti a řízení v občanských věcech právních. Zákon zrušil předchozí novely a nahradil je novou úpravou jimi dotčených ustanovení (nové znění dostaly § 16, odst. 2, 31, 32, 33, odst. 1, 34, odst. 1 a § 42). Smyslem bylo zejména rozšířit působnost změn provedených v době nesvobody i na Slovensko. Novela zavedla i některá další speciální ustanovení pro Slovensko, nutná s ohledem na odlišnosti v civilním soudním řízení na Slovensku, a reagovala na zrušení bagatelního řízení. Pro budoucnost mělo být významné, že vláda umožnila rušit pracovní soudy a oddělení okresních soudů pro pracovní spory, pokud zanikly podmínky pro jejich zřízení. K provedení tohoto zákona vláda 2. prosince 1947 vydala nařízení č. 204/1947 Sb., kterým se obnovuje pracovní soudnictví v zemích České a Moravskoslezské a mění jeho organizace.

Termín pro obnovení činnosti pracovních soudů stanovilo vládní nařízení na 1. ledna 1948. Po únorovém mocenském zvratu se však začal urychleně připravovat zákon o zlidovění soudnictví č. 319/1948 Sb. a ten pracovní soudy a zákon č. 131/1931 Sb. z. a n. ve znění pozdějších novel s účinností od 1. února 1949 definitivně zrušil (§ 141, bod 3 a § 142, bod 27). V § 30 stanovil, že „*náležejí před okresní soudy i občanské věci právní přikázané podle dosavadních předpisů v první stolici ... pracovním soudům (dále jen pracovní spory)...*“. Pracovních sporů se výslovně dotkl i § 32, upravující místní příslušnost („*pro pracovní spory [je] místně příslušný i soud, v jehož obvodě je závod nebo provozovna, nebo soud, v jehož obvodě se má nebo měla konati práce nebo platit mzda nebo jiné služební platy*“). Zajímavou kuriozitou tak je dopis Okresního soudu v Trutnově Ministerstvu spravedlnosti z 22. prosince 1948, tedy ze dne, kdy Národní shromáždění přijalo zákon o zlidovění soudnictví. Soud v něm ministerstvu oznamoval, že krátce předtím „*přisedící Karel Kraus, tajemník ÚRO v Trutnově, složil dne 10. prosince 1948 předepsaný slib a zároveň předložil osvědčení o národní a státní spolehlivosti*“.⁶⁷

Zrušení pracovních soudů bylo svým způsobem logickým důsledkem úpravy účasti soudců z lidu v soudním řízení a snahy zákonodárce o celkové zjednodušení soudní organizace. Zároveň však plynulo i z postojů radikální prvorepublikové levice, které převzala i poúnorová právní věda.⁶⁸ Například v učebnici z konce padesátých let se lze dočíst, že je buržoazní stát vytvořil pouze proto, „*aby rozptýlil ... nedůvěru u méně uvědomělých dělníků*“.⁶⁹

Závěr

Jak jsem se snažil ukázat, činnost pracovních soudů, oddělení okresních soudů pro pracovní spory, okresních soudů rozhodujících podle zákona o pracovních soudech i odvola-

cích instancí nebyla bez problémů. I když jsem upozorňoval především na obtíže, nemohou překrýt to pozitivní: úprava z roku 1931 – s rozšířením působnosti pracovních soudů oproti dřívějším živnostenským soudům a se zachováním účasti přísedících z řad zaměstnanců a zaměstnavatelů a úspornějšího řízení – v zásadě odpovídala potřebám zainteresovaných subjektů, resp. především zaměstnanců, pro něž bylo rychlé vyřešení sporu často existenční záležitostí. V neklidných třicátých letech tak přispívala k uchování potřebného sociálního smíru ve společnosti.

A ještě trochu aktuálně. Jedním ze specifíků pracovních soudů byla účast laických přísedících. Také náš současný občanský soudní řád předepisuje v § 36a, odst. 2 pro rozhodování pracovních sporů v první instanci účast přísedících, tedy senátní rozhodování. To však čas od času zpochybňují sami soudci nebo funkcionáři Ministerstva spravedlnosti: zjednodušeně řečeno, přísedící jsou drazí a zdržují. Argumentuje se i rozporem současné úpravy s ústavou. Zejména v souvislosti s přípravou nového občanského soudního řádu se tak nabízí otázka, proč vlastně dnes mají v pracovních sporech spolurozhodovat laici?

V předlistopadovém období, když se obnovovalo řízení před samosoudcem, zdůvodnil zákonodárce zachování senátního rozhodování pracovních sporů tím, že v řízení před okresním soudem v pracovních věcech se ve větší míře posuzují faktické skutečnosti.⁷⁰ Uvedl tedy důvod, který už „za Rakouska“ vedl ke zřízení instituce laických přísedících a který je podle mého názoru relevantní stále. Přesto souhlasím, že současný přísedící problémem jsou.

Než však řekneme, že přísedící nechceme, měli bychom se zamyslet, zda musí laičtí přísedící nutně vypadat jako ti současní. Zdá se totiž, že dnes máme před očima jen toho současného přísedícího. V diskusi k článku Vojtěcha Šimíčka „*Odvolaání přísedících – přehlížená protiústavnost*“ ze 4. října 2009 na blogu *Jiné právo*⁷¹ napsal Vojtěch J. Cepl, že „*problém přísedících ... má podobu záhadného historického residua, které se kdoví proč drží v pracovních právních sporech*“. Ptám se, proč záhadného residua, když se k prvorepublikové právní tradici, třeba v souvislosti s platným občanským zákoníkem, tak vehementně hlásíme? Nebo jiný příklad: nespolehlivá Wikipedie⁷² pod heslem *Přísedící* sice připomíná i prvorepublikovou tradici této instituce, nikoliv však ve spojení se živnostenskými a pracovními soudy. Také v různých diskusích jsou přísedící viděni především prizmatem trestního řízení, což je do jisté míry pochopitelné s ohledem na malou četnost pracovních sporů. V důsledku toho všeho se však prezentují jen jako nedokonalý pozůstatek po porotním rozhodování nebo po soudcích z lidu (s nimiž skutečně mají mnoho společného⁷³). Podíváme-li se do komentářů, „Beckův“⁷⁴ ani „soudcovský“⁷⁵ si problematiky účasti přísedících při řešení pracovních sporů vůbec nevšímají (§ 36a občanského soudního řádu). Zřejmě proto, že otázku, proč právě v pracovních sporech stále rozhoduje senát s účastí laiků, nepovažují pro uživatele prakticky pojatého komentáře za zajímavou, nebo předpokládají brzké odstranění tohoto specifika.

Tedy: i když nespokojenost s postavením a působením přísedících převládá, musíme se ptát: když sáhne k tomu nejjednoduššímu řešení a přísedící zrušíme, nevylijeme s vaničkou i dítě? Je jádrem pudla samotná účast laiků při rozhodování pracovních sporů, nebo spíše její současná podoba? Podle mne to druhé. Nebylo by tedy lepší, než přísedící rychle zrušit, zamyslet se, zda tu instituci nelze vylepšit?

Poznámky

- ¹ Prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc., katedra dějin státu a práva Právnické fakulty MU v Brně. Článek vznikl v rámci interního fakultního projektu *Konfliktní společenství* (hlavní řešitelka Mgr. et. Mgr. Naďa Štachová, Ph.D.).
- ² Text zákona s důvodovou zprávou a dalšími dokumenty z jednání parlamentních orgánů in HLAVÁČEK, Jaromír (ed.): *Pracovní soudy. Zákon ze dne 4. července 1931, č. 131 Sb. z. a n. o soudnictví ve sporech z poměru pracovního, služebního a učebního (o pracovních soudech) se sněmovními materiáliemi a rejstříky*. Praha: nákladem společné ústředny svazů zaměstnaneckých Odborového sdružení československého, 1931. Komentovaný zákon a prováděcí předpisy též in FREUDENFELD, František – KASANDA, Jan: *Pracovní právo republiky Československé*. Praha: V. Linhart, 1938, s. 738–786. Materiály, vážící se k přípravě zákona a jeho prováděcích předpisů a k fungování nové právní úpravy obsahují především kartony 584 až 589 fondu Ministerstvo spravedlnosti 1918–1945, č. 832 (dále jen MSpr), uloženého v Národním archívu v Praze.
- ³ Vedle titulů použitých v jednotlivých poznámkách BUDNÍK, Josef: Hromadné spory. *Pracovní právo*, X (IV)/1931, s. 122 a násl.; E. T., Zastupování chudých před pracovními soudy. Česká advokacie, roč. XVII/1931–1932, s. 41 a násl.; POLÁK, František: *Pracovní soudnictví*. Praha: Obchodní družstvo českých knihkupců. [s. a.]; PROHASKA, Edmund: Die Arbeitsgerichte. *Richterzeitung*, XV/1932, s. 35 a násl.; PUŽMAN, Jaroslav: Zjednodušení soudní příslušnosti ve sporech z pracovních poměrů. Česká advokacie, roč. XVI/1930, s. 155 a násl.; ŘÍHA, Jaroslav: *Gesetz über die Arbeitsgerichte samt Durchführungsverordnungen und Erläuterungen*. Liberec: Bratři Stiepelové, 1932; týž, *Pracovní soudy. Soubor všech předpisů týkajících se pracovního soudnictví se sněmovními materiáliemi*. Praha: V. Linhart, 1932; STRÁNSKÝ, Richard: Einige Bemerkungen zum Arbeitsgerichtsgesetze. *Prager Archiv für Gesetzgebung und Rechtsprechung*, 1932, s. 145 a násl.; ŠTAJGR, František: *Organizace a příslušnost pracovních soudů*. Bratislava: PF UK, 1933; VÁŽNÝ, František: *Pracovní soudy*. Brno: Čs. A.S. „Právník“, 1934; VOSKA, Jaroslav: Zákon o pracovních soudech. *Sociální revue*, XI/1931, s. 577 a násl. Další drobné články byly publikovány například v *Soudcovských listech*.
- ⁴ K tomu podkladové materiály in Národní archív, fond MSpr (832), kart. 2099.
- ⁵ K příslušnosti pracovních soudů například BUDNÍK, Josef: Úmluva o vyloučení příslušnosti pracovních soudů. *Pracovní právo*, roč. X (IV)/1931, s. 108–110; HAAS, Viktor: O služebním poměru a příslušnosti pracovního soudu. *Pracovní právo*, roč. XI (V)/1932, s. 113–115.
- ⁶ Zpráva I. ústavně-právního výboru II. rozpočtového výboru k vládnímu návrhu zákona (tisk 352) o soudnictví ve sporech z poměru pracovního, služebního a učebního (o pracovních soudech); www.senat.cz, Historické tisky a stenoprotokoly; Senát Národního shromáždění R. Čs. r. 1931, III. volební období, 4. zasedání, tisk 473. Na pozdější rozbor právními historiky se zpravodaj ústavně-právního výboru, sociální demokrat dr. Z. Witt, odvolával i ve svém vystoupení v Senátu NS.
- ⁷ Vystoupení zpravodaje dr. Mareše ke Zprávě výborů ústavně-právního a rozpočtového k usnesení Senátu (tisk sněm. 1216) o vládním návrhu zákona (tisk sen. 352 a 473) o soudnictví ve sporech z poměru pracovního, služebního a učebního (o pracovních soudech) (tisk 1279); www.psp.cz, Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, Stenoprotokoly, 136. schůze, 3. července 1931.
- ⁸ Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o soudnictví ve sporech z poměru pracovního, služebního a učebního (o pracovních soudech); www.senat.cz, Historické senátní tisky, Senát Národního shromáždění R. Č. r. 1930, III. volební období, 3. zasedání, tisk 352.
- ⁹ Německý křesťanský sociál Friedrich Stolberg v té souvislosti uvedl, že stát hospodářá na jednom milionu hektarů půdy, 42 pilách, 3 cukrovarech, 13 vinopalnách, 8 pivovarech, 5 mlýnech, 4 mlékárnách, 7 cihelnách, lomech a jiných podnicích; (www.senat.cz, Historické tisky a stenoprotokoly, Senát Národního shromáždění R. Čs. r. 1931, III. volební období, 4. zasedání. Těsnopisecká zpráva o 101. schůzi Senátu Národního shromáždění republiky Československé, 9. června 1931).
- ¹⁰ www.senat.cz, Historické tisky a stenoprotokoly, Senát Národního shromáždění R. Čs. r. 1931, III. volební období, 4. zasedání. Těsnopisecká zpráva o 101. schůzi Senátu Národního shromáždění republiky Československé, 9. června 1931.
- ¹¹ Základní informaci o organizaci pracovních soudů podal odborový přednosta Ministerstva spravedlnosti J. Voska in VOSKA, Jaroslav: Organizace pracovních soudů. *Pracovní právo*, roč. X (V)/1932, s. 37–41.
- ¹² Těsnopisecká zpráva o 101. schůzi Senátu Národního shromáždění republiky Československé, 9. června 1931; www.senat.cz, Historické tisky a stenoprotokoly, Senát Národního shromáždění R. Čs. r. 1931, III. volební období, 4. zasedání. Těsnopisecká zpráva o 101. schůzi Senátu Národního shromáždění republiky Československé, 9. června 1931.
- ¹³ Podle obsahu vystoupení je zřejmé, že šlo o člena Deutschen national-sozialistischen Arbeiterpartei Richarda Köhlera, nikoliv o jeho kolegu Antona Köhlera, člena Bund der Landwirte.
- ¹⁴ § 11, odst. 4 vládního návrhu zákona o soudnictví ve sporech z poměru pracovního, služebního a učebního (o pracovních soudech); www.senat.cz, Historické senátní tisky, Senát Národního shromáždění R. Č. r. 1926, II. volební období, 2. zasedání, tisk 80.
- ¹⁵ Základní informaci o procesních ustanoveních podal VOSKA, Jaroslav: Řízení před pracovními soudy. *Pracovní právo*, roč. X (IV)/1931, s. 105–108.

- 16 Texty stanovisek subjektů, oslovených v roce 1923, a sumarizující přehled připomínek (rukopis); Národní archiv, fond MSpr, kart. 584.
- 17 Námět na novelizaci zákona o pracovních soudech z 24. května 1938; Národní archiv, fond MSpr, kart. 588.
- 18 Československé procesní zákony (publikované texty návrhu uvozovacího zákona k zákonu o soudní příslušnosti a k civilnímu řádu soudnímu, zákona o soudní příslušnosti, civilního soudního řádu a důvodové zprávy k nim se Srovnávacím přehledem; s. a., s. 1.).
- 19 Upozornění Ministerstva spravedlnosti, zasláné Ministerstvu sociální péče; Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 20 Z porady k prováděcím předpisům 25. listopadu 1931; Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 21 Návrh vládního nařízení o zřízení pracovních soudů; Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 22 Podle § 2, odst. 1 vznikly v obvodech vrchního soudu v Praze pracovní soudy v Aši, Českých Budějovicích, Děčíně, Hradci Králové, Jablonci nad Nisou, Karlových Varech, Kladně, Kolíně, Mladé Boleslavi, Náchodě, Pardubicích a Trutnově, v obvodech vrchního soudu v Brně pracovní soudy v Jihlavě, Novém Jičíně, Olomouci a Opavě, v obvodech vrchního soudu v Bratislavě pracovní soudy v Bratislavě a Žilině a v obvodech vrchního soudu v Košicích pracovní soud v Košicích.
- 23 Tu se vládě do textu vloudila dost zásadní chyba, protože dva z těchto soudů – v Michalovcích a v Prešově – patřily do obvodu vrchního soudu v Košicích.
- 24 Eugen Wagner upozornil na některé odlišnosti dané používáním jiných procesních předpisů na Slovensku a Podkarpatské Rusi (WAGNER, Eugen. Pracovní soudnictvo na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. *Pracovní právo*, roč. XI (V)/1932, s. 1–3).
- 25 Stížnost advokáta JUDr. S. Prášila; Národní archiv, fond MSpr, kart. 588.
- 26 Osnova vl. nař. ze dne 31. srpna 1931, č. j. 38533/31; Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 27 Zápis z porady na Ministerstvu spravedlnosti o prováděcích nařízeních, leden 1931; Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 28 Celý soubor stížností viz Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 29 Stížnost Odborového sdružení československého; Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 30 Jmenování přísedících pracovních soudů, dopis z 9. února 1932; Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 31 Odůvodnění vládního nařízení ze dne ... 1931 o jmenování přísedících pracovních soudů; Národní archiv, fond MSpr, kart. 585.
- 32 Závady v pracovním soudnictví, k č. j. 8761/36-10, 30. května 1936; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589.
- 33 Informace jednotlivých vrchních soudů; Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 34 Porada k prováděcím předpisům z 25. listopadu 1931; Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 35 Informace prezidenta vrchního soudu v Košicích z 3. srpna 1932; Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 36 Informace prezidenta vrchního soudu v Bratislavě ze 4. srpna 1932; Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 37 Informace prezidenta vrchního soudu v Brně z 30. srpna 1932; Národní archiv, fond MSpr, kart. 586.
- 38 Informace o zahájení činnosti pracovních soudů v obvodech vrchního soudu v Praze ze 4. ledna 1933; Národní archiv, fond MSpr, kart. 585.
- 39 Porada k prováděcím předpisům z 25. listopadu 1931; Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 40 K tomu i HORÁČEK, František: Počátky pracovních soudů. *Pracovní právo*, roč. XI (V)/1932, s. 120–121.
- 41 Jak ministerstvo spravedlnosti nespěchalo s přípravou tohoto předpisu, jako nespěchalo s odpovědí na poslancekou interpelaci. K tomu interpelace z 30. října 1932 (www.psp.cz, Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, tisk č. 2035/X.) a odpověď na ni z 26. května 1933 (www.psp.cz, Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, tisk č. 2294/XVIII.).
- 42 První pokus učinili již v roce 1931 a brzy následoval další. K tomu úřední záznam o poradě na Ministerstvu spravedlnosti 20. listopadu 1933 a následná meziministerská korespondence; Národní archiv, fond MSpr, kart. 588.
- 43 Jak jsem to zmínil už v souvislosti se sazbami advokátských odměn, s vydáváním prováděcích předpisů vláda váhala. Už v říjnu 1931 proto ministra spravedlnosti interpelovala skupina převážně německých poslanců (www.psp.cz, Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, tisk č. 1445/V.). Ministr A. Meissner na ni s „obdivuhodnou“ rychlostí odpověděl 26. května 1933 (www.psp.cz, Digitální knihovna, NS RČS 1929–1935, Poslanecká sněmovna, tisk č. 2294/XVII.).
- 44 Úřední záznam dr. J. Vosky z 14. září 1932; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589. Činnost pracovních soudů byla dočasně zastavena nařízením protektorátního ministerstva spravedlnosti č. 194/1944 Sb.
- 45 Konkrétní případ oddělení okresního soudu pro pracovní spory v Chrudimi; Národní archiv, fond MSpr, kart. 588.
- 46 Úřední záznam o přípisu Ministerstva obchodu Ministerstvu spravedlnosti s žádostí brněnských obchodních jednatelů, 11. května 1933; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589.
- 47 Zpráva evidence judikatury. Příloha dopisu prvního prezidenta Nejvyššího soudu Ministerstvu spravedlnosti z 31. srpna 1934; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589. Na Slovensku obdobné problémy nevznikaly díky jiné úpravě odvolání v občanském soudním řádu.
- 48 Posudek Prezidia vrchního soudu k aplikaci zákona o pracovních soudech z 2. května 1934; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589.
- 49 Vyjádření Ústředny československých obchodních a živnostenských komor; k č. j. 18 049/Ú z 16. listopadu 1936; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589.

- 50 Úřední záznam. Závady v prac. soudnictví podle sdělení nejvyššího soudu; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589.
- 51 Problému si všiml i dobový tisk (článek Obtíže v pracovním soudnictví. *Národní politika*, č. 49, 19. února 1938, s. 13.
- 52 Zejména soubor dokumentů v kartonu č. 589 fondu MSpr v Národním archívu.
- 53 K tomu HORÁČEK, František: Počátky pracovních soudů. *Pracovní právo*, roč. XI (V)/1932, s. 119.
- 54 K tomu série dokumentů včetně dvou usnesení Vrchního soudu v Bratislavě; Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 55 Takovému výkladu přispělo i Ministerstvo zemědělství, které informovalo zemský úřad v Bratislavě, že veškerá starší ustanovení o příslušnosti a řízení ve sporech mezi zemědělskými zaměstnanci a jejich zaměstnavateli pozbývají platnosti 1. ledna 1932, aniž by – podobně jako ministerstvo spravedlnosti – domyslelo důsledky toho, že nové orgány budou vesměs aktivovány až později. K tomu Přípis Ministerstva zemědělství Zemskému úřadu v Bratislavě ze 7. prosince 1931; Národní archiv, fond MSpr, kart. 589.
- 56 K tomu série dokumentů in Národní archiv, fond MSpr, kart. 587.
- 57 Stížnost Ministerstva obchodu; Národní archiv, fond MSpr, kart. 588.
- 58 Přípis Ministerstvu spravedlnosti Nedostatek zemědělského dělnictva; Národní archiv, fond MSpr, kart. 588.
- 59 Zprávy Státního úřadu statistického (Praha: vlastním nákladem), roč. V/1924, s. 618, roč. VI/1925, s. 334, roč. VII/1926, s. 19, roč. VIII/1927, s. 17, roč. IX/1928, s. 99, roč. X/1929, s. 1375, roč. XI/1930, s. 1337, roč. XII/1931, s. 1952, roč. XIII/1932, s. 1272 a roč. XIV/1933, s. 540.
- 60 Zprávy Státního úřadu statistického (Praha: vlastním nákladem), roč. XV/1934, s. 996, roč. XVI/1935, s. 106 a 1170, roč. XVII/1936, s. 1102 a roč. XVIII/1937, s. 1338. Ve Zprávách z následujícího roku údaje o civilním soudnictví chybí, proto jsou převzaty z porovnávací tabulky z Výkazu o činnosti pracovních soudů za rok 1939 (Národní archiv, fond MSpr, kart. 2013)
- 61 Sestaveno i s využitím podkladů pro zprávu Mezinárodní organizace práce o československých pracovních soudech (Národní archiv, fond MSpr, kart. 2099).
- 62 K tomu zejména materiály související s vydáním vl. nař. č. , kterým se obnovuje pracovní soudnictví v zemích České a Moravskoslezské a mění jeho organizace (Národní archiv, fond MSpr, kart. 2099).
- 63 Přípis Ministerstvu spravedlnosti z 10. listopadu k osnově nařízení, kterým se obnovuje pracovní soudnictví v zemích České a Moravskoslezské a mění jeho organizace (Národní archiv, fond MSpr, kart. 2099).
- 64 *Právo lidu*, 28. listopadu 1946, s. 2; srovnej dále například článek Potřeba pracovních soudů ve *Svobodném slovu* z 26. února 1947, s. 1, kde autor z řešení konkrétních případů vyvozuje potřebu rychlého obnovení pracovních soudů.
- 65 *Svobodné slovo* z 26. února 1947, s. 1.
- 66 Srovnej i podkladové materiály z přípravy tohoto nařízení v Národním archívu (Národní archiv, fond MSpr, kart. 2099).
- 67 Přípis Okresního soudu v Trutnově Ministerstvu spravedlnosti z 22. prosince 1948 (Národní archiv, fond MSpr, kart. 2099).
- 68 Srovnej například obsáhlé a o statistické údaje se opírající studie Leonarda BIANCHIHO, které se ovšem koncentrují hlavně na trestní soudnictví (Triedne zloženie porotcov a kmet'ov za predmníchovskej republiky na Slovensku. *Právnické štúdie*, roč. II/1954, s. 615–680; Laický živel v súdnictve predmníchovskej republiky. *Právnické štúdie*, roč. VI/1958, s. 115–162).
- 69 HRŮMADA, Jiří – WITZ, Karel a kol.: Československé pracovní právo. Praha: SPN 1959, s. 289.
- 70 „Bohaté životní zkušenosti soudců z lidu budou napříště v řízení a rozhodování využívány především tam, kde povaha věci klade těžšího případu do řešení skutkových otázek“; citováno z důvodové zprávy k novele občanského soudního řádu (www.psp.cz; Digitální knihovna, FS ČSSR 1969–1971, tisk č. 23).
- 71 ŠIMÍČEK, Vojtěch: *Odvolání přisedících – přehlížená protiústavnost*, přístupné na <http://jinepravo.blogspot.cz/2009/10/odvolani-prisedicich-prehlizena.html>.
- 72 <http://cs.wikipedia.org/wiki/P%C5%99%C3%ADsed%C3%ADc%C3%AD> [cit. 20. 11. 2014].
- 73 Lze plně souhlasit s Vojtěchem Šimíčkem, který ve zmíněném článku napsal, že hlavní problém přisedících „zejmé spočívá v tom, že se v podstatě mechanicky převzal institut dřívějších soudců z lidu, kteří se pouze přejmenovali a oděli do trošku jiného hávu“; (ŠIMÍČEK, Vojtěch: *Odvolání přisedících – přehlížená protiústavnost*, přístupné na <http://jinepravo.blogspot.cz/2009/10/odvolani-prisedicich-prehlizena.html>).
- 74 BUREŠ, Jaroslav – DRÁPAL, Ljubomír – MAZANEC, Michal: *Občanský soudní řád. Komentář*. 2. vyd. Praha: C. H. Beck, 1996.
- 75 JIRSA, Jaroslav (ved. autorského týmu): *Občanské soudní řízení. Soudcovský komentář*. Kniha I. Praha: JUDr. Karel Havlíček, 2014.

Labour Courts in Czechoslovakia

Ladislav Vojáček

Summary

In this article, following the author's foregoing study on adoption of the new legislation on labour courts (Law No. 131/1931 Coll.), he gives interpretation of its essential provisions. He also pays attention to the preparatory work on the secondary (implementing) legislation, its adoption and content (legislation concerning the establishment of the labour courts, its activation, the process of choosing the lay judges and their reimbursement). The provisions on reconciliation proceeding are also mentioned, which were not finally applied in practice, as well as courts' rules of order and particular problems that occurred in the functioning of the labour courts. The author also briefly analyses the amendments to the new legislation and the end of the labour courts.

Functioning of the courts resolving labour law disputes was not trouble-free, yet the positives prevailed. This was mainly thanks to the enlarged jurisdiction of the labour courts (as compared to that of the trade courts) as well as keeping the proceeding fast and economical.

ORGANIZACE A ČINNOST ÚŘADŮ PRÁCE V PROTEKTORÁTU ČECHY A MORAVA (1939–1945)

Jaromír Tauchen¹

Úřady práce tvořily v období Protektorátu Čechy a Morava páteř celého systému řízení práce, protože řídily a dle pokynů Ministerstva sociální a zdravotní správy (později Ministerstva hospodářství a práce) prakticky prováděly přikazování do práce.² V době druhé světové války se tak staly efektivně fungujícím nástrojem pro exploataci hospodářského potenciálu Protektorátu a pro využití jeho pracovních sil pro potřeby válečného hospodářství. Vedle Gestapa se úřady práce, v běžné mluvě nazývané jen „pracáky“, staly nejnenáviděnějším a nejobávanějším symbolem nacistického okupačního režimu, především pro jejich účast v procesu nuceného nasazení státních příslušníků Protektorátu v Říši.³

Vytvoření úřadů práce

Zřízení úřadů práce se začalo připravovat poměrně brzy po vyhlášení Protektorátu. Již na konci května 1939 vypracovalo Ministerstvo sociální a zdravotní správy první znění osnovy a rozeslalo ho ostatním ministerstvům, aby k němu zaujaly stanovisko.⁴ Úřady práce měly být na protektorátním území zřízeny podle vzoru právní úpravy Říše, kde fungovaly již od roku 1935. Původní záměr vytvoření úřadů práce spočíval ve sjednocení úpravy zprostředkování práce, neboť ta v Čechách a na Moravě nebyla doposud upravena jednotným způsobem. Soustředění veškerého veřejného zprostředkování práce u nově zřízených státních úřadů práce mělo představovat důležitý konstruktivní prvek k řešení péče o nezaměstnané.⁵

Osnova vládního nařízení o úřadech práce obsahovala zmocnění pro Ministerstvo sociální a zdravotní správy, které mohlo úřadům práce svěřit i obstarávání jiných úkolů z rozsahu své působnosti. V rámci připomínkového řízení se postavilo proti tomuto příliš širokému zmocnění Ministerstvo vnitra a Ministerstvo spravedlnosti argumentujíc ústavním hlediskem, protože zřejmě předpokládaly budoucí možné zneužití nově zřizovaných úřadů práce i jiným činnostem, než jen ke zprostředkování práce pro nezaměstnané. Jak se později ukázalo, tato obava byla odůvodněná. Zmocnění v textu vládního nařízení zůstalo i po jednání s Úřadem Říšského protektora.⁶ Vládní nařízení o úřadech práce bylo sice schváleno na schůzi ministerské rady dne 25. července 1939, k jeho publikaci ve Sbírce zákonů však v tomto okamžiku nedošlo. Následně proběhla ještě další jednání se zástupci Úřadu Říšského protektora, kteří na schůzce konané dne 19. srpna 1939 předali Ministerstvu sociální a zdravotní správy konečný text nařízení a vyzvali protektorátní vládu k jeho urychlené publikaci. I když se k provedeným změnám ještě vyjadřoval komitét ministrů pro otázky hospodářské,⁷ je na výše uvedeném legislativním postupu zřetelně vidět, že

konečné slovo co do závěrečné stylizace vládního nařízení měl Úřad Říšského protektora. Vládní nařízení o úřadech práce bylo publikováno ve Sbírce zákonů 24. srpna 1939 pod č. 193 a účinnosti nabylo téhož dne.

Vládní nařízení o úřadech práce čítalo pouhých pět paragrafů, nebylo tedy vzhledem ke svému významu nikterak rozsáhlé. Ačkoliv uvádělo, že se úřady práce zřizují pro obvody jednoho nebo několika politických okresů, jejich konkrétní vymezení neobsahovalo a přenechávalo tato upřesnění prováděcím předpisům. Obvodové úřady práce měly být první instancí, druhou pak měly tvořit dva zemské úřady práce se sídlem v Praze a v Brně; ty však nebyly nikdy zřízeny. Dozor nad úřady práce vykonávalo a veškerou řídicí pravomoc mělo Ministerstvo sociální a zdravotní správy.

Na úřady práce přešly úkoly dosavadních veřejných zprostředkovatelen práce, které jim byly povinny odevzdat do užívání kanceláře a kancelářské zařízení za přiměřenou náhradu, pokud je o to Ministerstvo sociální a zdravotní správy nebo úřad práce požádaly. Zaměstnanci nově zřízených úřadů práce jmenovalo ministerstvo za podmínky, že disponovali osobní a odbornou způsobilostí pro výkon úkolů, které měli plnit. Zaměstnanci okresních úřadů a magistrátů, kteří dosud vykonávali agendu zprostředkování práce, byli převedeni do služeb úřadů práce.

Územní organizace úřadů práce

Územní struktura úřadů práce se průběhu existence Protektorátu několikrát změnila, aby umožňovala co nejlépe plnit jejich úkoly. První územní rozdělení úřadů práce bylo provedeno začátkem září 1939,⁸ kdy v Čechách bylo zřízeno celkem 16 úřadů práce se sídly v Českých Budějovicích, Mladé Boleslavi, Německém Brodě, Kutné Hoře, Hradci Králové, Jičíně, Kladně, Klatovech, Kolíně, Mělníku, Pardubicích, Plzni, Praze, Příbrami, Strakonících a Táboře. Na Moravě jich bylo 7 a sídla měly v následujících městech: Brně, Jihlavě, Kroměříži, Moravské Ostravě, Olomouci, Prostějově a Zlíně. Protože tato sídla úřadů práce byla v některých případech vzdálená i několik desítek kilometrů od bydliště obyvatel Protektorátu, což značně znesnadňovalo práci úřadu, byly pro každý úřad práce zřízeny ještě dvě až šest poboček, které byly nápomocny výkonu působnosti daného nadřízeného úřadu.⁹ Celkem 23 úřadů práce mělo k dispozici 88 poboček (viz Tabulka 1).

Pobočkám úřadů práce však nebyla přiznána vlastní subjektivita, takže byly podřízeny tomu úřadu práce, pod který spadaly, což se projevovalo např. v tom, že nesměly samy vydávat oběžníky určené obecním úřadům či četnickým stanicím ve svém obvodu a korespondenci s úřady nalézajícími se mimo obvod bylo možné vést pouze prostřednictvím nadřízeného úřadu práce.¹⁰ Úřady práce byly povinny všechny vydané oběžníky zasílat Ministerstvu sociální a zdravotní správy k evidenčním účelům. Pokud se však dotýkaly výkladu právních otázek, musel být k jejich vydání nejprve vyžádán souhlas ministerstva.¹¹

Územní působnost úřadů práce se opět částečně změnila v březnu 1941, kdy se některé hlavní úřadovny staly pobočkami jiných úřadů práce, či došlo k přenesení poboček pod sousední úřady práce.¹² Definitivní struktura úřadů práce, která v nezměněné podobě fungovala až do konce války, byla vytvořena v červnu 1942. Oproti původní úpravě klesl počet hlavních úřadoven úřadů práce z 23 na 16 (viz Tabulka 2).¹³

Tabulka 1: Přehled hlavních úřadoven úřadů práce a jejich poboček k 8. lednu 1940

Úřad práce v Čechách	Pobočky úřadu práce
České Budějovice	Jindřichův Hradec, Trhové Sviny, Třeboň, Týn nad Vltavou
Hradec Králové	Dvůr Králové nad Labem, Kostelec nad Orlicí, Náchod, Dobruška, Žamberk
Jičín	Hořice, Jilemnice, Nová Paka, Semily
Kladno	Beroun, Louny, Rakovník, Slaný
Klatovy	Domažlice, Přeštice, Sušice
Kolín	Český Brod, Nový Bydžov, Nymburk, Poděbrady
Kutná Hora	Čáslav, Habry, Uhlířské Janovice
Mělník	Brandýs nad Labem, Kralupy nad Vltavou, Libochovice, Roudnice nad Labem
Mladá Boleslav	Mnichovo Hradiště, Benátky, Turnov
Německý Brod	Chotěboř, Kamenice nad Lipou, Ledeč nad Sázavou, Pelhřimov, Vlašim
Pardubice	Hlinsko, Chrudim, Polička, Ústí nad Orlicí, Vysoké Mýto
Plzeň	Hořovice, Kralovice, Rokycany, Zbítov
Praha	Jílové, Praha-Dejvice, Praha-Smíchov, Praha-Vysočany, Říčany, Zbraslav
Příbram	Benešov, Sedlčany
Strakonice	Blatná, Březnice, Volyně
Tábor	Milevsko, Písek, Soběslav, Vodňany
Úřad práce na Moravě	Pobočky úřadu práce
Brno	Hodonín, Kyjov, Tišnov, Židlochovice
Jihlava	Moravské Budějovice, Velké Meziříčí, Nové Město na Moravě, Telč, Třebíč
Kroměříž	Holešov, Slavkov, Valašské Meziříčí, Vyškov
Moravská Ostrava	Frenštát pod Radhoštěm, Místek
Olomouc	Lipník nad Bečvou, Přerov
Prostějov	Blansko, Boskovice, Jevíčko, Litovel
Zlín	Uherský Brod, Uherské Hradiště, Valašské Klobouky, Vsetín

Úřady práce však v některých případech rovněž úřadovaly mimo svá hlavní sídla i sídla svých poboček. Když např. došlo na podzim 1941 k velké vichřici na Klatovsku, zřídil klatovský úřad práce v zájmu rychlého poukazování dělníků k odstranění škod v lesích úřední hodiny, které se konaly v nedalekém městě Plánici v místním hostinci, a to každé pondělí. Po třech měsících, během kterých se podařilo kalamitu odstranit, došlo k jejich opětovnému zrušení. Pro likvidaci této kalamity bylo do plánických lesů přikázáno celkem 218 místních občanů.¹⁴

Tabulka 2: Přehled hlavních úřadoven úřadů práce a jejich poboček k 15. červnu 1942

Úřad práce v Čechách	Pobočky úřadu práce
Benešov	Dobříš, Příbram, Sedlčany, Vlašim
České Budějovice	Trhové Sviny, Třeboň, Týn nad Vltavou
Hradec Králové	Dobruška, Dvůr Králové nad Labem, Hořice, Jaroměř, Kostelec nad Orlicí, Náchod, Úpice, Žamberk
Jičín	Jilemnice, Nová Paka, Nový Bydžov, Nymburk, Poděbrady, Semily, Turnov
Kladno	Beroun, Kralupy nad Vltavou, Louny, Libochovice, Rakovník, Roudnice nad Labem, Slaný
Klatovy	Domažlice, Nepomuk, Přeštice, Sušice
Kolín	Čáslav, Český Brod, Habry, Kutná Hora, Uhlířské Janovice
Mladá Boleslav	Brandýs nad Labem, Mělník, Mnichovo Hradiště, Nové Benátky
Německý Brod	Kamenice nad Lipou, Ledeč nad Sázavou, Pelhřimov, Vlašim
Pardubice	Hlinsko, Holice, Chotěboř, Chrudim, Litomyšl, Polička, Skuteč, Ústí nad Orlicí, Vysoké Mýto
Plzeň	Blovice, Kralovice, Manětín, Rokycany, Zbiroh
Praha	Jílové, Praha-Dejvice, Praha-Smíchov, Říčany, Zbraslav
Strakonice	Blatná, Březnice, Písek, Vodňany, Volyně
Tábor	Kamenice nad Lipou, Ledeč nad Sázavou, Milevsko, Pelhřimov, Soběslav, Humpolec, Německý Brod
Úřad práce na Moravě	Pobočky úřadu práce
Brno	Blansko, Boskovice, Jevíčko, Slavkov, Tišnov, Vyškov, Židlochovice
Jihlava	Jindřichův Hradec, Moravské Budějovice, Nové Město na Moravě, Příbram, Telč, Třebíč, Velké Meziříčí
Moravská Ostrava	Frenštát pod Radhoštěm, Místek, Rožnov pod Radhoštěm, Valašské Meziříčí, Vsetín
Olomouc	Holešov, Kroměříž, Lipník nad Bečvou, Litovel, Prostějov, Přerov
Zlín	Hodonín, Kyjov, Uherský Brod, Uherské Hradiště, Valašské Klobouky

Jak ukazuje dochovaný archivní materiál, zřizování úřadů práce od počátku provázely velké problémy, a to jak personálního charakteru, tak i z toho důvodu, že nebylo možné získat v adekvátně krátké době prostory pro jejich umístění. Nejproblematičtější byl v tomto směru úřad práce v Jihlavě, který byl umístěn v budově radnice a k dispozici měl pouze jednu místnost o velikosti pouhých 35 m², kde zaměstnával jen sedm pracovních sil. Až v listopadu 1939 se tomuto úřadu práce podařilo opatřit si prostory v budově, kterou vlastnila židovská továrna na kartony, poté co vedoucí úřadu práce přiměl židovské majitele, aby se z domu vystěhovali.¹⁵ Ačkoliv úřady práce náležely mezi autonomní úřady zřízené protektorátní vládou, na opravu a zařízení výše uvedené budovy uvolnil částku 30 tisíc

Tabulka 3: Přehled počtu obyvatel spadající pod úřady práce a rozloha jejich obvodů (1939)

Úřad práce v Čechách	Rozloha (km²)	Počet obyvatel v obvodu
České Budějovice	2898	223 000
Hradec Králové	2225	328 000
Jičín	1217	245 000
Kladno	2057	308 000
Klatovy	1668	164 000
Kolín	2072	265 000
Kutná Hora	1227	120 000
Mělník	1466	206 000
Mladá Boleslav	1337	145 000
Německý Brod	3626	245 000
Pardubice	2645	363 000
Plzeň	2265	312 000
Praha	1295	1 191 000
Příbram	2335	172 000
Strakonice	1544	123 000
Tábor	2866	207 000
Úřad práce na Moravě	Rozloha (km²)	Počet obyvatel v obvodu
Brno	2537	619 000
Jihlava	4533	301 000
Kroměříž	2348	290 000
Moravská Ostrava	775	315 000
Olomouc	1993	255 000
Prostějov	1918	242 000
Zlín	2696	262 000

Koron jihlavský oberlandrát velmi rychle, aby nutné stavební práce mohly ihned začít. Přes Úřad Říšského protektora však požadoval úhradu těchto prostředků od Ministerstva sociální a zdravotní správy.¹⁶ Část nábytku poskytla bývalá zprostředkovatelna práce v Jihlavě, avšak nábytek slíbený Ministerstvem nebyl dodán ani počátkem roku 1940.¹⁷ Na tomto příkladu z Jihlavy je zřetelně vidět, že zejména v prvních měsících po zřízení úřadů práce bránily jejich plnohodnotné činnosti nedostatečné materiální podmínky. O tom, že úřady práce nebyly umístěny v odpovídajících prostorech, svědčí i příklad z Mladé Boleslavi, kde se úřad práce provizorně nastěhoval do budovy místního Sokola.¹⁸ Aby sezástupci Úřadu Říšského protektora a Ministerstva sociální a zdravotní správy přesvědčili o tom, jak postupuje budování úřadů práce, uskutečnili na přelomu listopadu a prosince společnou inspekční cestu po úřadech práce v Čechách a na Moravě.

Jelikož v prvních měsících byly na úřady práce přeneseny jen úkoly týkající se zprostředkování práce, nedisponovaly velkým počtem zaměstnanců. Ten byl samozřejmě přizpůsoben velikosti obvodu, který úřad práce spravoval, a o počtu obyvatel, který v daném obvodu žil. Velikost obvodů úřadů práce je patrná z přehledu v Tabulce 3.¹⁹

Např. úřad práce v Klatovech, který náležel k těm menším, byl umístěn v budově bývalého okresního úřadu a v prosinci 1939 u něj bylo zaměstnáno jen devět zaměstnanců, kteří využívali pouze dvě místnosti.²⁰ Vyžadovalo se však jejich rozšíření, které souviselo se stále narůstajícími úkoly, které byly v letech 1940 a 1941 na úřady práce postupně přenášeny. Rovněž v Brně požadoval v červnu 1940 úřad práce rozšíření počtu svých místností, neboť pro návštěvníky nebyly k dispozici ani toalety, což mělo za následek pravidelné znečišťování nejen dvora úřadu práce, nýbrž i jeho chodby a schodiště.²¹ Naopak v Kroměříži dal místnímu úřadu práce k dispozici poměrně velkou budovu olo-moucký biskup.²²

Personální obsazení úřadů práce

Větší komplikace, než bylo získávání potřebných místností pro úřady práce, se však od samého počátku ukázalo personální obsazení těchto úřadů, především pak postu jejich vedoucích. Jelikož úřady práce spadaly pod autonomní Ministerstvo sociální a zdravotní správy, náleželo jmenování vedoucích úřadů práce do jeho pravomoci. Se jmény však musel vyjádřit svůj souhlas Říšský protektor, který zakázal, aby na vedoucích pozicích na úřadech práce působili důstojníci bývalé československé armády a zcela vyloučení ze zaměstnání u úřadu práce byli bývalí legionáři. Následně vypracovalo ministerstvo na konci srpna 1939 návrh na jmenování vedoucích úřadů práce, všichni byli české národnosti, a jednalo se vesměs o úředníky politické správy.²³

Dopisem z 30. srpna 1939 však Říšský protektor poprvé sdělil Ministerstvu sociální a zdravotní správy, že úřady práce v oblastech se silnou německou menšinou, tj. v Brně, Českých Budějovicích, Jihlavě, Moravské Ostravě a Olomouci, musí být obsazeny německým vedoucím. V listopadu 1939 bylo oberlandrátům v těchto městech oznámeno, že v dohledné době bude u místních úřadů práce jmenován německý vedoucí. Do té doby byli jejich komisařským vedením pověřeni vedoucí oddělení pro pracovní nasazení (*Sachbearbeiter für den Arbeitseinsatz*) u oberlandrátů.²⁴ Tím došlo prakticky k personální unii mezi úřadem oberlandráta a úřadem práce a očividnému podřízení autonomního orgánu říšskému orgánu.

Proti tomu se důrazně postavil ministr sociální a zdravotní správy Dr. Klumpar s námitkou, že se jedná zásah do autonomie Protektorátu a porušení Hitlerova výnosu. Poukázal rovněž na skutečnost, že němečtí vedoucí úřadů práce jednají zcela samostatně bez toho, aniž by se ohledně své činnosti jednali s ministerstvem. Klumpar navrhl kompromisní řešení, aby byly úředníky české národnosti obsazeny alespoň pozice zástupců vedoucích úřadů práce.²⁵ Na to Úřad Říšského sdělil ministerstvu, že vedení úřadů práce v Brně, Českých Budějovicích, Jihlavě, Moravské Ostravě a Olomouci musí z obraněhospodářských důvodů zůstat v rukou vedoucího oddělení pro pracovní nasazení u oberlandráta.

Sama personální unie měla umožnit potřebné přísné vedení pracovního nasazení ve smyslu válečného hospodářství a německé národnostní politiky v Protektorátu. S ohledem na zvláštní postavení jihlavského „jazykového ostrůvku“ a na probíhající německý

národnostní boj (*Volkstumskampf*) se jevil jako žádoucí obsadit místo zástupce vedoucího jihlavského úřadu práce Němcem. Zástupcům vedoucích ostatních úřadů práce nepřikládal Úřad Říšského protektora takový význam, neboť jim byla svěřena k rozhodování pouze určitá oblast (zpravidla péče o nezaměstnané či příspěvky zaměstnancům pracujícím jen na částečný úvazek), takže umožnil jejich obsazení českými úředníky. Jejich politickou spolehlivost prověřilo Gestapo a jejich jmenování, s výjimkou návrhu pro úřad práce v Českých Budějovicích, Říšský protektor schválil.²⁶ Proti jmenování českého zástupce vedoucího úřadu práce v Brně se však velice ostře postavil brněnský oberlandrát, který varoval proti možnému vzniku nenapravitelných škod z politického hlediska.²⁷ Na jmenování českého zástupce vedoucího úřadu práce v Brně to však nemělo vliv.

Oberlandrát si ve svých zprávách určených Úřadu Říšského protektora neustále stěžovali na špatnou spolupráci s českými zaměstnanci úřadů práce a na jejich odborné kvality. Např. personál úřadu práce v Kroměříži z velké části vůbec neovládal němčinu a žádný z jeho zaměstnanců se do května 1940 ani nepřihlásil do kurzu německého jazyka, ačkoliv k tomu byli několikrát vyzýváni. Neznalost němčiny samozřejmě znemožňovala vedení jakýkoli služebních porad. Okolní úřady práce na Moravě, které v důsledku svého německého vedoucího úřadovaly v němčině, si stále stěžovaly, že jim přichází korespondence úřadu práce v Kroměříži a jeho poboček pouze v češtině, které nerozuměly. V roce 1940 byl odvolán vedoucí židlochovické pobočky úřadu práce v Brně z důvodu, že v rozporu s předpisy zveřejnil na vývěsní skříni vyhlášku vyhotovenou pouze v českém jazyce.²⁸

Rovněž byl kritizován český vedoucí úřadu práce, který nedisponoval žádnou vlastní iniciativou a pokoušel se obcházet příkazy oberlandráta. Když bylo toto porušení zjištěno, tak tvrdil, že se jedná pouze o ojedinělý případ omylu. Oberlandrát v Kroměříži požadoval také obsazení vedoucího úřadu práce německým úředníkem, kterého by nemusel kontrolovat.²⁹

O tom, že začátky fungování některých úřadů práce byly velice problematické, svědčí i případ zaměstnanců úřadu práce v Jihlavě. Zde naopak vrchní vládní rada Dr. Pfaff z Úřadu Říšského protektora při své inspekční cestě směřoval kritiku do vlastních řad, když NSDAP navrhla na pozici vedoucího úřadu práce vyučeného truhláře, který nedisponoval žádnými zkušenostmi se správní činností. Z ostatních zaměstnanců neměl žádný předchozí zkušenosti s oblastmi, kterými se úřad práce zabýval. Ministerstvo sociální a zdravotní správy proto přidělilo vedoucímu úřadu práce v Jihlavě dva bývalé české vojenské gážisty jako úředníky, kteří však byli odmítnuti, protože vůbec neovládali německý jazyk.³⁰ Právě skutečnost, že úřady práce zaměstnávaly jak české, tak i německé úředníky, vedla k tomu, že byla stále více požadována dvojjazyčnost vydávaných pokynů Ministerstva sociální a zdravotní správy, kterým němečtí zaměstnanci nerozuměli.³¹ Stížnosti na chybějící vzdělání německých úředníků úřadů práce se však objevily i později, když byla prověřována jejich akceschopnost v oblasti pracovního nasazení. Právě skutečnost, že se němečtí úředníci museli dlouhou dobu zapracovávat, měla být na překážku akceschopnějšímu fungování úřadu.³²

V červnu 1941 rozhodl Říšský protektor, že u těch úřadů práce, v jejichž čele stáli čeští vedoucí, byli tiito nahrazeni komisařsky dosazenými vedoucími oddělení pro pracovní a sociální věci u příslušného oberlandráta (*Leiter der Abteilungen Arbeits- und Sozialangelegenheiten*). Dosavadní vedoucí zůstali i nadále na svých služebních místech jako zástupci komisařsky dosazených vedoucích úřadů práce a jejich úkol spočíval v podpoře

německých vedoucích, jakož i v obstarávání styku s českými zaměstnanci úřadu práce. Dle výnosu Ministerstva sociální a zdravotní správy mělo předání úřadu proběhnout „hladce a bez obtíží a v budoucnu mělo být s komisařským správcem postupováno v dobré shodě a ve vzájemném pochopení“. Dosavadní vedoucí úřadu práce si měl svolat všechny zaměstnance a udělit jim příslušné pokyny s tím, že „všichni na svých místech budou konat svědomitě své povinnosti“.³³

Úřady práce se tak definitivně dostaly pod německé vedení a od poloviny roku 1941 již jednaly pouze v němčině, případně dvojjazyčně.³⁴ Po zřízení Ministerstva hospodářství a práce byly jeho oběžníky a všeobecné výnosy určené pouze vedoucím úřadů práce vydávány pouze v němčině, ke všem ostatním oběžníkům určeným pro všechny zaměstnance úřadů práce a jejich poboček býval připojen český překlad.³⁵ Těch však bylo velice malé množství, což ukazuje také dochovaný archivní materiál, podle kterého většina z tisíců oběžníků byla určena jen vedoucím úřadů práce a vyhotovena tak jen v německém jazyce.

Ačkoliv úřady práce bezprostředně po svém vzniku zaměstnávaly pouze malé množství úředníků, postupně se stále přibývajícemi pravomocemi na úseku příkazování do práce se tento počet zvyšoval, až v dubnu 1943 dosáhl výše 2633 zaměstnanců (z toho bylo 2052 Čechů a 581 Němců). Mezi vedoucími představiteli měli jasnou převahu Němci, mezi řadovými úředníky pak Češi. Větší počet německých úředníků v poměru k českým byl v městech se silnou německou menšinou, jako byly České Budějovice, Jihlava či Olomouc. Většina německých úředníků byla zaměstnána pouze u úřadu práce v Brně (126 z celkových 232). V září 1943 se počet zaměstnanců u úřadů práce ještě zvětšil o dalších 200 na 2871 osob.³⁶ Jak dokazuje archivní materiál, někteří němečtí úředníci se však vehementně zdráhali opustit službu u říšských úřadů (především pak u úřadu oberlandráta) a přejít do protektorátní služby k úřadům práce. Především odmítali složit slib vládě Protektorátu a odůvodňovali ho údajným šikanózním jednáním, kterému měli být v období první republiky ze strany československého státu vystaveni. Když byl např. brněnský Němec Viktor Stepek navržen, aby přešel k místnímu úřadu práce, odmítl to s následujícím odůvodněním:

„... Poté, co se splnila má dlouholetá touha, a na základě činu Vůdce jsem se stal říšským občanem a dokonce mohu konat službu u německého úřadu ve prospěch německví, považoval bych jako urážku a ponížení, kdybych se teď musel upsat Čechům. ... Nikdy bych také nesložil slib do rukou protektorátní vlády, která je pro mne vládou českou. Raději budu na ulici roztloukat štěrk, než abych se provinil takovým jednáním, které Němce není hodno.“³⁷

Po celou dobu existence úřadů práce náleželo jmenování vedoucích poboček úřadů práce či vedoucích jednotlivých odborů do kompetence vedoucích úřadů práce. Až v závěru války si jmenování těchto vedoucích pracovníků vyhradilo Ministerstvo hospodářství a práce samo pro sebe za účelem zajištění jednotné personální politiky.³⁸

Jak dokazuje dochovaný archivní materiál,³⁹ němečtí vedoucí úřadů práce pořádali každý měsíc pravidelné porady se svými podřízenými (většinou české národnosti), kde byla neustále zdůrazňována důležitost činnosti úřadů práce, připomínáno svědomité plnění služebních povinností a jejich odpovědnost. Apelováno bylo také na zvyšování jazykových a odborných schopností, k jejichž rozvíjení byli někteří úředníci posíláni na stáže k úřadům práce v Říši. Jejich prostřednictvím měli získat potřebné zkušenosti např. v oblasti poradenství pro volbu povolání či s vedením kartotéky. Na těchto poradách byli zaměstnan-

ci úřadu práce takto seznamování s novými právními předpisy publikovanými ve Sbírce zákonů a s tisíci různými výnosy, vyhláškami a příkazy ministerstva.

Hlavním důvodem, proč byli do vedení úřadů práce dosazováni němečtí úředníci, však spočíval v tom, že měli dohlížet na české zaměstnance. V případě podezření, že tito zaměstnanci nepracovali způsobem, jaký se od nich vyžadoval, měli vedoucí okamžitě zasáhnout a oznámit tuto skutečnost Gestapu, které je pak za sabotování válečného pracovního nasazení zatklo. Příklad může představovat úřad práce v Táboře v době, kdy jej vedl Helmut Hauger. Tehdy bylo zatčeno celkem osm českých zaměstnanců, z nichž dva byli popraveni, a jeden zemřel na následky věznění v koncentračním táboře.⁴⁰

Vnitřní struktura úřadů práce

Vnitřní struktura jednotlivých úřadů práce nebyla od počátku upravena jednotně, takže v prvních letech jejich fungování je možné se setkat s odlišným vnitřním členěním. Když v roce 1942 nabylo Ministerstvo hospodářství a práce dojmu, že by se sjednocením struktury úřadů práce zvýšila i jejich produktivita, vytvořilo pro ně model jednotné struktury, kterému se musely všechny přizpůsobit. Základní členění úřadu práce zahrnovalo následujících osm věcných oddělení (*Sachgebiete*), v jejichž čele stáli vedoucí: 1. správa, 2. pracovní nasazení, 3. nasazení mládeže, 4. pomoc při včleňování do práce, 5. statistika a podávání zpráv, 6. mzdová politika, 7. živnostenská inspekce a 8. lékařská služba.⁴¹

Oddělení pro správu se zabývalo otázkami rozpočtu úřadu práce, správou budov a materiálního vybavení, účetnictvím, ale i personálními otázkami zaměstnanců a vedením pokladny. Oddělení pro pracovní nasazení náleželo k nejdůležitějším oddělením úřadu práce a bylo obsazeno také největším počtem zaměstnanců. Spadalo po něj udělování povolení pro zaměstnávání cizinců, vedení kartotéky cizinců, nasazení Židů, pracovní knížky, dozor nad živnostenským a neživnostenským zprostředkováním práce, příkazování do práce (jak na území Protektorátu, tak i v Říši). Do oddělení pro nasazení mládeže spadaly poradny pro volbu povolání. Čtvrté oddělení zajišťovalo úkoly směřující k podpoře včleňování do práce, jako byly podpory při prvním zaměstnávání mládeže, podpory školení, lékařských prohlídek, dohled nad dodržováním pracovního klidu ve stavebnictví či zajišťování krátkodobých podpor pro podniky. Páté oddělení se věnovalo statistice, které byl v procesu řízení práce přikládán mimořádný význam, neboť měla přispívat k efektivnímu využívání pracovních sil. Úřady práce byly povinny vyplňovat tisíce různých statistických výkazů, které se pak hromadně zpracovávaly na ministerstvu. Dozorem nad dodržováním desítek platných mzdových předpisů pro jednotlivá odvětví se zabývalo mzdové oddělení, které stíhalo rovněž porušování pracovní kázně. Dozor příslušel rovněž dalšímu oddělení – živnostenské inspekci, která byla od října 1942 včleněna do úřadů práce jako vlastní oddělení. Její úkol spočíval v dozoru a kontrole dodržování zákonných předpisů k ochraně života a zdraví zaměstnanců. Poslední osmé oddělení se zabývalo prováděním lékařských prohlídek pro účely pracovního nasazení a lékařským dohledem v závodech.

Úřady práce zřizovaly také své poradní sbory pro pracovní nasazení (*Beiräte für den Arbeitseinsatz*). Poradnímu sboru předsedal vedoucí úřadu práce a mezi jeho členy náleželi pověřenec pro zbrojení (*Beauftragter des Rüstungsobmann*) a zástupce místní pobočky pro výzbroj (*Vertreter der örtlichen Rüstungsstelle*). U některých úřadů práce byli do poradního sboru pro pracovní nasazení přizváni i zástupce Ústředního svazu průmyslu, zástupce

NSDAP a Německé pracovní fronty (DAF). Od srpna 1944 se schůzí účastnili i zástupci Svazu zemědělství a lesnictví, aby hájili zájmy zemědělství.⁴² V roce 1944 navrhl vedoucí Spojovací ústředny Německého státního ministra pro Čechy a Moravu k odborům, aby mezi členy poradních sborů úřadů práce náleželi i zástupci zaměstnanců, kterých se pracovní nasazení dotýkalo nejvíce. Podle tohoto návrhu se měli účastnit schůzí referenti krajského sekretariátu NOÚZ, kteří by přímo přednášeli problémy vzniklé při pracovním nasazení.⁴³ To však Ministerstvo hospodářství a práce odmítlo s odůvodněním, že účel poradních sborů úřadů práce spočívá v rozhodování o potřebě pracovních sil pro zbrojní průmysl a jiné úkoly by se na poradní sbory přenášet neměly, takže účast zástupců NOÚZ by byla nadbytečná.⁴⁴ V souvislosti s reorganizací správy zbrojení, která byla provedena v prosinci 1944, došlo ke zrušení poradních sborů pro pracovní nasazení. Území Čech a Moravy bylo rozděleno do sedmi zbrojních oblastí a pro každou oblast byl jmenován pověřenec pro zbrojení (*Rüstungsbeauftragter*). V každé zbrojní oblasti byla zřízena tzv. okresní komise (*Bezirkskommission*), ve které mj. zasedal vedoucí úřadu práce a jejímž úkolem bylo řízení pracovního nasazení v oblasti zbrojního průmyslu.⁴⁵

Úřady práce k podpoře své činnosti od samého počátku využívaly i ostatní protektorátní úřady, především pak četnictvo. Např. okresní úřad ve Strakonících uložil počátkem října 1939 místnímu okresnímu četnickému velitelství, aby četnické stanice přijímaly od tohoto nového úřadu dožadání přímo a přesně a urychleně je vyřizovaly, neboť dožadání prostřednictvím okresního úřadu by znamenalo v mnohých případech zbytečné průtahy.⁴⁶ Úřady práce se však na četnické stanice začaly obracet i ve zcela nedůležitých případech, takže je brzy zahltily dotazy týkající se např. osobních a majetkových poměrů uchazečů o zaměstnání či statistikou. Četnictvu byly zasílány také různé dotazníky ohledně hospodářsko-zaměstnaneckých otázek či stavu zemědělských prací, k jejichž zodpovězení si muselo vyžádat údaje od obecních úřadů. Dále byly úřady práce nainstruovány, aby si potřebné informace zjišťovaly prostřednictvím obecních úřadů přímo.⁴⁷ Když byla od června 1940 na úřady práce přenesena pravomoc rozhodovat o udělení podpor v nezaměstnanosti,⁴⁸ měly tyto před vydáním rozhodnutí zkoumat, zda je ohrožena výživa nezaměstnaného a jeho rodiny. K tomu byla nutná součinnost bezpečnostních orgánů, na které se na základě výnosu Ministerstva vnitra mohly úřady práce v otázkách týkajících se podpor v nezaměstnanosti obracet přímo, pokud se jednalo o naléhavé šetření a nemohla ho provést sama obec.⁴⁹

Úřady práce využívaly spolupráce s policejními složkami rovněž při organizaci razíí, jejichž účelem bylo v kavárnách, restauracích, hospodách, kinech či v jiných zábavných podnicích odhalit osoby, které se nemohly prokázat existencí řádného pracovního poměru. Když provedl úřad práce v Praze na přelomu května a června 1942 na podnět zástupce Ministra hospodářství a práce první razii, při které bylo 10 % kontrolovaných osob přivedeno do pracovního procesu, nařídilo Ministerstvo ostatním úřadům práce, aby takovéto kontroly rovněž prováděly a vydalo jim k tomu příslušné pokyny.⁵⁰

V době okupace byly úřady práce a jejich pobočky často v úředním styku s Gestapem nebo se Sicherheitsdienstem. Jednalo se především o umístování do zaměstnání, přemísťování nebo rozvazování pracovního poměru konfidenta Gestapa, případně o spoluúčasť na pátrání po hledaných osobách. Příslušníci Gestapa přitom nejednali jen s vedoucím úřadu práce, nýbrž i s jednotlivými referenty. Když začaly úřady práce hlásit, že se čeští dělníci ve větší míře nedostavují k transportům na práci do Říše, projednalo Ministerstvo

hospodářství a práce další postup právě s Gestapem a uložilo úřadům práce, aby takové osoby oznamovaly přímo tajné státní policii.⁵¹ Gestapu měly být oznamovány i případy sebepoškození, pokud byly spáchány s úmyslem vyhnout se pracovnímu nasazení. Ministr Bertsch vyhlásil, že sebezmrzačení se bude kvalifikovat jako sabotáž, za kterou bude udělován trest smrti.⁵²

Na úřady práce docházeli také zaměstnavatelé se stížnostmi na své zaměstnance s žádostmi, aby je úřad práce oznámil Gestapu. Nebylo však výjimkou, že se na úřad práce dostavily různé osoby s udáním politického charakteru v domněnku, že úřad práce provede udání Gestapu.⁵³ Velké množství udání zaslaných českým obyvatelstvem zmiňuje a odsuzuje i ve svých pamětech vysoký úředník Ministerstva hospodářství a práce Dr. Wilhelm Dennler.⁵⁴

Jelikož úřady práce byly v dlouhodobém kontaktu s velkými závody sídlícími v jejich obvodu, snažili se jejich vedoucí zaměstnanci naklonit si příslušné úředníky úřadu práce např. tím, že je pravidelně zvali na své vánoční večírky, koncerty či divadelní představení a k pozvánce připojovali dokonce i vstupenky.⁵⁵ Zřejmě od toho očekávali, že pak budou kladně vyřízeny jejich žádosti o přidělení pracovních sil, kterých byl s postupující válkou stále větší nedostatek.

Funkce a činnost úřadů práce

Jak již bylo výše několikrát zmíněno, úřady práce byly zřízeny k tomu, aby převzaly dosavadní úkoly veřejných zprostředkovatelů práce, tedy aby se zabývaly obsazováním volných pracovních míst, radily mladistvým při volbě povolání a prováděly kontrolu nezaměstnaných podporovaných z veřejných prostředků. Prováděly také předpisy o všeobecné pracovní povinnosti, vedly evidenci pracovních sil a vypracovávaly pro ministerstvo nejrozsáhlejší přehledy. Od konce roku 1939 byly úřady práce zapojeny do systému řízení práce a tvořily jeho základní pilíř. Vydávaly souhlasy se sjednáním nebo změnou pracovního poměru, nasazovaly pracovní síly do zemědělství a průmyslu jak na protektorátním území, tak i na ostatním území Říše. Od roku 1941 jim byly svěřeny úkoly v oblasti řízení mzdové politiky, poradenství pro volbu povolání a nasazení mladistvých. Úřady práce nebyly činné jen v oblasti řízení práce, nýbrž i v oboru sociálního zabezpečení, když na ně byla v květnu 1940 přenesena agenda vyplácení podpor v nezaměstnanosti.⁵⁶

Za účelem zachycení co možná největšího počtu pracovních sil pro nucené nasazení, postupovaly úřady práce v některých případech i v rozporu s tehdejšími platnými právními předpisy. Příkladem představuje oblast zásobování s potravinami, která spadala do kompetence Ministerstva zemědělství a lesnictví. Určité druhy potravin tak bylo možno zakoupit pouze na základě předložení potravinových lístků.⁵⁷ V roce 1942 se však úřad práce ve Zlíně rozhodl, že se v jeho obvodu budou vydávat potravinové lístky jen těm spotřebitelům, kteří budou mít lístek pro domácnost (což byl podklad pro vydání potravinových lístků) orazítkovaný úřadem práce. Vyzval tak všechny zástupce domácností, aby se ve stanovené době dostavili na úřad práce a vzali si s sebou pracovní knížku svou a všech příslušníků rodiny, na jejichž základě měla být prokázána existence pracovního poměru. Dle záměru zlínského úřadu práce se tak mělo zamezit výdeji potravin těm osobám, které nebyly zaměstnány v řádném pracovním poměru. Proti příslušné vyhlášce úřadu práce ve Zlíně se však důrazně postavilo Ministerstvo zemědělství a lesnictví, podle kterého směly

být obdobně vyhlášky vydávány pouze s jeho souhlasem, neboť pouze to mělo pravomoc rozhodovat v oblasti řízeného hospodaření s potravinami.⁵⁸

Porušení právních předpisů o pracovním nasazení je možné ukázat na příkladu úřadu práce v Plzni, jehož vedoucí Dr. Reinhart Urban v rozporu s tehdy platnými předpisy o nouzové pracovní službě nechal nasadit studenty třetího ročníku Střední průmyslové školy strojní v Plzni jako příslušníky ročníku 1924 do Říše k zaškolení u firmy Junkers. Tito studenti vyli již předtím v období od srpna 1943 do ledna 1944 příkázání v rámci technické nouzové pomoci v Hamburku k odklízecím pracím po leteckých útocích. Po jejich návratu je v březnu 1944 úřad práce opět nasadil do Říše k výše uvedenému zaškolení. Jelikož studenti byli v té době záložníky technické nouzové služby, k nasazení nesmělo vůbec dojít. Po intervenci na Ministerstvu hospodářství a práce měli být z nasazení vyňati, což však vedoucí úřadu práce v Plzni neakceptoval a při jednání jim sdělil, že „*Velkoněmecká říše studovaných Čechů nepotřebuje a že si bude v Plzni dělat tak, jak tomu rozumí a co chce.*“ Ačkoliv mu bylo z Ministerstva nařízeno, aby nasazení dotyčných studentů do Německa bylo odvoláno, pohrozil jim, že nechá zatknout všechny, kteří se k transportu nedostaví.⁵⁹ Ze strachu ze zatčení studenti do Říše odjeli. Vedoucí úřadu práce v Plzni byl za své činy v době okupace, kdy přivodil ztrátu svobody většího počtu lidí a spolupůsobil při výkonu nařízení vydaných k nucené práci ve prospěch válečného úsilí Německa, odsouzen v únoru 1947 Mimořádným lidovým soudem k trestu smrti.⁶⁰

V době okupace se mezi protektorátním obyvatelstvem šířily fámy o úplatnosti úředníků pracujících na úřadech práce, které potvrdila odhalená korupční aféra u úřadu práce v Brně. Ta ve své době vyvolala poměrně velký ohlas u okupačních úřadů, neboť se dotýkala především německých úředníků, kteří byli všichni členy NSDAP a někteří dokonce přináleželi k SS. V květnu 1943 byl zatčen vedoucí hodonínské pobočky úřadu práce v Brně a dalších 15 úředníků včetně dvou úředních lékařů. Přiznali se, že brali úplatky za to, že některým osobám pomohli, aby se vyhnuly pracovnímu příkázání. Zjištění výše přijatých úplatků se může z dnešního pohledu jevit jako marginální, avšak v době přídělového hospodářství poskytnuté potraviny svou cenu jistě měly. Jednalo se např. o 2 kg tuku, 15 vajec, 3/8 slivovice, 3 kg třešní, 500 g špeku, 5 kg meruněk či návštěvu vinného sklepa.⁶¹ Zatčení úředníci byli souzeni před zvláštním soudem v Brně (*Sondergericht Brünn*). Korupční aféra u brněnského úřadu práce zneklidnila i státního tajemníka K. H. Franka, který se nechal průběžně informovat o výsledcích vyšetřování a ihned po zatčení podezřelých úředníků dal bezpečnostním složkám příkaz, aby prověřily i ostatní úřady práce, zda i u nich nedochází ke korupčnímu jednání. Všichni lékaři, kteří vykonávali lékařské prohlídky pro úřady práce, měli být v budoucnu opětovně prověřeni Sicherheitsdienstem.⁶²

K získání informací o možném korupčním jednání úředníků úřadů práce byli využíváni i konfidenti. Například na úřad práce v Praze byli v říjnu 1943 dosazeni dva české národnosti, kteří za tuto činnost pobírali 1000 Korun měsíčně.⁶³

Kromě směrnic, které Ministerstvo hospodářství a práce vydávalo pro úřady práce prostřednictvím oběžníků, svolávalo také porady německých vedoucích úřadů práce. Na těchto poradách dostávali důvěrné instrukce, jež nebyly známy žádnému z českých úředníků. Často obsahovaly pokyny, které byly v rozporu s pokyny písemnými. Například při provádění akce ročníku 1924 bylo v jednom z prvních oběžníků stanoveno, že příslušníci tohoto ročníku nebudou posíláni na nucenou práci do Říše a o několik měsíců později už toto rozhodnutí nebylo vůbec respektováno.⁶⁴

Když byly úřady práce v roce 1939 zřízeny, příslušné právní předpisy zaryté mlčely o úpravě řízení před nimi. Řízení před úřady práce tak dlouhou dobu zůstávalo bez jakékoliv procesně právní regulace a neexistovalo moc možností, jak zvrátit jejich rozhodnutí. Bylo sice možné podat opravný prostředek k Nejvyššímu správnímu soudu, avšak pro jeho zdouhavost a nákladnost zůstala tato možnost jeho podání pouze v teoretické rovině. V úvahu připadalo ještě podání dozorčí stížnosti k Ministerstvu sociální a zdravotní správy (Ministerstvu hospodářství a práce), ale na její vyřízení neměl stěžovatel právní nárok. První procesně právní norma pro činnost úřadů práce byla vydána v dubnu 1942 v souvislosti s novými trestněprávními pravomocemi,⁶⁵ které úřady práce obdržely na základě vládního nařízení č. 13/1942 Sb., o zajištění stability mezd a platů a pracovní morálky, jež postihovalo porušení povinností z pracovního poměru. Upraveno tak bylo řízení před úřady práce, které byly oprávněny uložit pořádkovou pokutu až do výše 50 tisíc Korun. Zvláštní procesní předpis pro pořádkové trestní řízení bylo nutné vydat i proto, že pro řízení před úřady práce vzhledem k jejich zvláštní povaze nebylo možno použít správní řád (vládní nařízení č. 8/1928 Sb.).⁶⁶ Některá jeho ustanovení se využívala jen subsidiárně za použití analogie pro výslech obviněného, svědků a znalců a jejich obesílání. Příslušný pro řízení o uložení pořádkové pokuty byl ten úřad práce, v jehož obvodu byl čin spáchán. Jednalo se většinou o nenastoupení do zaměstnání, porušení pracovní kázně či o protiprávní ukončení pracovního poměru. Postižení však mohli být i zaměstnavatelé, kteří porušovali mzdové předpisy, zneužívali pracovní síly zaměstnanců, hrubě je uráželi či jinak hrubým způsobem zanedbávali své sociální povinnosti vůči nim.

Před udělením pořádkové pokuty měl být obviněný vyslechnut, a pokud by se k výsledku nedostavil, mohl ho úřad práce nechat prostřednictvím okresního úřadu předvést. Pořádkovou pokutu uložil úřad práce výměrem, který musel obsahovat výrok, odůvodnění a poučení o opravném prostředku. Ve výroku se uváděl trestný čin, porušená právní norma, uložena pokuta, popřípadě také rozhodnutí o nákladech řízení. V odůvodnění měl úřad práce shrnout výsledek řízení, právní posouzení věci, případně i úvahy, jež byly rozhodující při hodnocení důkazů. Proti výměru úřadu práce bylo možno podat do 15 dnů od doručení odvolání, o kterém rozhodovalo Ministerstvo hospodářství a práce.

Úkolem zaměstnanců úřadů práce bylo rovněž provádět pravidelné kontroly přímo v místě závodů, při provádění nasazení pracovních sil v zemědělství či na válečně důležitých stavbách. Každý úřad práce disponoval minimálně jedním služebním vozem, avšak s postupným nárůstem pravomocí úřadů práce se rovněž zvýšila potřeba provádění kontrol a prohlídek závodů, takže v roce 1941 začaly úřady práce usilovat o přidělení více služebních vozů. V Táboře vyřešil poptávku úřadu práce po služebním voze místní oberlandrát tak, že ho zabavil podnikateli židovského původu, nechal mu uhradit i náklady na jeho opravu ve výši 154 Říšských marek a dal ho k dispozici úřadu práce.⁶⁷ Úřady práce také často využívaly služební vozy oberlandrátů. Jako problém pro menší frekvenci kontrol a prohlídek podniků se ukázal zcela nedostatečný příděl benzínu, který se pohyboval kolem 100 litrů měsíčně pro jeden vůz.⁶⁸ Při tehdejší spotřebě překračující 10 litrů/100 km se velké množství služebních cest, zvláště pak do odlehlejších částí obvodu úřadu práce, uskutečnit nemohlo. Proti přidělování pohonných hmot, jakož i proti pořízení nových vozů úřadům práce se postavil Úřad Říšského protektora, když jim sdělil, že „*autonomní úřady jsou tak bohatě vybaveny personálem, že žádná vozidla nepotřebují*“.⁶⁹

Když se v závěrečných letech války rapidně zvýšila nemocnost zaměstnanců, kteří se tak chtěli vyhnout těžké práci v některých zbrojních podnicích či dolech, přistoupily úřady práce k prověřování, zda je zaměstnanec skutečně nemocný nebo zda mu český ošetřující lékař pouze nevystavil neschopenku. V roce 1943 dosahovala nemocnost v některých průmyslových závodech na Ostravsku až 20 %. Kontroly prováděly úřady práce společně s nemocenskými pojišťovny a byli k tomu využíváni úřední lékaři úřadu práce.⁷⁰

Pro plnění svých rozmanitých úkolů na poli pracovního nasazení využívaly úřady práce rovněž velice často lékařské prohlídky. Jednalo se o případy, kdy existovala pochybnost o vhodnosti nasazení či výkonu určitého povolání, především však tehdy, když nezaměstnaný odmítl nabízenou práci či podal výpověď z pracovního poměru s odkazem na svou tělesnou invaliditu nebo nemoc. Dále přicházely lékařské prohlídky v úvahu v případech, kdy měl být zaměstnanec táborově ubytován, pracovat v potravinářství či na pracovním místě se zvláštními zdravotními požadavky. Prohlídky byly dvojího druhu: jednotlivé a řadové. Řadové lékařské prohlídky připadaly v úvahu tehdy, pokud mělo být během krátké doby nasazeno pro výkon určité práce velké množství pracovních sil najednou. Prováděny byly za úplného vysvětlení vyšetřovaného a omezovaly se pouze na posouzení jeho schopnosti výkonu určité práce. Pokud měl zaměstnanec být táborově ubytován, bylo bezpodmínečně nutné zjistit, zda není přenašečem nějaké nakažlivé choroby či parazitů a zda nemusí držet nějakou určitou zvláštní dietu. Naopak jednotlivá lékařská prohlídka měla za cíl zjistit, které práce jsou pro vyšetřovaného vhodné a které v žádném případě vykonávat nemůže (např. práce ve stoje, ve vodě, v prašném prostředí či ve vysokých teplotách). Vyšetření si buď u ošetřujícího lékaře nebo u úředního lékaře oberlandráta vyžádal na zvláštním formuláři úřad práce. Tento formulář však nesměl být předán přímo vyšetřovanému, nýbrž byl v zalepené obálce zaslán přímo lékaři. Ten provedl prohlídku, vyplnil formulář a zaslal ho společně s fakturou za provedenou prohlídku úřadu práce zpět.⁷¹ Jelikož čeští lékaři často uznávali své pacienty neschopnými k výkonu těžkých prací či prací v nebezpečných provozech, aby se tito vyhnuli nasazení v těžkém průmyslu jak v Protektorátu, tak i v Říši, disponovaly úřady práce od roku 1943 vlastními úředními lékaři, kteří tomuto měli zamezit. Pokud se zjistilo, že se na základě nepravdivého lékařského osvědčení mohl fiktivně nemocný vyhnout pracovnímu nasazení či mohl opustit své pracoviště, hrozil lékaři pobyt v koncentračním táboře, fiktivně nemocný se musel zpravidla jen vrátit na místo pracovního nasazení.⁷²

Úřady práce se i přes rozsáhlé výše naznačené potíže materiálního i personálního charakteru staly v období nacistické okupace symbolem velice dobře fungujícího úřadu, který přesně plnil to, co se od něj v procesu využití pracovních sil protektorátního obyvatelstva očekávalo. Jeho důležitosti v nacistické mašinérii pracovního nasazení, včetně jím vedené kartotéky pracovních sil, si byl vědom i český odboj. Proto se jedna z odbojových skupin (skupina Karla Břeňka) rozhodla, že podnikne útok na úřad práce v Moravské Ostravě. K tomu skutečně došlo v noci ze 17. na 18. května 1943, kdy členové této odbojové skupiny vnikli do budovy úřadu práce, spoutali vrátného, kartotéka a spisy polili benzínem a zapálili.⁷³ I když se oheň následně podařilo uhasit, kartotéka byla zničena. V reakci na tento čin si K. H. Frank telegraficky vyžádal od H. Himmlera svolení k případnému zastřelení 20 občanů Moravské Ostravy, které mu také bylo obratem uděleno.⁷⁴ Tento případ měl bezprostřední vliv na zavedení ostrahy u ostatních

úřadů práce, kde museli jeho zaměstnanci držet i noční služby a důležité spisy podléhaly napříště zvláštnímu režimu ochrany.⁷⁵

Závěrem

Jak tento příspěvek názorně ukázal, úřady práce představovaly jeden z nejdůležitějších a klíčových instrumentů v procesu řízení a nucené práce. V průběhu druhé světové války postupně narůstaly jejich úkoly a kompetence. Jestliže ještě v roce 1939 náležela k jejich hlavním funkcím oblast zprostředkování práce, tak o několik let později hrály hlavní roli při rozhodování o jakémkoli přesunu pracovních sil, neboť bez souhlasu úřadu práce nebylo možno pracovní poměr uzavřít či vypovědět. Ačkoli organizačně náležely k tzv. autonomní správě a podléhaly Ministerstvu sociální a zdravotní správy (později Ministerstvu hospodářství a práce), jejich vedoucí místa byla obsazena německými úředníky, což mělo značný vliv na jejich praktickou činnost.

Existence úřadů práce nebyla charakteristická jen pro období Protektorátu Čechy a Morava – po osvobození tyto úřady existovaly nadále, ovšem pod názvem „okresní úřady ochrany práce“. V poválečných letech tak tyto úřady rovněž vykonávaly úkoly v oblastech včleňování do práce, mzdové politiky, živnostenské inspekce, pracovního lékařství a jiné péče o zaměstnance. Okresní úřady ochrany práce byly zrušeny k 1. dubnu 1949, kdy jejich působnost přešla na národní výbory. Ke znovuobnovení úřadů práce došlo v listopadu 1990 a fungují dodnes, ovšem v porovnání s těmi protektorátními se jejich pravomoci omezují především na oblast zprostředkování práce.

Poznámky

- ¹ JUDr. Jaromír Tauchen, Ph.D., LL.M.Eur.Integration (Dresden), Katedra dějin státu a práva, Právnická fakulta, Masarykova univerzita Brno.
- ² Tato studie je první svého druhu, která se podrobně zabývá organizací a fungováním protektorátních úřadů práce, čímž tak zaplňuje určitou mezeru v české právní historiografii. Ze sekundární literatury je tak možno poukázat v tomto směru jen příspěvek Jaroslava Pažouta: Úřady práce v Protektorátu. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOKOŠKA, S. – PAŽOUT, J. (eds.): *Museli pracovat pro Říši: nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*. Praha: Státní ústřední archiv, 2004, s. 51–62. Okrajově, avšak ne systematicky a podrobně, se činností úřadů práce zabývají následující práce: KRÁL, V.: *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945. I–III*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957–1959; HOUSER, J.: Nucená práce a okupantské právo. In: *Právně-historické studie*, roč. 13, 1967, s. 157–188; MAINUŠ, F.: *Totální nasazení: Češi na pracích v Německu 1939–1945*. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1970 či BECKER, S.: *Von der Werbung zum „Totalinsatz“: die Politik der Rekrutierung von Arbeitskräften im „Protektorat Böhmen und Mähren“ für die deutsche Kriegswirtschaft und der Aufenthalt tschechischer Zwangsarbeiter und -arbeiterinnen im Dritten Reich 1939–1945*. Berlin: dissertation de-Verlag im Internet, 2005. Předložená studie je založena na výzkumu archiválií z fondů několika ústředních úřadů. Archiválie pocházející z vlastní činnosti úřadů práce jsou však prakticky nedostupné, neboť ve městech, kde měl sídlo úřad práce, byla zároveň i většinou situována služebna Gestapa, jehož příslušníci se v závěru války postarali o likvidaci spisového materiálu.
- ³ PAŽOUT, J.: Úřady práce v Protektorátu. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOKOŠKA, S. – PAŽOUT, J. (eds.): *Museli pracovat pro Říši: nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*. Praha: Státní ústřední archiv, 2004, s. 61.
- ⁴ NA, PMR, karton č. 2444 – Přípis Ministerstva spravedlnosti určený Ministerstvu sociální a zdravotní správy týkající se osnovy vládního nařízení o úřadech práce čj. 20.357/39-8 z 24. května 1939.
- ⁵ NA, PMR, karton č. 2444 – Důvodová zpráva k osnově vládního nařízení z 25. července 1939 č. 193/1939 Sb., o úřadech práce.
- ⁶ NA, PMP, karton č. 2444 – Záznam Předsednictva ministerské rady do spisu týkající se vládního nařízení z 25. července 1939 o úřadech práce čj. 18.869/39 m. r.

- 7 NA, PMP, karton č. 2444 – Záznam č. 35 o schůzi komitétu pánů ministrů pro otázky hospodářské, která se konala 22. srpna 1939.
- 8 Vyhláška ministra sociální a zdravotní správy z 5. září 1939 č. 202/1939 Sb., kterou se určují sídla úřadů práce.
- 9 Vyhláška ministra sociální a zdravotní správy z 5. ledna 1940 č. 30/1940 Sb., kterou se zřizují pobočky úřadů práce,
- 10 NA, ÚŘP, karton č. 784 – Výnos Ministerstva sociální a zdravotní správy určený úřadům práce týkající se vydávání oběžníků pobočkami úřadů práce a jejich styk s úřady čj. E 4110-16/6 z 25. srpna 1941.
- 11 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 5, inv. č. 310 – Výnos Ministerstva sociální a zdravotní správy určený úřadům práce týkající se evidence oběžníků vydávaných úřady práce čj. E 4110-20/8 z 20. srpna 1940.
- 12 Vyhláška ministra sociální a zdravotní správy z 23. prosince 1940 č. 58/1941 Sb., kterou se určují sídla a obvody úřadů práce a jejich poboček.
- 13 Vyhláška ministra hospodářství a práce z 12. června 1942 č. 206/1942 Sb., o nové úpravě obvodů a sídel úřadů práce a jejich poboček.
- 14 NA, ÚŘP, karton č. 784 – Přípis úřadu práce v Klatovech určený všem obecním úřadům soudního okresu Plánice týkající se přechodného zavedení úředních hodin úřadu práce Klatovy v Plánici čj. 311-21/11-41 z 21. listopadu 1941.
- 15 NA, ÚŘP, karton č. 23 – Záznam do spisu o cestě Dr. Pfaffa ze skupiny X. Úřadu Říšského protektora o inspekční cestě do Jihlavy z 23. listopadu 1939.
- 16 NA, ÚŘP, karton č. 23 – Přípis Říšského protektora určený Ministerstvu sociální a zdravotní správy týkající se zřizování úřadů práce: úřadu práce v Jihlavě (*Errichtung der Arbeitsämter: Arbeitsamt Iglau*) čj. II/4/1/1040 z 8. prosince 1939.
- 17 NA, ÚŘP, karton č. 23 – Přípis jihlavského oberlandráta určený Úřadu Říšského protektora týkající se zřízení úřadu práce v Jihlavě (*Errichtung des Arbeitsamtes Iglau*) čj. Arb. 200/02 z 4. ledna 1940.
- 18 NA, ÚŘP, karton č. 23 – Přípis Ministerstva sociální a zdravotní správy určený Úřadu Říšského protektora týkající se úřadu práce v Mladé Boleslavi čj. P 3381-22/12 z 4. ledna 1940.
- 19 NA, ÚŘP, karton č. 785 – Úřady práce v Protektorátu Čechy a Morava (*Die Arbeitsämter im Protektorat Böhmen und Mähren*) [přesně nedatováno, zřejmě konec roku 1939].
- 20 NA, ÚŘP, karton č. 785 – Záznam do spisu o cestě Dr. Pfaffa ze skupiny X. Úřadu Říšského protektora o inspekční cestě do Klatov z 5. prosince 1939.
- 21 NA, ÚŘP, karton č. 784 – Přípis vedoucího úřadu práce v Brně určený Ministerstvu sociální a zdravotní správy týkající se rozšíření úřadu práce v Brně čj. Arb/1600/I. z 8. června 1940.
- 22 NA, ÚŘP, karton č. 785 – Záznam do spisu o cestě Dr. Pfaffa ze skupiny X. Úřadu Říšského protektora o inspekční cestě do Kroměříže z 24. listopadu 1939.
- 23 MZA, Oberlandrát Prostějov, karton č. 8 – Přípis Říšského protektora určený oberlandrátům týkající zřízení úřadů práce (*Errichtung der Arbeitsämter*) čj. X/7541/39 z 20. září 1939.
- 24 NA, ÚŘP, karton č. 787 – Záznam vrchního vládního rady Dr. Riebera z Úřadu Říšského protektora do spisu týkající se obsazení míst vedoucích a zástupců vedoucích úřadů práce (*Amtsvermerk – Besetzung der Stellen der Leiter und stell. Leiter der Arbeitsämter*) čj. II/4(1)2501/40 z 25. května 1940.
- 25 NA, ÚŘP, karton č. 787 – Záznam Dr. Bertsche z Úřadu Říšského protektora do spisu čj. Rpr. 786/40 z 23. dubna 1940.
- 26 NA, ÚŘP, karton č. 787 – Záznam vrchního vládního rady Dr. Riebera z Úřadu Říšského protektora do spisu týkající se obsazení míst vedoucích a zástupců vedoucích úřadů práce (*Amtsvermerk – Besetzung der Stellen der Leiter und stell. Leiter der Arbeitsämter*) čj. II/4(1)2501/40 z 25. května 1940.
- 27 NA, ÚŘP, karton č. 787 – Přípis brněnského oberlandráta určený Říšskému protektorovi týkající se zástupce vedoucího úřadu práce v Brně (*Stellvertreter des Leiters des Arbeitsamts Brünn*) čj. Arb./2.700 z 18. června 1940.
- 28 MZA, B 251 Říšský protektor v Čechách a na Moravě, služebna pro zemi Moravu, karton č. 80 – Přípis vedoucího úřadu práce v Brně určený Ministerstvu sociální a zdravotní správy týkající se přeložení vedoucího pobočky úřadu práce Brno v Židlochovicích (*Abberufung des Leiters der Zweigstelle Seelowitz des Arbeitsamtes Brünn*) čj. Arb./2700/I. z 8. května 1940.
- 29 MZA, Oberlandrát Prostějov, karton č. 8 – Přípis oberlandráta v Kroměříži určený Říšskému protektorovi týkající se organizace úřadů práce (*Organisation der Arbeitsämter*) čj. II A 120/40 z 23. května 1940.
- 30 NA, ÚŘP, karton č. 23 – Záznam do spisu o cestě Dr. Pfaffa ze skupiny X. Úřadu Říšského protektora o inspekční cestě do Jihlavy z 23. listopadu 1939.
- 31 NA, ÚŘP, karton č. 23 – Přípis oberlandráta v Jihlavě určený Říšskému protektorovi týkající se dvojjazyčnosti vládních opatření (*Zweisprachlichkeit der Regierungsverfügungen*) čj. X. ze 7. září 1939.
- 32 NA, NSM, inv. č. 1104, sign. 110-11/42, karton č. 91 – Přípis vedoucího hlavního oddělení V. Úřadu Říšského protektora určený Německému státnímu ministrovi týkající se prověřování správy pracovního nasazení (*Priifung der Arbeitsinsatzverwaltung*) čj. 1818/43 z 7. září 1943.
- 33 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 6, inv. č. 311 – Oběžník Ministerstva sociální a zdravotní správy určený vedoucím úřadů práce týkající se ustanovení komisařských vedoucích u úřadů práce čj. P-3125-7/6 ze 7. června 1941.
- 34 NA, MHP, karton č. 84 – Výnos Ministerstva sociální a zdravotní správy týkající se písemného styku s úřady práce a jejich pobočkami po stránce jazykové čj. P-3162-12/9 z 3. října 1941.

- 35 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 5, inv. č. 310 – Oběžník Presidia Ministerstva hospodářství a práce týkající se zasilání oběžníků úřadům práce čj. A-P-3135-14/3 z 13. března 1942.
- 36 PAŽOUT, J.: Úřady práce v Protektorátu. In: KOKOŠKOVÁ, Z. – KOKOŠKA, S. – PAŽOUT, J. (eds.): *Museli pracovat pro Říši: nucené pracovní nasazení českého obyvatelstva v letech 2. světové války*. Praha: Státní ústřední archiv, 2004, s. 61.
- 37 MZA, B 251 Říšský protektor v Čechách a na Moravě, služebna pro zemi Moravu, karton č. 80 – Přípis Viktora Štepeka určený vedoucím úřadu práce v Brně Dr. Petersovi z 8. února 1940; zde se nacházejí i další přípisy odmítající převedení německých úředníků do protektorátní služby k brněnskému úřadu práce.
- 38 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 6, inv. č. 311 – Výnos Ministerstva hospodářství a práce určený vedoucím úřadů práce týkající se ustavení vedoucích poboček úřadů práce a vedoucích odborů (*Bestellung von Sachgebiets- und Zweigstellenleitern bei den Arbeitsämtern*) čj. P I-3872/61/1944 z 14. listopadu 1944.
- 39 Zápisy z porad se dochovaly např. v případě úřadu práce ve Strakonících SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 6, inv. č. 311.
- 40 ABS, Ústředna Státní bezpečnosti (305), inv. č. 305-704-4 – Přípis Zaměstnanecké rady úřadu ochrany práce v Táboře určený Okresnímu národnímu výboru v Táboře z 14. listopadu 1945.
- 41 NA, ÚRP, karton č. 784 – Organizace rozdělení práce pracovních úřadů (*Geschäftsverteilungsplan der Arbeitsämter*) [přesně nedatováno, 1942].
- 42 NA, MHP, karton č. 358 – Přípis Ministerstva zemědělství a lesnictví určený Svazu zemědělství a lesnictví pro Čechy a Moravu týkající se jmenování zástupců zemědělství u poradních sborů úřadů práce (*Ernennung der Vertreter der Landwirtschaft in den Beiräten der Arbeitsämter*) čj. 44.906/V-2/44 z 15. srpna 1944.
- 43 NA, MHP, karton č. 358 – Přípis vedoucího spojovací ústředny Německého státního ministra pro Čechy a Moravu k odborům určený Ministerstvu hospodářství a práce týkající se jmenování zástupců zaměstnanců do poradních sborů úřadů práce (*Ernennung von Arbeitsnehmervetreter in die Beiräte bei den Arbeitsämtern*) čj. 737/43/Dr.E. z 3. ledna 1944.
- 44 NA, MHP, karton č. 358 – Odpověď Ministerstva hospodářství a práce na výše uvedený přípis z 21. ledna 1944.
- 45 NA, MHP-dodatky, karton č. 246 – Přípis Ministerstva hospodářství a práce určený vedoucím úřadů práce týkající se nové úpravy zbrojní organizace v Čechách a na Moravě (*Neuordnung der Rüstungsorganisation in Böhmen und Mähren*) čj. 2883/44 z 12. prosince 1944.
- 46 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 4, inv. č. 213 – Přípis okresního úřadu ve Strakonících určený okresnímu četnickému velitelství ve Strakonících čj. 1126/39 z 4. října 1939.
- 47 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 4, inv. č. 213 – Výnos okresního úřadu ve Strakonících určený obecním úřadům čj. 14360/40-8-II-49 z 9. března 1940.
- 48 Dle vládního nařízení z 19. března 1940 č. 101/1940 Sb., o podporách v nezaměstnanosti.
- 49 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 4, inv. č. 213 – Výnos Ministerstva sociální a zdravotní správy určený úřadům práce týkající se provádění předpisů o podpoře nezaměstnaných – součinnost bezpečnostních orgánů s úřady práce čj. E 3401-15/4 z 15. května 1940.
- 50 NA, ÚŘP-ST, inv. č. 109-4/1327, karton č. 80 – Výnos Ministerstva hospodářství a práce určený vedoucím úřadů práce týkající se provádění razíř úřady práce (*Durchführung von Razzien*) čj. E 5310-11/6 z 9. června 1942
- 51 SOA Praha, MLS Praha, spis Ls. 1029/45 – Trestní oznámení Oblastní úřadovny státní bezpečnosti v Praze na Dr. Waltra Bertsche čj. 67124/48 z 22. listopadu 1948.
- 52 Jako příklad sebepoškozování je možno uvést případ strojího zámečníka Josefa Flígra z Dobrušky, který si ve snaze vyhnout se pracovnímu nasazení usekl prst na radu svého otce a v jeho dlně. Jejich rozhovor byl však odposlechnut a udán Gestapu, které otce i syna následně zatkl a v květnu 1944 byli oba odsouzeni k trestu smrti. Zpráva o jejich popravě byla pro výstrahu vylepena na plakátech a vyvolala velký rozruch. SOA Praha, MLS Praha, spis Ls. 1029/45 – Přípis úřadu ochrany práce v Náchodě určený MLS v Praze čj. 1099-17/11-1948/4377-S z 3. prosince 1948.
- 53 NA, MPSP, karton č. 243 – Výnos Ministerstva vnitra určený zemskému národnímu výboru a dalším týkající se výslechů bývalých úředníků úřadů práce ohledně spolupráce s Gestapem čj. ZI-3065-5/3-46-2 z 5. března 1946.
- 54 DENNLER, W.: *Die böhmische Passion*. Freiburg i. Br.: Dikreiter Verlagsgesellschaft, 1953, s. 116.
- 55 SOKa Strakonice, OÚOP Strakonice, karton č. 4, inv. č. 220 – Dochované pozvánky místních závodů na kulturní akce.
- 56 Vládní nařízení z 19. března 1940 č. 101/1940 Sb., o podporách v nezaměstnanosti.
- 57 Dle vyhlášky předsedy vlády z 29. září 1939 č. 215/1939 Sb., o zavedení odběrních lístků na potraviny.
- 58 NA, ÚRP, karton č. 785 – Výnos Ministerstva hospodářství a práce určený vedoucím úřadů práce týkající se nahlížení do lístků pro domácnost úřady práce (*Einsichtnahme in die Haushaltskarten durch die Arbeitsämter*) čj. A-I-1-4110-10/7-42 z 18. července 1942.
- 59 SOA Plzeň, MLS Plzeň, spis č. Ls 70/47, karton č. 64 – Prohlášení studentů Vyšší průmyslové školy strojní v Plzni k obžalobě Reinharda Urbana určené veřejnému žalobci u Mimořádného lidového soudu v Plzni z 16. září 1946.
- 60 SOA Plzeň, MLS Plzeň, spis č. Ls 70/47, karton č. 64 – Rozsudek nad Reinhardem Urbanem z 13. února 1947.

- 61 NA, ÚŘP-ST, inv. č. 568, sign. 109-4/315, karton č. 27 – Denní zpráva německé kriminální policie v Praze z 13. září 1943.
- 62 NA, ÚŘP-ST, inv. č. 568, sign. 109-4/315, karton č. 27 – Přípis vedoucího hlavního oddělení V. Úřadu Říšského protektora určený státnímu tajemníkovi týkající se zatčení příslušníků úřadu práce v Brně za pasivní uplácení (*Verhaftung von Angehörigen des Arbeitsamtes Brünn für passive Bestechung*) čj. 1398/43 z 6. července 1943.
- 63 NA, NSM, inv. č. 1081, sign. 110-11/19, karton č. 88 – Přípis vedoucího oddělení V. Úřadu Říšského protektora určený Německému státnímu ministrovi týkající se dozoru nad úředním stykem se stranami u úřadu práce v Praze (*Überwachung des Geschäftsverkehrs beim Arbeitsamt Prag*) čj. 1338/43geh. z 8. prosince 1943.
- 64 ABS, Ústředna Státní bezpečnosti (305), inv. č. 305-701-1 – Přípis Závodní rady Ministerstva ochrany práce a sociální péče určený Ředitelství národní bezpečnosti týkající se vyšetřování W. Dennlera ze 4. září 1945.
- 65 Vládní nařízení z 2. dubna 1942 č. 128/1942 Sb., o řízení o uložení pořádkové pokuty před úřady práce.
- 66 NA, PMR, karton č. 2444 – Důvodová zpráva k vládnímu nařízení 1942 č. 128/1942 Sb., o řízení o uložení pořádkové pokuty před úřady práce.
- 67 NA, ÚŘP, karton č. 784 – Přípis oberlandráta v Táboře určený Úřadu Říšského protektora týkající se služebního vozu úřadu práce v Táboře a jeho opravy (*Dienstwagen des Arbeitsamtes Tabor: Instandsetzungskosten*) čj. Wi A 1740 z 3. května 1941.
- 68 NA, ÚŘP, karton č. 784 – Přípis úřadu práce v Pardubicích určený okresnímu úřadu v Pardubicích týkající se nové úpravy přidělení benzínu (*Neuregelung der Benzinzuteilung*) čj. 334-24/6-42 z 24. června 1942.
- 69 NA, ÚŘP, karton č. 784 – Přípis tajemníka pro daně Úřadu Říšského protektora určený skupině II/4 Úřadu Říšského protektora týkající se vozů pro autonomní úřady práce (*Kraftwagen für die autonomen Arbeitsämter*) čj. II/7-3650-1700/41 z 30. září 1941.
- 70 NA, MHP-dodatky, inv. č. A IV 3396, karton č. 250 – Zpráva zástupce Ústřední sociální pojišťovny týkající se spolupůsobení úřadu práce při kontrole nemocných (*Mitwirkung des Arbeitsamtes bei der Krankenkontrolle*) z 1. listopadu 1943.
- 71 MZA, Oberlandrát Prostějov, karton č. 8 – Přípis Říšského protektora určený oberlandrátům týkající se směrnic pro provádění lékařských prohlídek u úřadů práce (*Richtlinien für die Durchführung von ärztlichen Untersuchungen bei den Arbeitsämtern*) čj. 5422-X/8059/39 ze 7. října 1939.
- 72 O tom svědčí např. případ praktického lékaře Václava Pražáka z Prahy, o kterém psal článek pod názvem „Ještě jednou ochranná vazba za úslužné lékařské osvědčení“ v novinách *Der Neue Tag*, 8. května 1943.
- 73 Útok na úřad práce v Moravské Ostravě je podrobně popsán v knize SEĎA, R.: *Pět proti gestapu: příběh diverzní skupiny Karla Břenka a odboje zaměstnanců Vítkovických železáren v letech 1943–1944*. Ostrava: Montanex, 2014.
- 74 NA, ÚŘP-ST, inv. č. 1050, sign. 110-10/54, karton č. 84 – Telegrafní zpráva K. H. Franka H. Himmlerovi z 18. května 1943.
- 75 NA, ÚŘP-ST, inv. č. 1050, sign. 110-10/54, karton č. 84 – Přípis Ministerstva hospodářství a práce určený státnímu tajemníkovi týkající se sabotážního aktu u úřadu práce v Moravské Ostravě 18. května 1943 (*Sabotageakt beim Arbeitsamt Mährisch-Ostrau vom 18. Mai 1943*) čj. 386/43g z 18. května 1943.

DIE ORGANISATION UND DIE TÄTIGKEIT DER ARBEITSÄMTER IM PROTEKTORAT BÖHMEN UND MÄHREN (1939–1945)

Jaromír Tauchen

Zusammenfassung

In der Zeit des Protektorats Böhmen und Mähren wurden zur Arbeitslenkung schon im Juli 1939 sog. Arbeitsämter errichtet; teilweise übernahmen sie die Agenda der bisherigen öffentlichen Arbeitsvermittlungsstellen (nach der Regierungsverordnung Nr. 193/1939 Slg., über die Arbeitsämter). Die Arbeitsämter stellten eine der wichtigsten Instrumente im Prozess der Arbeitslenkung und der Zwangsarbeit dar. Obwohl sie organisatorisch zur sog. autonomen Verwaltung angehörten und dem Ministerium für Sozial- und Gesundheitsverwaltung (später dem Ministerium für Wirtschaft und Arbeit) unterstanden, wurde ihre leitenden Stellen von deutschen Beamten besetzt, was einen bedeutenden Einfluss auf ihre praktische Tätigkeit hatte.

Die Autonomie des Arbeitgeberwillens wurde im Protektorat dadurch beschränkt, dass das Arbeitsverhältnis nur mit Zustimmung des Arbeitsamtes vereinbart oder gekündigt werden durfte. Bestimmte Arbeitgeber, welche ihren Betrieb ganz oder nur teilweise einstellen oder ihre Arbeitskräfte massenhaft entlassen wollten, waren verpflichtet, diese Tatsache dem Arbeitsamt zu melden und einen Genehmigungsantrag zu stellen (nach der Regierungsverordnung Nr. 238/1939 Slg., über Maßnahmen gegen Einstellung von Betrieben und Massenentlassungen von Arbeitnehmern). Im Laufe des Zweiten Weltkrieges kam es zur Erweiterung der Kompetenzen und Aufgaben der Arbeitsämter.

ZBĚHNUTÍ DO CIZINY PŘÍSLUŠNÍKŮ ČESKOSLOVENSKÉ ARMÁDY A JEHO VYŠETŘOVÁNÍ V LETECH 1948 AŽ 1989

Stanislav Polnar

Politický systém s rozhodujícím postavením Komunistické strany Československa (KSČ) se po 25. únoru 1948 výrazně opíral o ozbrojené složky. Zde měla přirozeně významné místo i československá armáda, přičemž však vystupovala zároveň jako subjekt i objekt politických represí.¹ V červnu roku 1954 rozhodla Hlavní politická správa československé armády o jejím novém přejmenování na Československou lidovou armádu (ČSLA). Změna názvu měla signalizovat i její kvalitativní přeměnu po únoru 1948, kdy její výstavba nacházela svůj vzor zejména v Sovětské armádě. V život tak byla uvedena 3. kapitola Košického vládního programu z 5. dubna 1945, která na příslušném místě prohlásila za nežádoucí její nepolitičnost. ČSLA představovala nové ozbrojené síly socialistického typu, jejichž výstavba, vyzbrojování, bojový výcvik i vnitřní život výrazně formovala KSČ. Komunisté obsadili rozhodující velitelské, štábní a další funkce. K nové situaci značně přispěla i činnost vojenského bezpečnostního a justičního aparátu, jehož aktivita výrazně přispěla k vytlačení nepohodlných příslušníků armády z jejich funkcí. V přímé souvislosti s těmito procesy byly úspěšné i neúspěšné pokusy vojáků opustit pod nastalým nevybíravým tlakem území socialistického Československa. Jejich osudy tak sledovaly vlny exulantů či emigrantů, které do zahraničí odnesly většinu československých občanů – nevojenských osob. Hlavní hrozbu v tomto ohledu představovaly defenzivní zpravodajské složky československé armády, které za přímého vedení či vlivu komunisty Bedřicha Reicina působily po roce 1945 jako Obranné zpravodajství (OBZ), 5. oddělení Hlavního štábu či Hlavní informační správa (HIS). Zejména důstojníci z povolání dopláceli na jejich činnost propuštěním z armády, perzekucí ve vykonstruovaných politických procesech před vojenskými justičními orgány či zařazením do táborů nucených prací. Pohlížet na vojáky, kteří odešli do exilu, jako na pouhé pasivní oběti mocenských proměn po 2. světové válce, však zcela zjevně neodpovídá historickým faktům. Zejména mezi popravenými vojenskými osobami lze po únoru 1948 jasně identifikovat skupinu zběhů, kteří odchodem z Československa opustili vojenskou činnou službu a našli útočiště na německém území v americké okupační zóně. Na základě různých pohnutek se do své bývalé vlasti vraceli jako kurýři západních zpravodajských služeb a v případě dopadení byli popravováni či odsuzováni k dlouholetým trestům odnětí svobody.² Objektivně se ve své době dopouštěli porušení pozitivního práva a povinností jejich vojenského stavu, za což jim byly ukládány tvrdé trestněprávní sankce formálně korespondující s příslušnými právními předpisy. Hodnocení jejich skutků nakonec podleho postupnému soudu dějin a přes koloběh soudních rehabilitací roku 1968 a 1990 dospělo až k jejich zařazení do rámce III. odboje. Dříve penalizované jednání je za současného právního stavu hodnoceno jako aktivní obrana hodnot svobody a demokracie. Spolupráce se zahraniční zpravodaj-

skou službou demokratického státu, převaděčství nebo překračování státních hranic za účelem účasti v odboji a odporu proti komunismu (agenti-chodci) se dnes chápe jako legální forma odboje a odporu proti komunismu.³ Z hlediska kriminologického vývoje a dynamiky trestné činnosti spočívající ve zběhnutí do ciziny však nefigurovala pouze vlna odchodů mezi lety 1948 až 1951, kdy Československo opustilo 25 350 občanů, z nichž dle některých přibližných odhadů bylo po únoru až 5000 vojenských osob.⁴ Dlouhodobá analytická a statistická činnost StB zaznamenala další razantní vlnu odchodů do zahraničí v letech 1968 až 1969, kdy svou vlast opustilo celkem 70 130 Čechoslováků a mezi nimi samozřejmě i velké množství vojáků v činné službě.⁵

Pro komplexní právněhistorickou analýzu fenoménu zběhnutí do ciziny má pro celé sledované období let 1948 až 1989 zásadní význam vymezení subjektu trestné činnosti, který název předkládané studie poněkud zjednodušuje na „příslušníka československé armády“. Zde není možné vystačit s dílčí definicí dle příslušných norem trestního práva hmotného. Pomocnou ruku zde musí podat předpisy branného zákonodárství, přičemž pro celkovou charakteristiku opuštění Československa vojenskými osobami hraje významnou roli i problematika pojmu veřejného činitele a nositele státního či služebního tajemství. Branný zákon z roku 1920⁶ hovoří ve svém § 1 o československé branné moci, přičemž až z následujících ustanovení lze dovodit, že ji vytvářejí v první řadě poněkud nekonkrétně definované vojenské osoby z povolání, přičemž dle ustanovení § 13 téhož zákona se jedná o důstojníky a poddůstojníky z povolání. Dále lze v poněkud zjednodušujícím výkladu hovořit o vojenských osobách (vojácích), kteří se v duchu § 2 zákona rekrutovali z řad československých státních občanů či příslušníků, jejichž branná povinnost obsahovala povinnost odvodní a služební. Služební povinnost dále obsahovala prezenční službu a službu v záloze. Tuto právní úpravu nahradil s převážnou účinností od 1. října 1949 nový branný zákon,⁷ jenž ve svém § 2 odst. 1 definuje brannou moc tvořenou vojskem jako jejím základem a veřejnými ozbrojenými sbory, které určí vláda. Dle druhého odstavce téhož paragrafu tvořilo vojsko souhrn vojenských osob, které byly odvedeny a měly služební povinnost. Postupně docházelo v důsledku novelizací k terminologickým posunům, kdy místo o branné moci se počalo hovořit o ozbrojených silách.⁸ Dle úplného publikovaného znění tohoto branného zákona z roku 1978,⁹ konkrétně jeho § 2, bylo za základ ozbrojených sil bráno vojsko a veřejné ozbrojené sbory, které určila vláda Československé socialistické republiky (ČSSR). Dle ustanovení odstavce druhého téhož paragrafu představovalo vojsko souhrn vojáků, přičemž vojákem se stále rozuměla osoba, jež byla odvedena a stala se subjektem služební povinnosti. Letitý branný zákon č. 92/1949 Sb. přečkal i zlomový rok 1989 a k jeho zrušení došlo až dnem 1. prosince 1999. Z hlediska charakteristiky základních znaků subjektu trestního deliktu zběhnutí do ciziny má dále zpřesňující význam i definiční pole z oboru trestního práva hmotného, které však, v intencích výše uvedeného, není zcela komplexní. Dle čl. III vojenského trestního zákona o zločinech a přečinech z roku 1855,¹⁰ k jehož zrušení došlo ke dni 1. srpna 1950, podléhaly režimu tohoto právního předpisu pouze osoby, jež vykonaly vojenskou služební přísahu, při níž slavnostně slíbily zachovávat zvláštních povinností vojenského stavu. Dále například trestní kodex z roku 1961 pouze okrajově upřesnil, že pachatelem nebo spolupachatelem trestného činu vojenského dle jeho hlavy dvanácté zvláštní části může být jen voják. Za vojáka se z hlediska příslušnosti k ČSLA považoval voják v činné službě nebo mimo činnou službu (byl-li však ve služebním stejnokroji).¹¹ Na poněkud zjedno-

dušující charakteristiku zběhnutí do ciziny jako tzv. vojenského trestného činu můžeme narazit již při pokusu o vymezení jeho subjektu. Pachatele tohoto deliktu totiž nelze hledat v užším slova smyslu pouze mezi příslušníky armády, což výrazně podtrhuje příklad zběhnutí do ciziny příslušníků Pohraniční stráže (PS). Podle zákona o ochraně státních hranic z 11. července 1951¹² spadala tato činnost do kompetence ministerstva národní bezpečnosti, jejímž orgánem PS byla. Příslušníci PS měli stejná práva a stejné povinnosti jako příslušníci vojska a při výkonu své pravomoci disponovali právy a byli podrobeni povinnostem příslušníků SNB. Služba v PS se počítala jako služba ve vojsku a příslušníci PS podléhali vojenské soudní pravomoci a ustanovením o trestných činech vojenských, tedy i příslušným trestněprávním normám upravujícím otázku zběhnutí do ciziny.¹³ K 1. říjnu 1953 proběhlo formou vládního nařízení sloučení rezortů ministerstva národní bezpečnosti s ministerstvem vnitra (MV) a PS tak přešla do podřízenosti MV. Skutečnost, dle které je nutné pohlížet na zběhnutí do ciziny příslušníků PS jako na delikt příslušníků československé armády, potvrdil organizační vývoj druhé poloviny 60. let a poté i nastupující normalizace. K 1. lednu 1966 došlo k vyčlenění PS z ministerstva vnitra a k jejímu včlenění do podřízenosti ministerstva národní obrany (MNO), přičemž později se stala součástí pozemního vojska ČSLA.¹⁴ Na základě usnesení politbyra ÚV KSČ z 15. prosince 1971 a zákonného opatření Federálního shromáždění (FS) z téhož roku¹⁵ přešla PS k 1. lednu 1972 opět do podřízenosti Federálního ministerstva vnitra (FMV) ČSSR. Konkrétní postupy předání PS upravovaly mezirezortní dohody mezi Federálním ministerstvem národní obrany (FMNO) a FMV a příslušné rozkazy ministrů. Zběhnutí do ciziny příslušníků PS tedy přímo spadá do rozsahu předkládané studie a mělo pro režim KSČ mimořádně vysoký stupeň nebezpečnosti. Právě pohraničníci dostali za úkol hermeticky uzavřít zejména západní hranice Československa a jejich nezákonný odchod do ciziny představoval jednak morální prohru režimu, a jednak prozrazení důležitých vojenských tajemství o systému ostrahy a zabezpečení hraničního pásma. Uvedené chápání se uplatňovalo až do samého závěru komunistického režimu. Tak například 7. července 1986 překonali dva příslušníci PS (svobodník J. P. a voják J. Č.) poblíž obce Železná Ruda v okrese Klatovy státní hranici a zběhli společně do Německé spolkové republiky (NSR). Požadavek na uložení přísných trestů odnětí svobody vycházel z toho, že se oba pachatelé trestné činnosti dopustili za situace, kdy zneužili svého funkčního zařazení u útvaru PS a využili při tom osobních znalostí místa, kde zrealizovali přechod státní hranice. Vysoký stupeň nebezpečnosti daného jednání vyzdvihl i generální prokurátor ČSSR. Argumentoval především tím, že oba pachatelé se trestného činu zběhnutí do ciziny dopustili jako příslušníci PS, tedy ozbrojeného sboru, jehož prvořadým úkolem bylo zabezpečení ochrany a neporušitelnosti státní hranice. Politický podtext zběhnutí do ciziny potvrzovalo i hodnocení, dle něhož oba pachatelé svým činem poškodili zájmy ČSSR v zahraničí, jelikož zběhnutí příslušníků ozbrojených sil ČSSR a zejména příslušníků PS poškozuje mezinárodní prestiž ČSSR. To násobilo i chápání zběhnutí do ciziny jako jednoho z nejzávažnějších vojenských trestných činů v době míru v užším slova smyslu.¹⁶

Pro celkové posouzení právního fenoménu zběhnutí do ciziny měla značný význam i charakteristika vojenských osob jako veřejných činitelů se zvláštním vztahem ke společenskému zřízení, které autoritativně řídila KSČ. To vojáky opouštějící nejen československou armádu, nýbrž i lidovědemokratický, resp. socialistický, stát, předem odsuzovalo k tvrdším postihům ať již soudním, či mimosoudním. Pojem veřejného činitele zavedl do

československého právního řádu zákon o úplatkářství a proti porušování úředního tajemství.¹⁷ Pod právním pojmem veřejného činitele se dle ustanovení jeho § 6 rozuměly různé kategorie státních či obecních zaměstnanců, respektive funkcionáři finančních institucí, aniž by zde zákon zařazoval příslušníky branné moci. Oba trestní zákony z let 1950 a 1961 se v případě definice právního pojmu veřejného činitele značně shodovaly. Příslušník branné moci se za veřejného činitele považoval v 50. letech za těch okolností, že byl povolán k obstarávání veřejných věcí. V praxi vojenské justice působila problémy otázka, kdy bylo možné považovat vojáka za veřejného činitele. Existovaly pochybnosti, zda je veřejným činitelem každý voják jako příslušník branné moci nebo alespoň kterýkoliv vojenský funkcionář. Praxe směřovala k tomu, že trestní zákon zná pouze jeden pojem veřejného činitele, který musí korespondovat s příslušnými ustanoveními zákona. Tato ustanovení směřovala k ochraně veřejných činitelů či ke stíhání porušení jejich povinností. Za rozhodné se považovalo obstarávání veřejných věcí a povolání k takové činnosti. Nepodstatným se tudíž jevila vojenská hodnost či branný poměr. Ke konkrétní funkci se přihlíželo pouze tehdy, pokud se projevovala činnost spočívající v obstarávání úkolů lidově demokratického státu.¹⁸ Nová trestněprávní úprava z roku 1961¹⁹ za veřejného činitele považovala příslušníka ozbrojených sil za podmínky, pokud se podílel na úkolech společnosti a státu a používal přitom pravomoci, která mu byla v rámci odpovědnosti za plnění těchto úkolů svěřena.²⁰ Na jejím základě vznikl úzce speciální pojem veřejného činitele v podmínkách ČSLA. Jednalo se o příslušníka velitelského sboru, jenž uskutečňoval velitelskou pravomoc a zároveň byl jejím nositelem. Za veřejné činitele tak byli považováni všichni, kteří řídili a organizovali řádný chod činnosti ozbrojených sil. V důsledku toho se tak svým postavením, povahou plněných úkolů, povinnostmi i pravomocemi výrazně odlišovali od jiných vojáků. Praxe tak mezi příslušníky velitelského sboru zařazovala všechny důstojníky a poddůstojníky bez ohledu na povahu jimi vykonávané funkce. Vycházelo se přitom z poněkud zjednodušující úvahy, že už sama vojenská hodnost patří k vnějšímu projevu příslušnosti k oběma hodnostním sborům a pro jejího nositele přináší četná oprávnění a povinnosti pro zabezpečování vojenské kázně.²¹ V praxi vojenských justičních orgánů se prohlubovala tendence k extenzivnímu výkladu pojmu vojáka jako veřejného činitele. Tak na počátku 70. let vůbec mohlo vzniknout stanovisko Nejvyššího soudu ČSSR – vojenského kolegia k otázce, zda velitel ložnice může být veřejným činitelem ve smyslu trestního zákona z roku 1961. Nakonec převážilo stanovisko, že se v tomto případě nejedná o činnost veřejného činitele, která je významná pro společnost a stát, i když ve smyslu čl. 137 Řádu vnitřní služby velitel ložnice odpovídal za chování ubytovaných vojáků, za vnitřní pořádek a čistotu ložnice, za úplnost a dobrý stav vnitřního zařízení i celkové vybavení místnosti. Nicméně, orgány vojenské prokuratury na povaze velitele ložnice jako veřejného činitele – navíc v marginální hodnosti svobodníka – původně trvaly.²² Výklad orgánů vojenské prokuratury byl obecně velmi široký. V úvahách se dokonce připouštělo, že veřejným činitelem mohl být také příslušník mužstva (například velitel družstva), pokud zastával funkci, v jejímž rámci plnil úkoly velitelského sboru. Navíc za příslušníky velitelského sboru se pokládali nejenom nositelé nedílné velitelské pravomoci, nýbrž i její uskutečňovatelé, kteří sami nezastávali velitelské funkce, ale část velitelských povinností plnili. Mohlo se jednat například o náčelníky jednotlivých druhů vojsk, staršiny atd. Trestní zákon z roku 1961, včetně svých pozdějších novelizací, v ustanovení § 283 nikde neupravoval zběhnutí do ciziny vojáků jako veřejných činitelů. Okolností podmiňující použití

vyšší trestní sazby však bylo spáchání zběhnutí do ciziny vojákem z povolání či spáchání tohoto činu při uložení zvláštní povinnosti uchovávat státní tajemství. Logicky se předpokládal výskyt těchto dvou kvalifikačních okolností právě u příslušníků velitelského sboru jako vojáků a veřejných činitelů zároveň. Opět je zde možné konstatovat úzkou spjatost zběhnutí do ciziny vojenských osob s politickou povahou režimu a nikoli pouze s úzkou sférou vojenské trestné činnosti.

Pro hodnocení zběhnutí do ciziny vojenskými bezpečnostními a justičními orgány mělo značný význam i chápání vojenských osob jako nositelů státního a služebního tajemství. Tuto okolnost samozřejmě reflektovaly i oba socialistické trestní kodexy, které opuštění Československa osobami v branném poměru penalizovaly. Dle trestního zákona z roku 1950²³ se státním tajemstvím rozumělo vše, co mělo zůstat utajeno před nepovolanými osobami v důležitém zájmu republiky a to zejména z politického, vojenského a hospodářského hlediska. Stejný trestní kodex definoval služební tajemství jako důležitou skutečnost, která souvisela s činností národního výboru, soudu nebo jiného úřadu, veřejného orgánu nebo podniku či lidového družstva a v obecném zájmu měla zůstat utajena před nepovolanými osobami.²⁴ Trestní kodex z roku 1961 definoval státní tajemství přibližně totožně. K lehkým terminologickým posunům však došlo při definování služebního tajemství, pod nímž se rozuměla důležitá skutečnost, která souvisela s činností národního výboru, soudu, ozbrojených sil nebo ozbrojeného sboru nebo jiného státního orgánu, státní hospodářské, družstevní nebo společenské organizace a v obecném zájmu měla zůstat utajena před nepovolanou osobou.²⁵ Zřejmě také v souvislosti s masovými odchody vojenských osob do zahraničí v letech 1968/1969 se vojenské bezpečnostní a justiční orgány pokoušely od počátku 70. let právně definovat státní a služební tajemství pro podmínky ozbrojených sil. Praxe často hovořila o tak zvaném vojenském tajemství. Jednalo se však pouze o účelové označení oboru, kam byla utajovaná skutečnost zařazena. Vojenské tajemství neexistovalo jako zákonný pojem. Ve skutečnosti šlo pouze o státní nebo služební tajemství vojenské povahy.²⁶ Kromě trestního zákona se právní úprava v oblasti ochrany utajovaných skutečností řídila zákonem o ochraně státního tajemství²⁷ z roku 1971, nařízením vlády ČSSR a vnitřními předpisy Federálního ministerstva vnitra (FMV) či Federálního ministerstva národní obrany (FMNO). Zvýšený důraz na otázky ochrany státního a služebního tajemství v podmínkách ozbrojených sil realizoval i zákon z roku 1973, kterým se měnil a doplňoval trestní zákon.²⁸ Tento právní předpis provedl také změnu ve formulaci skutkové podstaty trestného činu zběhnutí do ciziny dle ust. § 283 odst. 2, 3 tr. zákona. Význam ochrany utajovaných skutečností v ozbrojených silách pro politiku KSČ jen podtrhovaly aktivity Vojenské kontrarozvědky (VKR) v problematice. Dle čl. 1 odst. 1 rozkazu ministra vnitra (RMV) ČSSR č. 5/1975 byla VKR součástí SNB – složky Státní bezpečnosti. Útvary VKR organizovaly a prováděly státobezpečnostní ochranu ozbrojených sil ČSSR před činnostmi zahraničních a vnitřních nepřátel. Jinak řečeno, VKR měla charakter tajné politické policie, která v duchu cílů a zásad bezpečnostní politiky KSČ kontrolovala ČSLA jako mocenskou oporu režimu. Dle čl. 2 odst. 1 písm. g) téhož RMV plnila VKR ve vymezeném rozsahu úkoly v oblasti ochrany utajovaných skutečností v ozbrojených silách ČSSR. Tak například dle čl. 10 a směrnic v příloze 3 vnitřního předpisu Zákl-3-1 (Práv) prověřovala VKR na dobu 5 let ty vojáky z povolání, občanské zaměstnance a vojáky základní služby, kteří se seznamovali se skutečnostmi tvořícími předmět státního tajemství.²⁹ Oblast ochrany utajovaných skutečností v ČSLA podléhala přirozeně všeobecnému dozoru vojenských

prokuratur. Důsledky emigrace vojenských osob z hlediska vyjádření státního či služebního tajemství, které vedly i k úpravě právní regulace v začínající normalizaci, shrnuly i analýzy StB z předcházející dekády. Území republiky opouštěli držitelé tajných informací a jejich emigrací vznikaly nenapravitelné škody. Za prvních deset měsíců roku 1966 uprchlo také 63 důstojníků v záloze. Jedna třetina z nich byla v předcházejících třech letech na vojenském cvičení, kde se seznamovali se skutečnými vojenského charakteru tajného a přísně tajného stupně. Mnohé z těchto osob mohly na Západě vyrazit dislokaci a charakter dvou protiletadlových raketových brigád, částečnou dislokaci a vybavení radiotechnického vojska, dislokaci cca deseti leteckých pluků a deseti letištních praporů včetně znalostí techniky, kterou byla vyzbrojena záložní velitelství armády protivzdušné obrany státu včetně některých dalších důležitých údajů.³⁰

Po stručné charakteristice subjektu trestného činu zběhnutí do ciziny a všech jeho zvláštních charakteristik je zcela nezbytné rozehrát hmotněprávní základ skutkové podstaty tohoto trestného činu. Vojenský trestní zákon o zločinech a přečinech z roku 1855³¹ upravoval problematiku zločinu zběhnutí v ustanovení § 183 a následujících, přičemž alternativu zběhnutí do ciziny v podobě zvláštní skutkové podstaty nikterak nereguloval.³² Explicitně vojenský trestní zákon za důkaz zběhnutí označil, pokud pachatel uprchl svémocně do ciziny nebo byl bez pasu či cestovního rozkazu zadržen na zemských hranicích, které byly více jak čtyři míle vzdáleny od jeho stanoviště. Zákonem formulovaná zásada však doznala změny na základě vojenského trestního řádu z roku 1914, kdy došlo k její modifikaci aplikací pravidla o volném uvažování o důkazech. Trestní zákon z roku 1950³³ upravil s účinností od 1. srpna 1950 skutkovou podstatu trestného činu zběhnutí v rámci trestných činů vojenských (hlava X.), v prvním oddílu (Trestné činy proti povinnosti konat vojenskou činnou službu), v ust. § 273. Dle ustanovení § 269 odst. 2 téhož právního předpisu mohly být přímými pachateli či spolupachateli tohoto trestného činu především vojenské osoby v činné službě, osoby, které se povoláním ke zvláštní službě staly příslušníky branné moci, vojenské osoby mimo činnou službu ve služebním stejnokroji a váleční zajatci. Speciálně zběhnutí do ciziny upravoval třetí odstavec § 273, přičemž absentovala zvláštní skutková podstata. Ač se formálně jednalo o vojenský trestný čin, hraničila interpretace této skutkové podstaty s charakteristikou protistátní trestné činnosti proti republice ve smyslu první hlavy kodexu. Zběhnutí (dezerce) se považovala za nejhrubší porušení primární povinnosti občana k obraně lidově demokratického státu. Zběhnutím se pachatel zpronevěřoval vojenské přísaze. Vojenská služba byla chápána jako nejvyšší občanská čest. Aktem zběhnutí došlo k úplnému se zřeknutí této čestné povinnosti a zběhnutí tak nabylo zvláště zavrženíhodného charakteru. Od svémocného odloučení dle ust. § 272 se odlišovalo pachatelovým úmyslem trvale se vyhnout vojenské službě nebo tak učinit na dobu delší než 14 dní. Tímto skutkem došlo k prokázání naprostého nedostatku smyslu pro plnění vojenské služby.³⁴ Vojenskou službou byla chápána povinnost vojenských osob vykonávat činnou službu dle ust. § 20 odst. 2 zákona branného zákona z roku 1949.³⁵ Při hodnocení společenské závažnosti trestného činu zběhnutí se politická, respektive morálně-politická kritéria, promítala i do charakteristiky okolností podmiňujících použití vyšší trestní sazby ve druhém odstavci ust. § 273. Mnohem nebezpečnějším případem se stalo zběhnutí vojenských osob z povolání, kterými byly poddůstojníci z povolání, důstojníci a generálové v činné službě. U nich se předpokládal nejužší vztah k armádě a k povinnostem své služby, při jejímž výkonu měli vojáci z povolání působit jako vzor. Jejich zběhnu-

tí mohlo mít zvláště nebezpečný či rozvratný vliv na kázeň a bojeschopnost a považovalo se dokonce za přímou zradu důvěry a zájmů abstraktně chápaného „lidu“. V tomto kontextu se zběhnutí do ciziny považovalo za nejzávažnější formu dezerce v době míru a za přímý projev nepřátelství k státu, který byl ohrožen z hlediska zachování vojenského tajemství. U každého zběha se předpokládala jeho znalost. Zběhnutí do ciziny trvale poškozovalo obranu socialistického státu a v pohledu počátku 50. let podporovalo zahraniční reakci. Pachateli hrozil trest odnětí svobody na pět až dvacet let za současného obligatorního propadnutí jeho majetku. Mírněji se posuzovaly případy, když ke zběhnutí do ciziny došlo z jiných pohnutek, než byl odpor ke službě či k lidově demokratickému zřízení. Shovívavěji se posuzoval odchod vojenských osob do zahraničí z dobrodružných pohnutek. Pro otázku výše výměry trestu se pečlivě zohledňoval i fakt, zda pachatel zběhl do společenického státu (například do socialistického Polska) nebo naopak do amerického okupačního pásma v západním Německu, které se stalo výchozím bodem pro různé aktivity československého exilu vůči socialistické ČSR. Spáchání tohoto kvalifikovaného zběhnutí v sobě zahrnovalo i trestný čin opuštění republiky dle ust. § 95 trestního zákona z roku 1950, což jen potvrzuje stanovisko, že zběhnutí do ciziny nelze charakterizovat jako ryze vojenský trestný čin. Zběhnutí do ciziny předpokládalo, že se pachatel reálně do ciziny přemístil. Pokud mu v tom bylo objektivně zabráněno, jednalo se pouze o případ zběhnutí dle ust. § 273 odst. 2 a záměr zběha se chápal jako okolnost zvláště přitěžující. Komentář z počátku 50. let výslovně vylučoval kvalifikaci znemožněného zběhnutí do ciziny jako jeho pokus.³⁶ Jak již bylo výše naznačeno, zběhnutí do ciziny nebylo samostatnou skutkovou podstatou, ale pouze okolností, podmiňující použití vyšší trestní sazby za předpokladu, že zběh do ciziny skutečně uprchl. Jako návodce a pomocník dle ust. § 7 trestního zákona z roku 1950 mohla vystupovat i civilní osoba. Návodce ke zběhnutí do ciziny byl stíhán pro trestný čin dle ust. § 7, § 273 odst. 3 a to i navzdory eventualitě, kdy navedený do ciziny nezběhl či byl zadržen. To, že zběhnutí do ciziny nepředstavovalo jen vojenský trestný čin, dále potvrzují i možné úvahy o jeho jednočinném souběhu s těžším trestným činem dle první hlavy trestního zákona z roku 1950, jež upravovala trestné činy proti republice. Tato eventualita se zkoumala dle konkrétních charakteristik osobnosti pachatele a zejména jeho politického smýšlení ve smyslu hodnocení podstaty lidově demokratického systému. Jistou roli hrála i forma realizace úmyslu zběhnutí do ciziny jako například se skupinou civilních osob, letadlem a podobně. Dle ustanovení § 275 došlo k definování spolčení ke zběhnutí, protože nebezpečnost zběhnutí pro armádu a její bojeschopnost bylo postihováno také ve stadiu přípravy. Formou tohoto přípravného jednání se stalo úmyslné sdružení nejméně tří vojenských osob za účelem zběhnutí jako trestného cíle. Dle odst. 2 písm. b) téhož ustanovení se odnětím svobody na 5 až 20 let trestal případ, kdy se cílem takového činu stalo zběhnutí do ciziny nebo k nepříteli. Při útěku vojenských osob na Západ totiž tyto dvě eventualy přirozeně splývaly. Dobová charakteristika nepřítelů navíc opět vydělovala zběhnutí do ciziny z kategorie čistě vojenských trestných činů, protože nebylo vázáno výlučně na případ války či bojové situace. Za nepřítel se považovala každá skupina, jež vedla i v míru a mimo bojové situace ozbrojený boj proti republice. Vycházelo se například z projevu A. J. Vyšinského v politickém výboru Valného shromáždění Organizace spojených národů (OSN) jako protestu proti tzv. Trumanovu zákonu ze dne 10. října 1951 o vzájemném zajištění bezpečnosti. Tento zákon určoval částku 100 milionů amerických dolarů ze strany USA k financování podvratné a diverzní činnosti proti SSSR

a dalším lidově demokratickým zemím. Přes pochopení podstaty studenoválečného konfliktu se není možno zbavit důležitý závěru, že se mohlo jednat o akt státního terorismu. Nový trestní zákon z roku 1961³⁷ již obsahoval v ust. § 283 zvláštní skutkovou podstatu trestného činu zběhnutí do ciziny, která však postupnými novelizacemi doznávala značných změn. Původní znění o dvou jednoduchých odstavcích se do 70. let rozšířilo na tři odstavce, které se navíc začaly dělit na jednotlivá písmena. Základní skutková podstata zůstala totožná. Jednalo se o úmyslné svémocné vzdalování do ciziny s cílem vyhnout se vojenské službě. K okolnostem podmiňujícím použití vyšší trestní sazby ve druhém a později třetím odstavci se ke spáchání činu za stavu branné pohotovosti státu přidávaly okolnosti spočívající v tom, že pachatel byl vojákem z povolání, organizátorem, subjektem se zvláštní povinností uchovávat státní tajemství či ke spáchání činu použil vzdušný dopravní prostředek nebo prostředek bojové techniky. Vysokou společenskou nebezpečnost činu vyjadřovala i alternativa uložení trestu smrti za jeho spáchání v kvalifikované podobě. Oficiální komentáře z pera vojenských prokurátorů otevřeně deklarovaly, že ustanovení § 283 trestního zákona spojovalo v jedné zákonné dispozici znaky trestného činu zběhnutí a trestného činu opuštění republiky. Proto se logicky dospívalo k závěru, že zběhnutí do ciziny má charakter nejen trestného činu vojenského, nýbrž i trestného činu proti republice³⁸ a toto jednání tudíž může být charakterizováno jako protistátní trestná činnost. Dobové vnímání vysokého stupně nebezpečnosti zběhnutí do ciziny ovlivnilo i extenzivní interpretaci pojmu „cizina“, kterou byl chápán každý jiný stát, třeba i spojenecký. Diskuze se dále vedly o kvalifikaci přípravy dle ust. § 7 odst. 1 nebo účastenství podle ust. § 10 odst. 1 písm. a) trestního zákona, byl-li jedním účastníkem voják a druhým civilní osoba. Poté se jednání vojáka kvalifikovalo jako příprava, respektive účastenství na trestném činu zběhnutí do ciziny a jednání civilní osoby jako příprava nebo účastenství na trestném činu opuštění republiky dle ust. § 109 trestního zákona. To se týkalo i situace, pokud šlo o jednání společné. Pokud se však civilní osoba podílela na přípravě nebo byla účastníkem (organizátorství, návod či pomoc) ke zběhnutí vojáků a sama protizákonně překročit hranice nehodlala, kvalifikovala se její trestná činnost jako příprava nebo účastenství na trestném činu zběhnutí do ciziny. Postupné novelizace skutkové podstaty otevíraly rozsáhlé interpretační diskuze zejména co do okolností podmiňujících použití vyšší trestní sazby. Charakteristickou se stala diskuze o výklad právního pojmu „prostředek bojové techniky“, jež zmiňovalo ustanovení § 283 odst. 1, 3 písm. a) trestního zákona. Interpretační polemiku vyostřila konkrétní kauza. Dva obvinění vedli roku 1977 v průběhu základní vojenské služby různé pohovory, jejichž obsahem byla chvála na život v tehdejší „kapitalistické“ cizině. To je přivedlo k rozhodnutí opustit území ČSSR a odejít do Německé spolkové republiky (NSR). Ke společnému plánu se později připojil i další voják L. Jeden z obviněných dne 8. července 1977 obstaral 25 kusů ostrých nábojů do samopalu, přičemž druhý z obviněných se příštího dne v rámci výkonu dozorcí služby zmocnil tří samopalů vzor vz. 58V, které si mezi sebou rozdělili. Poté všichni společně svémocně opustili svůj útvar v úmyslu překročit v prostoru hraničního přechodu u Chebu státní hranici do NSR. Při postupu ke státní hranici však byli dva vojáci ze skupiny dne 10. července 1977 kolem 12:30 hod. zadrženi orgány Veřejné bezpečnosti (VB). Podstatou interpretačního sporu se stala otázka, zda je možné zmocnění se tří samopalů za účelem svémocného vzdalování do ciziny považovat za zmocnění se prostředku bojové techniky. Nejvyšší soud ČSSR dospěl k závěru, že obecná definice pojmu „bojová technika“ dle služebního předpisu Vševojsk-52-1 má pouze

pomocnou definiční hodnotu a nelze ji automaticky přenášet do pojmové oblasti trestního práva hmotného. V rámci řešení problému byla dána přednost výkladu samotného trestního zákona, dle něhož by se muselo jednat o takový prostředek bojové techniky, který by byl srovnatelný se vzdušným dopravním prostředkem co do výkonu a účinnosti při realizaci záměru zběhnout do ciziny. Nakonec tak převážil právní názor, že zákonodárce vycházel při novelizaci ustanovení § 283 odst. 3 písm. a) trestního zákona z potřeby postihu zvláště nebezpečné formy trestné činnosti spočívající ve zmocnění se „vzdušného dopravního prostředku“ anebo „prostředku bojové techniky“. Na roveň prostředku bojové techniky nelze stavět samopal, protože nejde o prostředek tak razantní povahy a mohutnosti, zvláštnosti řízení a nebezpečnosti provozu, aby umožnil zběhnutí do ciziny i za okolností, kdy tomu brání zvláštní bezpečnostní opatření. Za prostředek bojové techniky se nadále vedle vzdušného dopravního prostředku (letadla, vrtulníku) považovala pásová a kolová bojová vozidla, která se vyznačovala značnou pohyblivostí v terénu či na silnicích. Tato vozidla měla v ozbrojených silách speciální určení, které vycházelo z jejich velké pohyblivosti v terénu i na silnicích, a tak umožňovala pachatelův v souvislosti s jejich hmotností, odolností a schopnostmi překonávat různé překážky realizovat jeho záměr svémocně se vzdalovat do ciziny s úmyslem vyhnout se vojenské službě. Mohlo se konkrétně jednat o vojenské bojové letadlo, obrněný transportér, bojové vozidlo pěchoty či tank. Samopal vz. 58 jako lehká automatická ruční zbraň takovou povahu z podstaty věci mít nemohl, protože neposkytoval pachatelovi reálnou možnost dostat se v krátké době přes státní hranici na území cizího státu.³⁹ Interpretační pochybnosti však někdy vznikaly i ohledně méně technicky komplikovanějších otázek, jako byla například kvalifikace dle ustanovení § 283 odst. 1, 2 písm. a) trestního zákona, spočívající ve spáchání zběhnutí do ciziny vojákem z povolání. K dokreslení má značnou vypovídací hodnotu následující případ. Obviněný bývalý poručík J. B. byl ke dni 1. srpna 1974 na základě rozkazu přijat do další činné služby. Při výkonu své funkce se seznamoval se skutečnostmi, které tvořily předmět státního tajemství. Jeho uchovávaní mu bylo zvláště uloženo, kteroužto skutečnost potvrdil svým podpisem v únoru 1979. Na počátku srpna roku 1979 byl útvarovým lékařem uznán služby neschopným a ponechán v domácím ošetření. Dne 10. srpna 1979 se nedostavil k lékaři na kontrolu a bylo zjištěno, že přes cestovní kancelář Čedok odejel za účelem rekreace i s rodinou do Bulharska, ač mu jeho velitelem nebyla přiznána dovolená. Dne 25. srpna 1979 sdělil J. B. telefonicky příbuzným, že ilegálně odejel z republiky a nyní žije v Rakousku. Od 31. srpna 1979 opakovaně volal z Mnichova (NSR) a zjevně dal najevo, že nepomýšlí na návrat do ČSSR. Při kvalifikaci jeho protiprávního jednání se vycházelo z ust. § 20 odst. 1, 2 písm. c) zák. č. 121/1978 Sb., branný zákon,⁴⁰ dle něhož vojenská činná služba zahrnovala též další službu. Touto službou byli povinni vojáci, kteří vykonávali základní službu a jimž bylo na jejich vlastní žádost povoleno, aby konali další službu. V souladu s čl. 93 a 95 služebního předpisu FMNO-Všeob-P-2 se dovozovalo, že se jedná o druh činné služby, jež se vykonává jako vojenské povolání. Od služby vojáků z povolání se tak lišila svým dočasným charakterem, avšak ustanovení tohoto služebního předpisu se analogicky vztahovalo jak na vojáky z povolání, tak na poddůstojníky, praporčíky a důstojníky v další službě. Vojáci z povolání i vojáci v další službě měli tedy v meritu stejná práva a povinnosti. Spáchal-li tedy voják v další službě trestný čin zběhnutí do ciziny dle ust. § 283 trestního zákona, byl brán k trestní odpovědnosti jako „voják z povolání“ ve smyslu odst. 2 písm. a) téhož ustanovení trestního zákona.⁴¹ Velmi zajímavou interpretační a kvalifikační otázkou ve vztahu ke skutkové pod-

statě dle ust. § 283 trestního zákona se stala též otázka jeho nejčastějšího souběhu (zejména jednočinného) s dalšími trestnými činy. Především se tak přirozeně dělo se skutkovými podstatami porušování povinností strážní a dozorcí služby dle ustanovení § 285 a § 286 trestního zákona tehdy, pokud voják dezertoval při jejich výkonu. Poněkud kuriózním se stal případ souběhu zběhnutí do ciziny s trestnými činy rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví dle ust. § 132 a nedovoleného ozbrojování dle ust. § 185 trestního zákona, tedy deliktů hospodářských a obecně nebezpečných. V tomto ohledu je ilustrativní zběhnutí vojína PS Miroslava Haracha, který se 25. února 1985 vzdálil přes přechod Dolní Dvořiště do Rakouska. Jmenovaný těsně před překročením státní hranice odložil na zem svůj samopal vz. 58 i s náboji a do Rakouska vešel neozbrojen.⁴² Pokud by tak neučinil, spáchal by se zběhnutím do ciziny a porušováním povinností strážní služby jedním skutkem i trestné činy rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví dle ust. § 132 odst. 1 písm. b) a nedovoleného ozbrojování dle ust. § 185 odst. 1 trestního zákona.

Rozsáhlé diskuze se ve vztahu k ustanovení § 283 trestního zákona rozvinuly k otázce, kdy se jedná o pokus tohoto trestného činu či jeho dokonání. První skupina názorů se opírala o základní východisko, že k dokonání trestného činu zběhnutí do ciziny není nutné, aby zběh skutečně překročil státní hranici. V tomto případě postačovalo, pokud se pachatel svémocně vzdálil s úmyslem vyhnout se vojenské službě útekem do zahraničí. Nemusel nutně ani nastoupit cestu k hranicím. O pokus trestného činu se jednalo jen za té situace, kdy vojenský zběh byl dopaden již v okamžiku usilování o vzdálení se od svého útvaru nebo z místa služebního přidělení. Z podstaty výše uvedeného jednoznačně plyne, že o pokus trestného činu dle ustanovení § 283 se mohlo jednat pouze ve výjimečných případech. Aby se mohlo jednat o pokus, musel být pachatel dopaden například při překonávání kasárenského oplocení, protože za této situace ještě mohl od svého konání dobrovolně upustit. O dokonání trestného činu se jednalo v momentu, kdy se voják již úspěšně dostal přes plot vojenského objektu, čímž již opustil svůj vojenský útvar. V dané situaci by však musely existovat další důkazy o tom, že se skutečně chtěl vzdalovat do ciziny. Dokonání trestného činu v tomto případě již nemohly zvrátit další okolnosti. Pachatel mohl svůj úmysl později přehodnotit například po návštěvě příbuzných nebo se dobrovolně přihlásil vojenským orgánům či orgánům SNB. Kvalifikace jeho činu zůstávala stejná, protože na tento trestný čin se nevztahovala tak zvaná účinná lítost dle ustanovení § 66 trestního zákona.⁴³ Opět zde nehrála žádnou roli skutečnost, že pachatel projevil vůli vrátit se ke svému vojenskému útvaru, aniž by před tím opustil československé státní území. Právní názor na dokonání trestného činu zběhnutí do ciziny bez nutnosti opuštění státního území ČSSR zastávali především odborníci působící v soustavě vojenské prokuratury a spolu s nimi i orgány vyšetřování StB ve VKR, které ve své činnosti zohledňovaly jiná, primárně neprávní, kritéria. Vzniklé zostřování trestní represe dokládá stupeň nebezpečnosti zběhnutí do ciziny, který pro státní orgány tento – ve své podstatě protistátní – delikt měl. Argumenty byly čerpány zejména z prostředí jazykového či logického výkladu, analýzy vývojových stadií, následku, účinku a výsledku trestného činu spolu s upřesněním rozsahu a trvání tohoto deliktu. Ve stručnosti je instruktivní se těmito výkladům alespoň krátce věnovat. Z hlediska jazykového výkladu se vycházelo z nedokonavého vidu slovesa v hypotéze právní normy: „Kdo se svémocně vzdaluje do ciziny...“. V této logice se nepředpokládalo naplnění opuštění republiky a reálný pobyt v cizině k dokonání trestného činu. Za postačující se považovalo již svémocné vzdalování směrem do ciziny. Velký význam se přikládal sub-

jektivnímu rozhodnutí pachatele překročit státní hranici a jeho představám o tom, že se svému cíli svémocným vzdalováním přibližuje. Nemusel se ani fyzicky ke státní hranici blížit, aby trestný čin dle ustanovení § 283 trestního zákona dokonal za podmínky, že kontinuálně uskutečňoval svůj záměr. Pachatel se za těchto okolností svémocně vzdaloval do ciziny i tím, že čekal v úkrytu na příhodný okamžik k přesunu, obstaral si za tímto účelem civilní oděv či se rozloučil se svou rodinou.⁴⁴ Dokonání u tr. činu zběhnutí do ciziny nastalo v okamžiku, kdy se pachatel bez dovolení vzdálil od svého vojenského útvaru se záměrem nezákonného překročení státní hranice, přičemž jejím fyzickým překonáním došlo k dokončení tohoto deliktu. Přípravy trestného činu dle ustanovení § 283 trestního zákona z roku 1961⁴⁵ se pachatel dopustil v souladu s jeho ust. § 7 odst. 1 tehdy, když se svémocně vzdálil od svého vojenského útvaru v úmyslu opatřit si například civilní oděv, mapu, kontaktovat eventuální spolupachatele atd. Jinak řečeno, chtěl si připravit podmínky pro svůj pozdější odchod do ciziny, avšak současně svémocně vzdalování chtěl ukončit a k útvaru se vrátit. Zběhnutí do ciziny bylo dále vázováno do kategorie tzv. „bezúčinkových“ trestných činů. Objektivní stránkou jeho skutkové podstaty nebyl vyvolání účinku na hmotném předmětu útoku. Diskuze o následku trestného činu zběhnutí do ciziny se pak úzce vázala na charakteristiku rozsahu jeho objektu. Skutková podstata trestného činu dle ust. § 283 trestního zákona se považovala za složenou se dvěma objekty. Stoupenci jeho dokonání bez reálného opuštění území ČSSR vojákem argumentovali, že toto dokonání nastává již tehdy, pokud je jednáním pachatele dotčen jen jeden z nich. Za bezprostředně chráněný objekt se považovala vojenská činná služba,⁴⁶ jež se interpretovala jako součást branné povinnosti. Branná povinnost tu vystupovala jako širší chráněný objekt, který je zběhnutím do ciziny vždy ohrožen. Branná povinnost byla považována za nedůležitější nástroj pro zabezpečení účinné obranyschopnosti republiky, což znamenalo způsobilost státu účinně se bránit a odvrátit ozbrojenou silou napadení nebo ohrožení ČSSR vnějším nepřítelem. Druhým objektem, který dokazoval úzkou spřízněnost trestného činu zběhnutí do ciziny s kategorií protistátní trestné činnosti, byl zájem ČSSR na kontrolovaném pohybu obyvatel z území státu do zahraničí. Jinak řečeno, jednalo se o zájem, aby ilegální emigraci nedocházelo k ohrožení bezpečnosti republiky či porušení jejich dalších politických a ekonomických zájmů. Vycházelo se z předpokladu, že emigranti jsou informačně využíváni orgány západních zpravodajských služeb a ohrožují tak bezpečnost československého státu, slouží západní propagandě a svým odchodem zmenšují objem lidských zdrojů pro domácí socialistické hospodářství.⁴⁷ Pro dokonání činu zběhnutí do ciziny nebylo v tomto pojetí nutné narušení obou chráněných objektů a vycházelo se jednoznačně z jazykového výkladu ustanovení § 283 odst. 1 trestního zákona, který vyžadoval pouze, aby se voják svémocně vzdaloval do ciziny v úmyslu vyhnout se vojenské službě. V případě zájmu ČSSR na kontrolovaném pohybu obyvatel z republiky do zahraničí postačovalo jeho bezprostřední ohrožení. Vysoká nebezpečnost zběhnutí do ciziny vycházela už ze samotného započetí vzdalování se směrem k opuštění státního území. Hodnocení společenské nebezpečnosti trestného činu dle ust. § 283 tr. zákona plně odráželo skutečnost, že se v prvé řadě nejednalo o vojenský trestný čin. Jeho páchaním se dle tehdejšího pohledu projevoval zejména negativní a nepřátelský vztah k socialistickému společenskému zřízení, výkonu vojenské služby a k žádoucímu morálně politickému stavu vojenské jednotky.⁴⁸ I ve druhé polovině 80. let se vycházelo ze strnulého předpokladu, že v tehdejší světové politice se nadále střetávaly dva odlišné přístupy k válce a míru. Sílu měl argument, jenž zdůrazňoval

napjatost mezinárodní situace v důsledku údajné agresivní militaristické politiky imperialismu. Zájem KSČ na upevňování bezpečnosti a obranyschopnosti socialistického státu měl za takto chápané mezinárodní situace působit protichůdně vůči snahám o oslabování společenského zájmu chráněného ustanovením § 283 trestního zákona. Pro určení typové nebezpečnosti trestného činu zběhnutí do ciziny se v potaz brala i pohnutka pachatele, který projevoval svémocným vzdálením s cílem vyhnout se vojenské službě útekem do ciziny nepřátelské stanovisko ke službě v ozbrojených silách jako své vrcholné občanské povinnosti. Zároveň tím demonstroval a oslaboval zájem společnosti na obranyschopnosti republiky.⁴⁹

Naopak druhý názor stavěl na předpokladu, že trestný čin zběhnutí do ciziny byl dokonán až tehdy, kdy pachatel opustil území republiky, tj. vzdálil se do ciziny. Rozhodovací praxe však ke změně stanoviska nedospěla hned. Po celou dobu účinnosti trestního zákona z roku 1961 se uplatňoval výklad, dle kterého se k dokonání zběhnutí do ciziny nevyžadovalo, aby pachatel území ČSSR reálně opustil. Teorie i justiční praxe na tomto stanovisku setrvala po celých dlouhých 25 let, i když od počátku účinnosti trestního zákona z roku 1961 existovaly jisté pochybnosti o tom, zda k dokonání zběhnutí do ciziny postačí pouhé svémocné vzdalování se s úmyslem vyhnout se vojenské službě útekem mimo území ČSSR.⁵⁰ Ke zjevnému obratu však došlo až v závěru roku 1985, kdy jeden ze senátů vojenského kolegia Nejvyššího soudu ČSSR vyslovil diametrálně odlišný právní názor. V tomto případě se zejména argumentovalo skutečností, že znak „do ciziny“ nelze odtrhnout od dalších znaků skutkové podstaty. Pokud byl tedy pachatel zadržen v době, kdy ještě nepřekročil státní hranici, jednalo se pouze o pokus trestného činu zběhnutí do ciziny. Při ukládání trestu otázka pokusu či dokonání v tomto případě nečinila žádné obtíže, protože pokus byl trestný dle trestní sazby za dokonání trestného činu. K rozhodným skutečnostem se přihlíželo při úvaze o účelu trestu a jeho výměře. K podepření tohoto druhého stanoviska se použila celá paleta interpretačních metod. Z hlediska jazykového výkladu se argumentovalo, že samotný název trestného činu „zběhnutí do ciziny“ opodstatňuje závěr, že tento trestný čin je dokonán až opuštěním území státu. Jestliže se pachatel jen svémocně vzdaloval a nešlo o opuštění státního území, mohl se dopustit pouze pokusu či přípravy za předpokladu, že sledoval záměr do ciziny odejít. Mohl být také postižen za jiný trestný čin, jenž svým jednáním již spáchal. Další argumenty přinášel systematický výklad. Ustanovení § 283 odst. 1 trestního zákona o zběhnutí do ciziny se lišilo od ustanovení o zběhnutí dle § 282 odst. 1 pouze tím, že pachatel „prostého“ zběhnutí se svémocně vzdaluje v úmyslu vyhnout se vojenské službě, přičemž však zůstává na území republiky. V takovém případě se pachatel vzdaloval na dobu dopředu nevyčíslenou, nechtěl se vrátit ke svému útvaru. Jeho úmysl směřoval k tomu, aby neplnil vojenské povinnosti a vyhnul se vojenské službě. V kontextu se uvádělo, že svémocné vzdálení, pokud bylo delší než 24 hodin, bylo kvalifikováno jako trestný čin svémocného odloučení v souladu s ustanovením § 284 trestního zákona.⁵¹ Vycházelo se dále z předpokladu, že trestní zákon rozlišuje nebezpečnost jednotlivých jednání vojenských osob, které se svémocně vzdalují. Všechny trestné činy dle ustanovení § 282 až 284 zahrnovaly jednání spočívající ve svémocném vzdalování, které legálně definovalo ustanovení § 295 trestního zákona. Zejména se jednalo o situaci, kdy se pachatel vzdálil bez dovolení od svého útvaru nebo z místa služebního přidělení, ač tam byl odeslán nebo ač uplynula doba jeho odůvodněné nepřítomnosti (zejména při ustanovení, přeložení, služební cestě nebo dovolené). Tento legální výklad pojmu platil i pro

ustanovení § 283 odst. 1 trestního zákona a svémocně vzdálení zde muselo znamenat reálné vzdálení se do ciziny. Ke stejnému cíli vedlo i použití metody historického výkladu, v němž se opět odrážela zvláštní povaha zběhnutí do ciziny jako skutkové podstaty inklinující svým obsahem spíše do sféry protistátní trestné činnosti než do oblasti pouze vojenské. Obsahem zběhnutí do ciziny dle ust. § 273 odst. 3 trestního zákona z roku 1950⁵² bylo takové jednání pachatele, jenž opustil území republiky v úmyslu trvale se vyhnout výkonu vojenské služby nebo v úmyslu zdržovat se v cizině po dobu delší než čtrnáct dní. Podoba skutkové podstaty i sankce vycházely ze společenských poměrů v roce 1950, kdy zběhnutí do ciziny mohlo být dokonáno až tehdy, kdy voják do ciziny skutečně zběhl. Jednalo se o období, kdy se komunistický režim cítil silně ohrožen jak domácími nepřáteli, tak i možným vypuknutím nového celosvětového válečného konfliktu. Ať již byl zvrat politického vývoje po únorových událostech možný či nikoli, KSČ reflektovala názory SSSR a jeho vůdce J. V. Stalina o zostřování třídního boje při budování socialismu. Při použití historického výkladu se za mezník považoval rok 1960 a přijetí nového základního ústavního zákona.⁵³ Tato Ústava Československé socialistické republiky v úvodní pasáži prohlášovala vítězství socialismu pod vedením KSČ. Po jejím přijetí vznikl i trestní zákon č. 140/1961 Sb., který odrážel socialistickou přeměnu společnosti a porážku všech protirežimních sil. Jevilo se tak jako krajně nelogické, pokud by zákonodárce směřoval za nových poměrů k zostření trestní represe v případě zběhnutí do ciziny tím, že za dokonaný trestný čin považoval situaci, kdy ke zběhnutí do ciziny reálně nedošlo. Rozšiřování trestní odpovědnosti pachatele nemohlo za této situace obstát. K výše uvedenému se dále přidávaly různé kombinace syntaktického, gramatického a sémantického výkladu. Zákonodárce zřejmě nesměřoval použitím nedokonavého vidu „svémocně se vzdaluje“ k odtržení slovesného tvaru od použitého větného kontextu. Použitou formulací měla být spíše zdůrazněna obecná povaha děje. S tím korespondovala i formulace uvedená v ust. § 295 trestního zákona, jež vyjadřovala reálné fyzické vzdálení se. To nutně muselo vést k celostnímu chápání ustanovení § 283 jako jednoho mluvnického a významového celku, v němž slovesný tvar „vzdaluje se“ měl pevnou větnou vazbu k příslovečnému určení „do ciziny“.⁵⁴ I na jiných místech operoval trestní zákon s pojmem „do ciziny“ v obdobném smyslu. V případě trestného činu zavlečení do ciziny podle ust. § 233 odst. 1 se počítalo s dokonáním trestného činu v případě, že pachatel jiného do ciziny reálně zavleče. Podobně u trestného činu poškozování zájmů republiky v cizině dle ust. § 112 trestního zákona se bezpodmínečně požadovalo, aby se příslušné údaje dostaly do ciziny a tam došlo také k jejich rozšiřování. Jelikož skutková podstata trestného činu zběhnutí do ciziny dle ust. § 283 obsahovala ve své konstrukci částečně i skutkovou podstatu trestného činu opuštění republiky podle ust. § 109 trestního zákona, měla zásadní význam i interpretace tohoto zákonného ustanovení. Trestný čin dle ust. § 109 byl dokonán až opuštěním území republiky, kdy k tomuto ustanovení byl trestný čin dle ust. 283 speciální a nepřicházel v úvahu jednočinný souběh. Představitelé vojenské justice, kteří se problémem podrobně zabývali, přirozeně hledali i příčiny nejednotného výkladu. Došli k závěru, že skutková podstata trestného činu podle ust. § 283 trestního zákona postrádá přesné ohraničení trestného činu a vymezení činnosti „svémocně se vzdaluje“ patřilo mezi neurčité dispozice. Mohlo poté dojít k situaci, že znak „svémocně se vzdaluje“ byl odtržen od znaku skutkové podstaty „do ciziny“. Celkově byla skutková podstata dle ust. § 283 odst. 1 považována za nepřilíš určitou. Nejvyšší soud ČSSR vyslovil v polovině 80. let právní názor, dle něhož vytváří

formulace skutkové podstaty o svémocném vzdálení se do ciziny jeden celek. Znak „do ciziny“ nebylo již dále možné odtrhávat od znaku „svémocně se vzdaluje“ a tento znak spojovat s úmyslem vyhnout se vojenské službě. To by odporovalo smyslu zákona, který nesleduje postih pachatele za dokonání trestný čin zběhnutí do ciziny dle ust. § 283 trestního zákona již za situace, kdy jednání bylo mnohdy velmi vzdálené skutečné realizaci záměru. Nejvyšší soud ČSSR tak potvrdil praxi vojenských obvodových soudů a vyšších vojenských soudů při posuzování trestného činu zběhnutí. Došlo tak k adekvátnímu usměrnění soudní i prokurátorské praxe. V souvislosti s tím se začaly objevovat i snahy o odstranění pochybností při výkladu dokonání trestného činu zběhnutí do ciziny v rámci zamýšlené rekodifikace trestního zákona. Jako reálná alternativa se například objevil návrh co nejjednodušší formulace skutkové podstaty „kdo se svémocně vzdálil do ciziny“. Mělo tak dojít k vytvoření právního stavu, jenž by odpovídal právnímu vědomí příslušníků ozbrojených sil i občanů z civilního prostředí.

Poněkud rozvláčná charakteristika skutkové podstaty trestného činu zběhnutí do ciziny může působit poněkud nadbytečně. To však neplatí o jejích faktických dopadech na konkrétní lidské osudy. Za typický příklad může sloužit případ dvou vojáků Vladimíra Cagáška a Aloise Porteše, kteří byli v rámci kriminální kauzy s politickým pozadím popraveni ve věznicí Praha-Pankrác dne 9. srpna roku 1966. Oba vojáci spáchali vraždu, což lze jen stěží zpochybnit. K tomuto fatálnímu činu je však nevedly nízké či ziskuchtivé pohnutky, nýbrž úmysl uprchnout za hranice tehdejší ČSSR. Pokud však přijmeme logiku, že například činnost skupiny bratří Mašínů v letech 1951 až 1953 lze charakterizovat jako politický případ, nezbyvá nic jiného, než popravu obou mladých dezertérů chápat jako výsledek politického procesu. Vladimír Cagášek a Alois Porteš tak vystupují nejen jako poslední příslušníci ozbrojených sil popravení nikoliv pouze z ryze kriminálních příčin, ale též jako poslední popravení v politickém procesu v ČSSR.⁵⁵ Výše uvedené soudy však není možné chápat bez dalšího jako dané, což však jen stupňuje výjimečnost celé trestní kauzy. K tomu přispívá i ta skutečnost, že osudy posléze popravených vojáků Cagáška s Portešem vzbudily rozsáhlé diskuze na stranách soudobého tisku, odstartovaly vlnu zájmu ze strany intelektuálů i prostých občanů a nakonec se staly předmětem rozhodování o prezidentské milosti. I v uvolněné atmosféře druhé poloviny 60. let však prezident republiky a první tajemník Ústředního výboru (ÚV) KSČ Antonín Novotný trest smrti oběma aktérům neprominul. V prvé řadě je nutné popsat skutkový děj případu. Vojáci Cagášek s Portešem vykonávali vojenskou službu u Vojenského útvaru (VÚ) 8700 v Michalovicích. Jelikož je poměry v ČSLA znechucovali, rozhodli se uprchnout za hranice a cestovat do Severní Rhodesie. Dne 13. prosince 1965 se v rámci cvičného poplachu společně zmocnili samopalů vz. 58, munice do těchto zbraní v počtu 1520 kusů a v 5:30 hod. opustili VÚ 8700 Michalovce. K hranicím s Rakouskem nakonec postupovali pěšky. U mateřského VÚ brzy zjistili nepřítomnost obou vojáků a pronásledovat je se vydal voják z povolání, major Marcel Volma. Služebním vozidlem jej při pronásledování doprovázeli dva vojáci v hodnosti vojína a svobodníka. V 7:15 hod. Cagáška s Portešem stíhací skupina dostihla a zastavila před nimi na státní silnici ve vzdálenosti asi 25 metrů a to v bezprostřední blízkosti obce Pozdišovce. Major Volma vystoupil ze služebního vozidla a na oba uprchlíky namířil svou pistolí. Zběhové strhli samopaly z ramen, natáhli je a zahájili na pronásledovatele palbu dávkami. Major Volma byl v průběhu přestřelky zasažen do hlavy a na místě usmrčen. Dávky zasáhly i služební vozidlo, v němž byl těžce zraněn střelou do hlavy voják Ivan

Šimko. Cagášek s Portešem z místa činu uprchli a bylo po nich vyhlášeno celostátní pátrání. Oba pozměnili plán útěku a rozhodli se vlakem dostat do úkrytu v Kroměříži, kde měl Vladimír Cagášek manželku, rodiče a přátele. Při cestě vlakem však byli odhaleni a příslušníky SNB zatčeni dne 16. prosince 1965 ve Spišské Nové Vsi. Dne 13. prosince 1965 zahájil vyšetřovatel Vojenské obvodové prokuratury (VOP) Prešov trestní stíhání obou pachatelů formou usnesení v souladu s ustanovením § 160 odst. 1 trestního řádu z roku 1961.⁵⁶ Na složitost dokazování zběhnutí do ciziny ukazuje i zahájení trestního stíhání pro trestný čin „prostého“ zběhnutí dle ust. § 282 odst. 1 trestního zákona. Imputovanou političnost případu dokazuje i skutečnost, že hned 17. prosince 1965 přijal k vyšetřování věc vyšetřovatel StB ve VKR činný v rámci oddělení vyšetřování StB ve VKR při Velitelství Východního vojenského okruhu v Trenčíně už po zatčení pachatelů v souladu s ustanovením § 162 odst. 1 trestního řádu. Kromě obvinění z vraždy, dvojnásobného pokusu vraždy, nedovoleného ozbrojování, rozkrádání a poškozování majetku v socialistickém vlastnictví zatím zůstala v platnosti prvotní právní kvalifikace prostého zběhnutí. Vzhledem k přijmutí věci vyšetřovatelem VKR však je na místě domněnka, že již v tomto okamžiku existovalo dostatečně silné podezření na spáchání trestného činu zběhnutí do ciziny dle ustanovení § 283 trestního zákona, i když to nenašlo svůj odraz v textu usnesení.⁵⁷ Dle závěrečné zprávy z trestní věci měli být vojín Cagášek s Portešem upozorněni až dne 20. prosince 1965 na okolnost, dle níž skutek jimi spáchaný měl být nadále právně kvalifikován jako dokonané zběhnutí do ciziny dle ustanovení § 283 odst. 1 trestního zákona. Konstrukce vyšetřovatele StB ve VKR vycházela z představy o dominantním záměru pachatelů zběhnout do ciziny, přičemž spáchání nedovoleného ozbrojování, vraždy či pokusů vražd mělo jen dezerci za hranice pomoci zrealizovat v prostředí stále vznikajících překážek zločinného záměru. Politická orientace případu tak od začátku zatlačovala jeho reálné kriminální pozadí. Na základě dobového výkladu je předvídatelné, že od počátku se oběma obviněným kladlo za vinu zběhnutí do ciziny ve vývojové fázi dokonaného trestného činu. Více vypovídající je však logika vyšetřovatele VKR kpt. Budínského ohledně jediného zásadního rozporu ve výpovědích obou vojínů. Šlo o rozdílné tvrzení v tom, kdy poprvé hovořili a dohodli se na útěku do zahraničí. Vladimír Cagášek vypovídal, že se tak stalo již dne 12. prosince 1965 v kavárně „Park“. Naproti tomu Alois Porteš uvedl jako rozhodující okamžik ohledně vzájemné dohody o dezerci za hranice moment těsně následující po zastřelení mjr. Volmy. Dle názoru vyšetřovatele neměla tato zcela protichůdná vyjádření vliv na celkovou právní kvalifikaci skutku. Jednalo se však o velmi podstatnou okolnost za situace, kdy zběhnutí do ciziny bylo v duchu tehdejšího výkladu dokonáno již vzdalováním se obou vojínů od VÚ 8700 Michalovce v úmyslu vyhnout se vojenské službě.

Pozornost, jež byla věnována případu vojínů Vladimíra Cagáška a Aloise Porteše, demonstrovala přirozeně nejen hmotněprávní aspekty zběhnutí do ciziny, nýbrž vytvořila i logický most k další části výkladu. Tou jsou procesní aspekty vyšetřování zběhnutí do ciziny v perspektivě právní úpravy let 1948 až 1989. Zde stojí za povšimnutí především základní ustanovení kodexů upravujících průběh trestního řízení o trestných činech vojenských osob, i když protistátní charakter zběhnutí do ciziny daleko více vystihuje podzákonná úprava činnosti specifických bezpečnostních orgánů tak, jak bude popsána níže. Chronologicky až do 1. srpna 1950 reguloval danou oblast vojenský trestní řád z roku 1912.⁵⁸ Za stěžejní lze dle zvolené optiky považovat ustanovení jeho desáté hlavy, která upravovala přípravu a provedení vyhledávacího řízení. Vyhledávací řízení náležející do

příslušnosti vojenských trestních soudů ohledně trestných činů stíhaných z moci úřední konal v první řadě zpravidla vojenský prokurátor nebo pověřený funkcionář vojenského prokurátora. Dle ustanovení § 145 vojenského trestního řádu z roku 1912 konal vyšetřování trestných činů v užším slova smyslu vyšetřující soudce. Nepoměrně větší význam pro vyšetřování zběhnutí do ciziny v širším a pragmatickém slova smyslu však mělo ustanovení § 128 téhož právního předpisu, které upravovalo oznamovací povinnost vojenských osob pramenící z vojenského trestního práva hmotného a příslušných služebních předpisů (například A-I-1).⁵⁹ Po již zmíněném 1. srpnu 1950 nabyl účinnosti trestní řád z roku 1950,⁶⁰ jenž v ustanovení § 7 a následujících upravoval problematiku vojenské soudní pravomoci. Dle ustanovení jeho § 11 odst. 1 se za rovnocenného okresnímu, krajskému a generálnímu prokurátoru považoval v oboru vojenského soudnictví nižší, vyšší a nejvyšší vojenský prokurátor. V rámci přípravného řízení o trestných činech příslušníků ozbrojených sborů konaly vyhledávací orgány národní bezpečnosti nebo ve stejném postavení představení vojenských osob či jimi pověřené orgány. Samotné vyšetřování již realizovali dle ustanovení § 77 vojenští prokurátoři. Dnem 1. ledna 1962 nabyl účinnosti nový kodex upravující trestní řízení, dle něhož v rámci přípravného řízení vyšetřování konali vyšetřovatelé prokuratury a vyšetřovatelé ministerstva vnitra a v ozbrojených silách též velitelé nebo jejich orgány o trestných činech s hrozícím trestem odnětí svobody nepřevyšujícím jeden rok.⁶¹ S přesným rozlišením vyhledávání a vyšetřování pak nová zákonná úprava z roku 1965 specifikovala,⁶² že vyšetřování konají vyšetřovatelé prokuratury a vyšetřovatelé SNB, přičemž příslušnost vyšetřovatelů měla být stanovena po dohodě generálního prokurátora s ministerstvem vnitra. Toto zákonné ustanovení mělo bezprostřední dopad i na vyšetřování trestného činu zběhnutí do ciziny orgány StB ve VKR a vyšetřovateli vojenské prokuratury. Zběhnutí do ciziny jako delikt výrazně politický se v procesním slova smyslu dostal po únorových událostech roku 1948 do sféry zpravodajského zájmu a při jeho vyšetřování hrály právní hlediska spíše druhořadou roli. Je tak přirozené, že dezerce za hranice Československa spadala do zájmové sféry Obranného zpravodajství (OBZ) v čele s rozporuplnou osobností Bedřicha Reicina. Zrod OBZ jako specificky vojenského bezpečnostního orgánu spadal až do roku 1944 a okolnosti jeho vzniku v rámci československého zahraničního odboje na východní frontě nutně vedly ke konstituování této složky jako opory zájmů Sovětského svazu (SSSR) a KSČ. Nekomunistické strany kritizovaly Reicinovu organizaci tak razantně, až formálně k 1. dubnu 1946 zanikla a na základě výnosu náčelníka Hlavního štábu MNO se transformovala na jeho 5. oddělení.⁶³ Nástup KSČ k moci odstartoval vlnu útěků vojenských osob za hranice, což podrobně reflektoval Zpravodajský rozkaz č. 3, který plk. pěchoty Reicin podepsal v Praze dne 27. dubna 1948 z titulu přednosta 5. oddělení Hlavního štábu. Tento dokument upravoval zejména postup při provádění šetření zběhnutí do zahraničí vojenských osob (vojenských gázistů, poddůstojníků a vojnů) v činné službě. Ve své podstatě zde byla koordinována činnost orgánů OBZ s velitelskými orgány vojenských útvarů, jejichž příslušníky byli zbehové před svou dezercí. Zpravodajci z OBZ především prováděli šetření v kruhu rodiny, příbuzných a známých daného vojáka s cílem zjistit místo jeho pobytu či místo v zahraničí, kam uprchl. Co nejrychleji se nadřízeným orgánům OBZ hlásilo jméno, příjmení, hodnost a přidělení dezertéra, jeho osobní data, přesný popis osoby, poslední bydliště, adresy příbuzných, známých, místo jeho pravděpodobného pobytu před útekem za hranice, pravděpodobný směr útěku a jména osob, jež o útek věděly, k útěku napomáhaly či útek přes

hranice usnadnili či provedli. V případě vojenských gážistů měl příslušný zpravodajský orgán neprodleně podat hlášení jeho nadřízenému s tím, aby podal oznámení zběhnutí a trestní oznámení kompetentnímu vojenskému soudu. Dle instrukcí OBZ se toto trestní oznámení obligatorně rozšiřovalo o podezření ze spáchání přípravy zločinu úkladů o republiku dle ustanovení § 2 a zločinu vojenské zrady dle ustanovení § 6 zákona na ochranu republiky z roku 1923.⁶⁴ Presumovala se zde skutečnost, dle níž byly všechny vojenské osoby po ilegálním překročení hranic podrobeny výslechu zpravodajskými orgány cizí moci a prozradily tak údaje, jež měly zůstat utajeny pro ochranu republiky. Taktéž se automaticky předpokládalo, že vojenští zběhové v zahraničí navázali kontakt s protistátně zaměřenými emigrantskými organizacemi, jejichž úsilí směřovalo k násilné změně ústavních poměrů Československé republiky. Dle znění citovaných ustanovení zákona na ochranu republiky se tedy stíhalo vejít i ve styk s vojenskými činiteli cizí moci a předání jim takových informací, které měly klíčovou úlohu pro obranu republiky. Páté oddělení Hlavního štábu od svých podřízených zpravodajských složek vyžadovalo zaslání fotografií vojenského zběha a provedení důkladné prohlídky jeho bytu, kanceláře a cílem nalézt doklady o jeho protistátní činnosti a objasňující příčiny jeho zběhnutí do ciziny a jména osob, jež musely o útěku vědět a samotný útek pomáhalo realizovat. Všechny prověřované osoby musely být protokolárně vyslechnuty.⁶⁵ Po ukončeném šetření si 5. oddělení Hlavního štábu vyžadovalo od podřízených zpravodajských složek podrobnou zprávu zaslánou služebním postupem. V něm opět vyžadovalo potvrzení osobních identifikačních údajů zběha, přesnou dobu zběhnutí, kdo tuto skutečnost hlásil, který velitelský orgán podal trestní oznámení pro zběhnutí do ciziny, zda toto oznámení bylo rozšířeno o jiné trestné činy či zpravodajské vyhodnocení domovní prohlídky z hlediska eventuální protistátní trestné činnosti. Konkrétní materiál nalezený při domovní prohlídce, který svědčil na protistátní trestnou činnost zběha, měl být dále vyhodnocen z důvodu rozšíření trestního oznámení u příslušného vojenského soudu. Dále zpráva musela obsahovat údaje o nakládání s majetkem dezertéra se zvláštním důrazem na identifikaci osobního vozidla, které mohlo být použito při útěku do ciziny s cílem jeho vypátrání. Taktéž měla zpráva obsahovat ukázky písma a podpisů pachatele, jeho daktyloskopické otisky a všechny jeho dostupné osobnostní charakteristiky. Průběžně si dále 5. oddělení Hlavního štábu vyžadovalo další informace o pohybu zběha na území ČSR, překročení státních hranic a o pobytu v zahraničí se sdělením pramene zpráv a jeho vyhodnocení. Zmíněný zpravodajský rozkaz se pokoušel též o specifickou formu prevence útěků vojenských osob do ciziny, které však ve své podstatě a důsledcích rozšiřovalo kriminalizaci vojáků v činné službě. Zpravodajské orgány OBZ měly navázat u všech vojenských útvarů součinnost s jejich velitelskými orgány, které dle rozhodnutí MNO odeslaly vojenské gážisty na dovolenou. Vojenské osoby na dovolené měly být upozorněny na povinnost hlásit každou změnu svého bydliště s přesným udáním nové adresy. To se odůvodňovalo vytvořením podmínek pro hladké doručování úřední pošty. Současně měli velitelé své podřízené na dovolené upozornit, že v případě porušení této povinnosti a následné nemožnosti zjištění jejich aktuálního pobytu vojenským útvarem, budou považováni v souladu s platnými právními předpisy za zběhy s veškerými možnými právními následky.

Zvláštní charakter zběhnutí do ciziny jako deliktu na pomezí mezi protistátní a vojenskou trestnou činností odrážely také vnitřní předpisy normativní povahy z 50. i pozdějších let. Tajný RMV č. 25 ze dne 8. února 1954 definoval působnost vojenské kontrarozvědky

(VKR) ministerstva vnitra ČSR v oblasti zajišťování státní bezpečnosti v československých ozbrojených silách. Dle tohoto rozkazu VKR měla za tímto účelem – mimo jiné – zabraňovat případům zběhnutí. Více než dvacet let poté se v období stabilizované normalizace zabýval totožnou problematikou již citovaný RMV č. 5/1975 Sb. „Postavení, působnost, hlavní úkoly a organizace vojenské kontrarozvědky v mírových podmínkách a organizační řád hlavní správy vojenské kontrarozvědky“. Dle jeho přílohy č. 1, čl. 2 odst. 1 písm. h), VKR odhalovala při státobezpečnostní ochraně ozbrojených sil ČSSR přípravy a zabraňovala zběhnutí do zahraničí vojáků v činné službě a opuštění republiky občanskými pracovníky ozbrojených sil a zároveň předcházela zvláště závažným formám zběhnutí vojáků v činné službě a též pátrala po pachatelích těchto deliktů. Analogicky rozkaz náčelníka Hlavní správy VKR č. 9 ze dne 6. dubna 1983 podrobně definoval úkoly VKR jako III. správy SNB, dle jehož čl. 2 písm. g) VKR odhalovala v rámci svých hlavních úkolů příčiny a přípravu vážných mimořádných událostí, mezi něž se řadilo zběhnutí do ciziny, zběhnutí se zbraní a opuštění republiky. Interní legislativa ministerstva vnitra se velmi detailně věnovala i procesním aspektům vyšetřování této trestné činnosti. Tak například dle RMO č. 44 ze dne 20. prosince 1965, čl. 3 odst. 2 písm. f)., odst. 5, dle kterého byl publikován služební předpis SNB-vyšetř-I-2 „Směrnice o vzájemné spolupráci a součinnosti vyšetřovatelů s orgány operativy ve Státní bezpečnosti“, vyšetřovali trestný čin zběhnutí do ciziny dle ustanovení § 283 trestního zákona vyšetřovatelé VKR. Citované ustanovení upřesňovalo i další procesní podrobnosti. Pokud pachatelem trestného činu, spáchaného v souvislosti s ochranou státních hranic, byla osoba podléhající vojenské soudní pravomoci, stal se příslušným vyhledávacím orgánem operativní orgán VKR a příslušným vyšetřovatelem vyšetřovatel VKR. Operativní orgán VKR dostal za povinnost provést příslušné úkony v součinnosti s velitelskými orgány. Tento orgán měl zadržení vojenského zběha neprodleně hlásit náčelníkovi 3. odboru III. správy MV, respektive odpovědnému dozorcímu důstojníkovi III. správy MV. Citovaní funkcionáře dále měli dohodnout s náčelníkem vyšetřovacího odboru VKR podrobnosti, které vyšetřovací součástí VKR bude zadržená osoba předána spolu s podrobnostmi ohledně její eskorty. V podmínkách normalizace řešilo totožnou problematiku Nařízení ministra vnitra ČSSR č. 5 Věstníku FMV ze dne 7. února 1972 o stanovení příslušnosti vyšetřovatelů prokuratury a vyšetřovatelů Sboru národní bezpečnosti (SNB). Jednalo se o vnitřní předpis vydaný na základě ustanovení § 161 odst. 4 trestního řádu⁶⁶ a podle ustanovení § 21 písm. a)⁶⁷ zákona o působnosti federálních ministerstev z roku 1970,⁶⁸ a to v součinnosti Generální prokuratury ČSSR a Federálního ministerstva vnitra. Dle čl. 4 písm. b) směrnice v příloze konali vyšetřování o trestném činu zběhnutí do ciziny podle ustanovení § 283 trestního zákona, který spáchali příslušníci ozbrojených sil, vyšetřovatelé StB ve VKR. Výše uvedené odrážely i vnitřní předpisy ČSLA. Tak například dle předpisu Práv-1-3 Vyhledávání a vyšetřování trestných činů v Československé lidové armádě, bod 4 písm. b),⁶⁹ jenž byl schválen ministrem národní obrany dne 21. srpna 1965, konali vyšetřovatelé StB, včetně vyšetřovatelů StB ve VKR, vyšetřování o trestném činu zběhnutí do ciziny dle ustanovení § 283 trestního zákona a to proto, že o tomto trestném činu se nekonalo vyhledávání a patřil do pravomoci vojenských soudů. V rámci vyšetřování zběhnutí do ciziny se prostřednictvím prokurátorského dozoru angažovaly i příslušné orgány vojenské prokuratury, přičemž vznikaly i procesně konfliktní situace. V odborné literatuře byl zpracován i případ sporu o příslušnost mezi vojenskými prokurátory. V roce 1969 vedl v trestní věci vojína F. J., který byl příslušníkem

PS u útvaru ve Znojmě, vyšetřování odbor vyšetřování StB ve VKR Praha pro trestný čin zběhnutí do ciziny podle ust. § 283 odst. 1 trestního zákona a pro další trestné činy. Trestní stíhání bylo posléze v souladu s ustanovením § 173 odst. 1 písm. a) trestního řádu přerušeno. V roce 1982 došlo v rámci řízení o žádosti o milost ke zjištění pobytu vojína F. J. spolu s motivem jeho zběhnutí. Následně rozhodl náčelník odboru vyšetřování StB ve VKR Praha o pokračování v trestním stíhání a věc dále přikázal k dalšímu vyšetřování oddělení vyšetřování StB ve VKR v Trenčíně. Důvodem se stala realizace zásady úspornosti trestního řízení, protože svědkové, jež měli být vyslýcháni, deklarovali svůj trvalý pobyt na území Slovenské socialistické republiky. Vyšší vojenský prokurátor (VVP) Trenčín dospěl k závěru, že je nepřislušný k výkonu dozoru nad vyšetřováním této věci a i oddělení vyšetřování StB ve VKR Trenčín je nepřislušné konat vyšetřování. Za důvod se považovala skutečnost, že tato věc nebyla v souladu s ustanovením § 174 odst. 2 písm. g) trestního řádu odňata příslušnému vyšetřovateli a naopak přikázána vyšetřovateli oddělení vyšetřování StB ve VKR Trenčín. Dále VVP Trenčín uváděl, že nebyl dodržen postup stanovený čl. 8 odst. 3 Instrukce pro vyšetřovatele SNB (SNB-vyšetř-I-1), kde se stanovilo, že náčelník vyššího vyšetřovacího útvaru je oprávněn převzít k vyšetřování kteroukoli věc od podřízeného vyšetřovacího útvaru a zároveň mu k vyšetřování kteroukoli věc přikázat. O tomto postupu měl rozhodnout pro projednání věci s příslušným prokurátorem. Analogická oprávnění příslušela náčelníku odboru vyšetřování StB ve VKR ve vztahu k podřízeným vyšetřovacím útvarům StB ve VKR. Na základě citovaných důvodů postoupil VVP Trenčín spis VVP Tábor, jelikož pro konečné rozhodnutí ve věci byl příslušný Vojenský obvodový soud (VOS) Brno. Následně VVP Tábor odeslal spis věci na Hlavní vojenskou prokuraturu se žádostí, aby byly upřesněny zásady pro určování příslušnosti k dozoru ve věcech vyšetřovaných vyšetřovateli StB ve VKR. K celé věci bylo následně přijato závazné stanovisko. Otázku příslušnosti vojenských prokurátorů při realizaci dozoru nad vyšetřováním konaným vyšetřovateli StB ve VKR všeobecně řešil Příkaz generálního prokurátora ČSSR, čj. FGn 23/74 ze dne 12. května 1974. Tento vnitřní normativní akt stanovil, že spory o příslušnost mezi prokurátory rozhoduje ten prokurátor, jenž je jim nejbližší nadřízen. Totožný prokurátor rozhoduje o odnětí a přikázání věci. K upřesnění příslušnosti VVP Příbram a VVP Trenčín k výkonu dozoru nad vyšetřováním došlo přípisem Hlavní vojenské prokuratury, čj. 293/74, ze dne 9. prosince 1974. Tímto interním aktem řízení byl citovaný příkaz generálního prokurátora ČSSR rozeslán nižším podřízeným prokuraturám. Silné postavení vyšetřujících orgánů StB však bylo poměrně nesporné. Jen příslušný rozkaz náčelníka Hlavní správy (HS) VKR obsahoval konkrétní vymezení, které trestní věci vyšetřují jednotlivé vyšetřovací součásti StB ve VKR. Tento vnitřní předpis měli náčelníci těchto součástí k dispozici. Věcná příslušnost vyšetřovatelů prokuratury a vyšetřovatelů SNB byla upravena v souladu s ustanovením § 161 odst. 4 trestního řádu Směrnicemi generálního prokurátora ČSSR a ministra vnitra ČSSR z 28. ledna 1972. V souladu s těmito směrnicemi konal vyšetřovatel StB ve VKR vyšetřování trestní věci vojína F. J. Za této situace nepřicházelo v úvahu realizovat rozhodnutí dle ust. § 174 odst. 2 písm. g) trestního řádu. Takové rozhodnutí by vojenský prokurátor byl povinen vydat pouze v případě, pokud by tuto trestní věc odnímal vyšetřovateli StB ve VKR a přikazoval by ji vyšetřovateli prokuratury. V souladu s čl. 5 citovaných směrnic o příslušnosti vyšetřovatelů by tato eventualita nastala v případě, že by vojenský prokurátor měnil těmito směrnicemi stanovenou věcnou příslušnost vyšetřovatele.⁷⁰ Rozhodnutí vojenského pro-

kurátora dle ust. § 174 odst. 2 písm. g) trestního řádu bylo možné realizovat v případě podjatosti vyšetřovatele StB ve VKR. Poté by i na základě jiných důležitých důvodů mohla věc být přikázána jinému vyšetřovateli StB ve VKR, třeba i u jiné vyšetřovací součásti. V případě, že náčelník odboru vyšetřování StB ve VKR Praha realizoval své oprávnění v souladu s článkem 8 odst. 3 Instrukce pro vyšetřovatele SNB a projednal otázku s Hlavní vojenskou prokuraturou, nebylo již třeba činit rozhodnutí v souladu s ustanovením § 174 odst. 2 písm. g) trestního řádu. Jednalo se totiž o opatření organizační povahy stejně, jako když náčelník vyšetřovací součásti přidělil věc jednotlivým vyšetřovatelům. Naznačeným řízením se totiž neměnila věcná příslušnost vyšetřovatelů. Ve vztahu k místní příslušnosti vyšetřovatelů SNB stanovil čl. 7 odst. 1 Instrukce pro vyšetřovatele SNB, že vyšetřování koná vyšetřovatel toho vyšetřovacího útvaru, v jehož obvodu byl trestný čin spáchán. Z toho čerpal již zmíněný rozkaz náčelníka HS VKR ve vztahu k vyšetřovatelům StB ve VKR. Místní příslušnost vojenských prokurátorů nebyla zákonem stanovena a v souladu s Příkazem generálního prokurátora ČSSR, čj. FGn 23/74, čl. 2, se v tomto směru postupovalo výlučně dle trestního řádu a jeho ustanovení o příslušnosti soudů. S ohledem na dislokaci vyšetřovacích součástí StB ve VKR bylo velmi náročné provádět dozor nad vyšetřováním z hlediska uvedené místní příslušnosti vojenského prokurátora. Z toho důvodu došlo k úpravě této příslušnosti na základě zmíněného přípisu Hlavní vojenské prokuratury, čj. 293/74, v návaznosti na článek 9 odst. 3 Příkazu generálního prokurátora ČSSR, čj. FGn 23/74. Dle výše uvedených zásad bylo v trestní věci vojína F. J. rozhodnuto, že vyšetřování zrealizuje vyšetřovatel oddělení vyšetřování StB ve VKR Trenčín za dozoru VVP Trenčín.⁷¹ Výše popsany spor o příslušnost zřetelně dokazuje, že při vyšetřování zběhnutí do ciziny měly orgány vyšetřování StB ve VKR značnou míru autonomie a to na základě podzákoných interních předpisů.

Otázky vyšetřování trestného činu zběhnutí do ciziny velmi úzce souvisely i s jeho prevencí či přímo se snahami o předcházení jeho páchání. Obecně lze konstatovat, že v tomto ohledu se příčiny a podmínky zběhnutí do ciziny téměř podobaly okolnostem, které umožňovaly prostou formu zběhnutí vojenských osob. Jak již bylo uvedeno výše, soustředila se na tuto činnost zejména VKR v rámci státobezpečnostní ochrany ozbrojených sil ČSSR před činností zahraničních a vnitřních nepřátel politického režimu KSČ. K výkonu takto chápané prevence používala VKR zejména zpravodajské metody či techniky, které lze zahrnout do kategorie „kontrarozvědné ochrany“. Z hlediska činnosti vojenské prokuratury však byly získávány cenné informace při vyšetřování ve vlastním procesním slova smyslu. Zde se zejména rozvinuly debaty o širším či užším vymezení mezi vlastního vyšetřování, aby bylo možné vyhodnotit na základě důkazů k té které trestní věci, které příčiny či okolnosti umožnily přímo či nepřímo pobyt vojáka mimo vojenský útvar, respektive mimo místo služebního přidělení. V rámci interních diskuzí uvnitř orgánů vojenské prokuratury se od počátku 60. let nejednou poukazovalo na příliš úzkou specifikaci mezi vyšetřování. V podstatě se objasňovaly otázky, kdy se voják začal svémocně vzdalovat, jak dlouho se vzdaloval nebo se chtěl vzdalovat, zda měl v úmyslu trvale se vyhnout službě, kde se během svémocného vzdalování zdržoval, s kým jednal, jaké byly pohnutky k neoprávněnému pobytu mimo útvar a celková charakteristika osoby pachatele. S takto omezeným kvantem informací si vojenská prokuratura v rámci své dozorové činnosti jednoduše nevystačila, protože pro účinnou prevenci všech forem zběhnutí měla činit konkrétní návrhy velitelům, realizovat výchovnou činnost, zpracovávat pro velitelské

orgány pravidelné rozboru a realizovat další činnosti ve své preventivní kompetenci. Zběhnutí ve svých různých formách tak opět vystupovalo nejen jako delikt vážně narušující vojenskou kázeň, nýbrž i jako závažný faktor podlamující morálně politický stav vojenských jednotek.⁷² Pro účinnou prevenci a získání příslušných důkazních informací tak musely být meze vyšetřování stanoveny širěji. Důležitou informací se stalo zjištění, za jak dlouho se u vojenského útvaru přišlo na skutečnost, že se voják neoprávněně zdržuje mimo něj. V důsledku provedených vyšetřovacích úkonů bylo indikováno porušování ustanovení vnitřního předpisu Řádu vnitřní služby (ŘVS), jež ve svých důsledcích usnadňovalo dokonání zběhnutí i svémocného odloučení. Jednalo se zejména o kontrolování počtu osob u jednotky v rámci každodenní ranní prohlídky (čl. 205 ŘVS), o realizaci večerní prověrky příslušníků roty jejím staršinou (čl. 106 ŘVS), o kontrolu počtů osob zejména v sobotu a neděli i po večerní prověrece dozorčími orgány pluku (čl. 257 ŘVS), o kontrolu oprávněnosti odchodu vojáků z ubytovacího prostoru a příchodu do ubytovacího prostoru dozorčím vchodu (čl. 264 ŘVS), o vydávání vycházkového stejnokroje pro vojáky ze skladu roty jejím staršinou pouze před vycházkou (čl. 137 ŘVS) a o organizování vycházky z hlediska vydávání propustkové knížky vojákům, řádného vedení knihy vycházek a z hlediska hlášení vojáků dozorčímu roty po návratu z vycházky (čl. 218 až 221 ŘVS). Dle zjištění vyšetřujících orgánů vojenské prokuratury mohla preventivně působit i důsledná organizace odvelení vojáků v rámci poskytování dobrovolných pracovních brigád a vojenských výpomocí a to zejména v souladu s příslušnými ustanoveními vnitřního předpisu Sm-všeob-14 (čl. 18 až 30). Svémocnému vzdálení za účelem zběhnutí do ciziny dle ust. § 273 odst. 3 trestního zákona z roku 1950 mohlo být zabráněno včasným sepsáním pracovního ujednání velitelskými orgány, vytvořením adekvátních ubytovacích, stravovacích, vstrojovacích a zdravotnických podmínek u dotyčné civilní organizace, řádným dohledem a kontrolou nad odvelenými vojáky v průběhu brigády či výpomoci a určením velitele výpomoci včetně poučení o jeho povinnostech. Ke zběhnutí do ciziny mohlo posloužit i využití vyslání vojáka do vojenské nemocnice v rozporu s pravidly dle RNGŠ č. 17/56. Ke zběhnutí mohlo být využito situace, kdy vojáci byli odesíláni do léčebných ústavů v sobotu nebo přede dnem pracovního klidu a měli tak časový prostor pro realizaci svého záměru. Taktéž se mělo předcházet nocování takto odeslaných vojáků v místech nemocnice tak, aby do zdravotnického zařízení mohli objektivně dorazit do cca 10:00 hod. příslušného dne. V rámci preventivní činnosti měly dále velitelské orgány daného vojenského útvaru telefonicky u léčebného zařízení prověřit situaci, pokud se voják odeslaný k ambulantnímu vyšetření nebo léčení nevrátil k útvaru do 24 hodin od předpokládaného ukončení lékařského zákroku. Z uvedeného je evidentní, že orgány vojenské prokuratury doporučovaly určit meze vyšetřování dezerce vojenských osob poněkud široce, přičemž měly být využívány poznatky nikoliv z jednotlivých případů, ale naopak skupin zběhnutí u jednotlivých vojenských útvarů se stejnými podmínkami. Následně zobecnění mohlo sloužit jednak pro potřeby vyšetřování z hlediska detailní osobní či místní znalosti, a jednak pro informaci velitelským orgánům v rámci jejich preventivních opatření. Zobecnování informací pro potřeby preventivní činnosti pokračovalo i po 1. lednu 1962, kdy nabyl účinnosti nový trestní kodex č. 140/1961 Sb., jenž přinesl ve svém ustanovení § 283 zvláštní úpravu samostatné skutkové podstaty trestného činu zběhnutí do ciziny. Tak například v roce 1968, který problematiku dezercí za československé hranice doslova eskaloval, viděli představitelé Hlavní vojenské prokuratury (HVP) skutečnosti umožňující toto trestné jed-

nání v následujících okolnostech: nedůsledný výkon služby dozorčích a strážních orgánů zejména u vchodu, kteří nekontrolují pohyb osob vně a dovnitř vojenského útvaru; nevyhovující ubytovací podmínky a s tím spojené nedostatečné zabezpečení ubytovacího prostoru; porušování denního řádu ve smyslu zanedbávání prověrek a s tím související opožděné zjišťování svémocného vzdálení; nesprávná manipulace s propustkovými knížkami; organizační nedostatky při odesílání na služební cesty; porušování oznamovací povinnosti nemocnic a léčebných ústavů kmenovému vojenskému útvaru odeslaného vojáka a konečně nedostatečný zájem lékaře útvaru o vojáky, kteří jsou v ústavním léčení. Dle názoru HVP vytvářely příznivé podmínky k páchání zběhnutí do ciziny zejména faktory kumulace výše uvedených jevů spolu s jejich dlouhým časovým trváním.⁷³ S výše naznačenými otázkami prevence velmi úzce souvisela i dobově podmíněná otázka obsahu, organizace a formy právní propagandy v prostředí ČSLA. Pojetí části propagandy se před rokem 1989 konstituovalo jako reakce na tzv. ideologickou diverzi světového „imperialismu“ proti socialistickým zemím. Nástrojem působení na myšlení lidí se v tomto pojetí staly zejména západní tisk, film, rozhlas a televize, což se zvýraznilo zejména po maďarských událostech v roce 1956. Jako zvláštní objekt ideologické diverze vystupovala i československá vojenská orientace. Pachatelé trestného činu zběhnutí do ciziny zejména narušovali naše západní hranice, které byly chápány jako důležitý prostředek ochrany celého socialistického společenství. Útěkem vojenských osob do nepřátelské ciziny tak západní země získávaly informace pro kritiku československého státu. A jak už bylo zmíněno výše, zvláště vlna emigrace v letech 1968 až 1989 z řad vojáků v činné službě, v záloze a občanských zaměstnanců vojenské správy přinesla vyzrazení informací o některých vojenských objektech a způsobu jejich ostrahy.⁷⁴ Na stránkách dobových periodik se tažení proti zběhnutí do ciziny jako projevu ideologické diverze realizovalo například rozbořem propagandisticky využitelných příkladů s jasným a dobově podmíněným morálním posláním. Za všechny uvedme dva níže uvedené případy dezercí. Dne 24. listopadu 1969 ohlásil velitel jedné z pohraničních jednotek nadřízenému stupni, že dne 23. listopadu téhož roku zběhl do NSR její příslušník svobodník (svob.) základní služby M. B., původem dělník, který k útěku za hranice využil zařazení do pracovní skupiny vykonávající brigádu blízko státní hranice. Na základě následného pátrání byly nalezeny čerstvé stopy po jeho služební obuvi, jež vedly asi 200 metrů od jeho jednotky směrem ke státní hranici. Pro příslušníky jednotky se zběhnutí svob. M. B. stalo velkým překvapením, protože nikdy o západní cizinu neprojevoval žádný zjevný zájem, nebyl kázeňsky trestán a při výkonu služby si počíнал uspokojivě. Taktéž se pozitivně hodnotila pověst jeho i jeho rodiny v místě trvalého bydliště. Nakonec se stal nejpravděpodobnějším motivem jeho činu odchod za jeho dívkou, která před ním opustila ČSSR a zakotvila v USA. Svob. M. B. se 24. září 1973 vrátil zpět do Československa zcela bez majetku, pouze s trochou osobních věcí. Sám objasnil i příčiny své dezerce. Jeho známost odešla na podzim 1968 do USA pod záminkou návštěvy příbuzných a již se nevrátila zpět do republiky. Svob. M. B. se rozhodl ji následovat. Po přechodu hranic do NSR jej zadržely tamní bezpečnostní orgány a po předběžném výsledku byl umístěn do uprechlického tábora. Poté zde vyplňoval různé dotazníky a následně došlo k jeho vytěžování amerického vojenskou rozvědkou. Při tom kreslil plány kasáren, v nichž sloužil, podával informace o velitelských orgánech, svých kolezích, výzbroji a počtech vojáků. Zřejmě i za tyto poskytnuté informace získal M. B. práci v rámci armády USA v NSR, kde působil jako automechanik. Na základě nedobrych mezi-

lidských vztahů se však posléze rozhodl opustit NSR a odejít přímo do USA, což se mu i podařilo uskutečnit. Svou bývalou známost tam také našel dle dříve do republiky zaslá-
ného dopisu, ale dívka již žila s jiným mužem. Dobové propagandistické využití jeho
životního osudu při výchově vojáků v základní službě zdůrazňovalo zejména neúspěchy
a zklamání, které M. B. v cizině zažil. Nemohl najít žádné zaměstnání, nehovořil anglicky
a přespávat musel v parcích či na plážích. Pokoušel se uplatnit v dolech jako horník, až
nakonec našel podřadnou práci při mytí nádobí v restauracích, kde získal alespoň ubyto-
vání a jídlo. V říjnu 1970 povýšil na číšníka, ale na jaře 1971 byl opět po konci sezóny
propuštěn. Svob. M. B. neustále střídal další restaurace a hotely. Nakonec mu došla trpě-
livost, navštívil československé velvyslanectví v USA a rozhodl se vrátit do ČSSR i přes
nebezpečí trestního postihu.⁷⁵ Druhý dobový a ilustrativně použitý případ demonstroval
vliv kulturní výměny a masových sdělovacích prostředků na definitivní utvrzení v závěru
zběhnout do ciziny. V roce 1972 došlo k zadržení vojína R. V. při ilegálním útěku do NSR.
Ten v průběhu vyšetřování uvedl, že již v roce 1967 se v ČSSR seznámil se dvěma mladá-
ky z NSR, s nimiž si posléze dále dopisoval. Na základě získaných informací postupně
dospěl k vnitřnímu přesvědčení o lepším životě na Západě než v socialistickém Českoslo-
vensku. Definitivně se utvrdil ve svém záměru na základě poslechu „nepřátelských“ zahra-
ničních vysílacích stanic. V 70. letech se otázkami prevence před pronikáním ideologické
diverze do ČSLA intenzivně zabývaly i nejvyšší stranické orgány. Příčiny a podmínky
trestného činu zběhnutí do ciziny byly přirozeně s tímto ideologicky chápaným jevem
spojovány. Federální ministr vnitra ČSSR Jaromír Obzina předložil dne 28. listopadu 1977
předsednictvu ÚV KSČ „Zprávu o bezpečnostních opatřeních mezi mládeží“. Dne 2. pro-
since téhož roku vzal ÚV KSČ tento dokument na vědomí. Přísně tajný materiál obsahoval
vyhodnocení dosažených výsledků od počátku roku 1976, přičemž jeho formulace odpo-
ovídaly duchu normalizační politiky zejména co do vyvozovaných záměrů a připravova-
ných opatření. Dle jeho rigidních názorových východisek stály ozbrojené síly ČSSR
v ohnisku působení nepřátelských sil, na což VKR reagovala preventivní ochranou vojen-
ské mládeže před cizími ideovými vlivy. Z hlediska příklonu k myšlenkovému obsahu
hnutí Charty 77 VKR konstatovala jeho malou podporu v řadách vojáků základní služby.
Mezi nimi byli vyhledáni pouze 2 signatáři a 61 z nich tuto myšlenkou platformu tím či
oním způsobem schvalovali. VKR zjistila pomocí zpravodajských metod a prostředků, že
vojenskou mládež často ovlivňují občané s aktivním vztahem k tehdejší kapitalistické
cizině, osoby z rodin opozičně zaměřených a vojáci s negativními postoji k politice KSČ,
které pocházely z doby před jejich nástupem vojenské služby. K těmto jedincům VKR
počítala i protirežimně orientované osoby z přílehlého vojenského prostředí nebo bývalé
důstojníky ČSLA, k jejich propuštění došlo z politických důvodů v období let 1968/1969.
V roce 1977 se VKR soustředila na celkem 6554 vojáků základní služby se vztahem ke
kapitalistickému zahraničí. 174 z nich pak vystupovalo jako objekty intenzivního kontra-
rozvědného zájmu. VKR postupně získala informace, že v letech 1976 až 1977 mladí vojá-
ci ČSLA sledovali západní rozhlasové či televizní vysílání celkem ve 271 případech, z toho
v 94 případech skupinově, což je přirozeně vedlo k zaujímání objektivnějších a nezávislej-
ších občanských postojů. VKR v tom však spatřovala narušení morálně politického stavu
u vojenských jednotek. Zaznamenány byly rovněž pokusy o radiové vysílání na ultrakrát-
kých vlnách, které se běžně zachycovalo na vojskových radiostanicích. Například 9. břez-
na 1977 došlo k zachycení západního vysílání na radiostanicích R-114 (vlna 21 MHz)

v české řeči, jehož původcem byl nepochybně cizí zahraniční vysílač. VKR pečlivě sledovala i rozšiřování „závadové“ literatury mezi vojáky základní služby a to domácí i zahraniční provenience. V letech 1976 až 1977 se objevilo 256 případů tohoto druhu, přičemž 44 záchytů takovéto literatury reprezentovaly politické texty, 117 náboženské a 55 pornografické. Pro hodnocení trestného činu zběhnutí do ciziny má dle zprávy značný význam skutečnost, že federální ministr vnitra jej hodnotil jako trestnou činnost státobezpečnostního charakteru. V hodnoceném období let 1976 až 1977 VKR odhalila ve 138 případech úmysl příslušníků ČSLA o zběhnutí do kapitalistického zahraničí, přičemž se v prvé řadě jednalo o vojáky základní služby. V 10 případech šlo o plánovaná skupinová zběhnutí, na nichž se účastnilo celkem 21 vojáků. Ve 3 případech VKR indikovala záměr zběhnout do ciziny se zbraní. U 4 příslušníků ČSLA byl odhalen záměr získat a po zběhnutí předat západním zpravodajským orgánům utajované informace o československé armádě. Za nejčastější motiv zběhnutí VKR považovala odpor k výkonu vojenské služby, vliv ideologické diverze, politickou „dezorientaci“ či neuspořádané rodinné poměry. Další příčiny byly spatřovány v nedostatečné přípravě branců na adaptaci ve vojenském prostředí a v necitlivém přístupu některých velitelských orgánů v rámci výchovy a výcviku vojáků základní služby.⁷⁶ VKR se ve sledovaném období pokoušela v rámci prevence spolupracovat s velitelskými a politickými orgány ve formě přednášek či besed. Jejich cílem se stala podpora „bdělosti a ostražitosti“, ochrana státního tajemství, upevnění právního vědomí, kázně a morálně politického stavu. Pro vojáky základní služby a mladé příslušníky velitelského sboru ČSLA bylo realizováno v letech 1976 až 1977 celkem 2687 přednášek, 709 filmových představení a též 72 výstav. V mnoha případech besedy doplňovalo vysílání armádního rozhlasu či televize s bezpečnostní tematikou. Do dalších normalizačních let VKR dostala po své linii za úkol zpravodajsky chránit vojenskou mládež před z tehdejšího pohledu negativními ideovými vlivy, věnovat pozornost zahraničním studentům vzdělávajícím se na vojenských školách v ČSLA a obecně byl stanoven úkol angažovat se ve výchově mladých vojáků v ČSLA.⁷⁷

Pro komplexní charakteristiku právního a sociálního fenoménu zběhnutí do ciziny lze použít též analýzu statistických dat v časové řadě. Dynamické hledisko je zajímavé nejenom v kriminologickém úhlu pohledu, nýbrž vypovídá i o vztahu trestné činnosti k aktuálním celospolečenským událostem a zásadním politickým zvrátům doby. Zvláště významný je tento přístup při pochopení příčin a pohnutek, které vojáky v činné službě dovedly až k opuštění pounorového Československa. I když se nezachovala komplexní data pro celé sledované období, jako dostatečný vzorek mohou posloužit poměrně souvislé údaje k rokům 1951–1970 a s jistou rezervou i údaje k letům 1971–1975⁷⁸ a 1981–1988. Počty zběhnutí do ciziny, jež vyšetřovaly orgány VKR, se v uvedeném období po jednotlivých letech vyvíjely následovně: 2. pol. r. 1951 – 20, r. 1952 – 156, r. 1953 – 144, r. 1954 – 86, r. 1955 – 70, r. 1956 – 26, r. 1957 – 58, r. 1958 – 65, r. 1959 – 41, r. 1960 – 48, r. 1961 – 48, r. 1962 – 71, r. 1963 – 31, r. 1964 – 59, r. 1965 – 46, r. 1966 – 76, r. 1967 – 63, r. 1968 – 145, r. 1969 – 230, r. 1970 – 43, r. 1971 – 39, r. 1972 – 64, r. 1973 – 58, r. 1974 – 35 a r. 1975 – 38. Pro léta 1981 až 1988 lze uvést počty osob, proti nimž bylo ukončeno trestní stíhání vyšetřovateli StB (včetně VKR), přičemž v případě trestného činu zběhnutí do ciziny dle ust. § 283 trestního zákona se pravděpodobně jednalo o všechny příslušníky ozbrojených sil (včetně vojsk MV), tedy nejenom ČSLA. V časové řadě se jednalo o následující počty: r. 1981 – 45, r. 1982 – 85, r. 1983 – 56, r. 1984 – 48, r. 1985 – 41, r. 1986 – 30,

r. 1987 – 47 a rok 1988 – 45.⁷⁹ S blížícím se koncem monopolní vlády KSČ tedy odchody vojáků v činné službě za hranice neeskalovaly, ale svou četností vykazovaly spíše tendenci k setrvalému stavu. Velmi instruktivní je i porovnání pachatelů zběhnutí do ciziny dle hodnostních sborů. Extrémním je v tomto ohledu samotný rok převratu 1948. Za hranice Československa našlo svou cestu 276 generálů a důstojníků, 174 rotmistřů, praporčků či poddůstojníků z povolání a pouze 34 vojáků v základní službě. Poté počet dezertérů plynule klesal k nejnižším číslům v letech 1955–1956, přičemž od roku 1964 opět plynule stoupal. Rapidní nárůst znamenalo dvojletí 1968/1969, kdy v roce 1969 zběhlo do ciziny 84 vojáků základní služby jako výrazně nejpočetnějšího hodnostního sboru.⁸⁰ Vyšetřování trestného činu zběhnutí do ciziny, respektive prostého zběhnutí, bylo hlavní a prvořadou úlohou orgánů vyšetřování VKR. V letech 1956 až 1968 představovali vojenští zběhové 47,1 % všech osob vyšetřovaných vojenskou kontrarozvědkou.⁸¹ Poměrně instruktivně v tomto ohledu vypovídají přehledy vyšetřovaných případů za měsíce únor až prosinec 1960. Jednalo se o vnitřní dokumenty náčelníka vyšetřovacího odboru HS VKR, které byly sestavovány jednak za vlastní vyšetřovací odbor HS VKR, tak i za podřízená vyšetřovací oddělení. Kromě ryze kvantitativních údajů zde figurovaly i jmenovité seznamy vyšetřovaných osob s rámcovým popisem skutku zběhnutí do ciziny dle ust. § 273 odst. 3 trestního zákoníku z roku 1950, respektive jeho pokusu dle ust. § 5 odst. 1 téhož právního předpisu. Po jednotlivých měsících představovaly dezerce za hranice následující podíl vyšetřovaných skutků z celkového nápadu trestné činnosti: únor 1960 – 3 ze 6, březen 1960 – 8 z 20, duben 1960 – 4 z 11 (včetně spolčení k tomuto trestnému činu), květen 1960 – 4 z 10, červen 1960 – 0, červenec 1960 – 3 ze 7, srpen 1960 – 2 z 8, září 1960 – 7 z 11 (včetně pokusu návodu a třech navrátilců z Rakouska), říjen 1960 – 1 ze 2 (navrátilce z Rakouska), listopad 1960 – 2 ze 7 a prosinec 1960 – 3 ze 7.⁸² Z vývoje kvantitativních ukazatelů v časové řadě lze dovozovat úzkou souvislost zběhnutí do ciziny s aktuálními politickými poměry. Po vzednutí odchodovosti vojenských osob za hranice Československa po únoru 1948 nastává po polovině 50. let znatelný pokles tohoto jevu. Lze zde konstatovat jistou míru souvislosti s částečnou stabilizací režimu KSČ, ekonomickým růstem, poklesem intenzity politické perzekuce a úspěchy socialismu formálně vrcholícími v roce 1960 přijetím socialistické ústavy a změnou názvu republiky na ČSSR. Tak například 11. dubna 1958 vznikla „Zpráva o výsledcích celkové prověrky práce vojenských obvodových prokuratur v obvodu vyšší vojenské prokuratury Praha“, kterou předložil hlavní vojenský prokurátor plk. justice dr. Jan Samek. Její hodnocení příčin páchání zběhnutí v roce 1957 plně koresponduje s formálním vřazením skutkové podstaty zběhnutí do ciziny mezi vojenské trestné činy. V naprosté většině pocházeli jeho pachatelé z řad mužstva, a naopak zcela minimálně z řad příslušníků velitelského sboru. Z hlediska sociálního původu se 83 % zběhů vřazovalo do dělnického prostředí, 7 % patřilo mezi zemědělce a 9 % vykazovalo ostatní společenské zařazení. V celé jedné polovině případů se jednalo o již soudně trestané osoby, přičemž jejich předchozí dezerce již byly kázeňsky řešeny. Motivem zběhnutí se většinou stal laxní přístup k plnění vojenských povinností, touha po toulání a alkoholu. Naopak rodinné a osobní těžkosti se jako motiv zběhnutí vyskytovaly již v menší míře.⁸³ K opačnému pohybu docházelo přibližně od poloviny 60. let v souvislosti s uvolňováním politické situace, nárůstem reformních snah a otevíráním se Západu. V roce 1970 se k tomu vyjádřil zástupce ministra národní obrany (náčelník Správy bojové přípravy) v souvislosti s rozbořem kázně v ČSLA. Zběhnutí a emigrace vojáků chápaly

oficiální armádní struktury jako nárůst mimořádných událostí podložený statistickými daty. V roce 1965 bylo v 1850 případech vyžadováno velitelskými orgány spolu s VKR pátrání po zběhcích u VB. Z tohoto počtu představovaly případy zběhnutí do zahraničí 44 případy, přičemž v 19 případech se tak i ve skutečnosti stalo. Obdobný stav se opakoval v letech 1966 a 1967 spolu s částí roku do srpna 1968. Po srpnové okupaci odstartoval prudký nárůst zběhnutí s úmyslem emigrovat do kapitalistické ciziny. Motivace vojáků měla v pojetí armádního velení jednoznačně politický charakter a zjevně vyjadřovala nesouhlas s politickým vývojem v posrpnové ČSSR. Objektivně vzato tomu odpovídala i prezentovaná data. Od měsíce srpna 1968 do konce téhož roku zběhlo či emigrovalo do kapitalistických států celkem 203 příslušníků armády a pracovníků vojenské správy. V roce 1969 do konce listopadu celkem zběhlo či emigrovalo 20 důstojníků, 9 praporčků, 83 vojáků základní služby a 101 občanských pracovníků vojenské správy, tedy celkem 213 osob. Zvláště nepříznivá situace nastala u vojsk Pohraniční stráže, od nichž v období let 1968–1969 zběhlo celkem 70 vojáků, u jednotek Západního vojenského okruhu s celkem 54 zběhy a v rámci uskupení Středního vojenského okruhu, odkud zběhlo 50 vojáků. Důsledky této nepotěšující situace chápali armádní představitelé jako velmi vážné. V důsledku zběhnutí a emigrací vojáků a občanských zaměstnanců do kapitalistické ciziny bylo ohroženo státní a vojenské tajemství a vyrazeny důležité informace nejen o ČSLA, nýbrž i o sovětských okupačních jednotkách. Automaticky se předpokládalo vyrazení těchto údajů západním zpravodajským službám k újmě celé Varšavské smlouvy. Zvláště alarmující byl stav u vysokoškolsky vzdělaných vojenských odborníků, s nimiž spojil socialistický systém nemalé náklady na jejich vzdělání a přípravu. V letech 1968 až 1969 tak odešlo za západní hranice například 22 vojenských lékařů. Intenzivně se samozřejmě hledaly příčiny neutěšené situace. Zběhnutí i emigraci ulehčovaly například nedostatky organizace v chodu armádních jednotek nebo neúčinná politická výchova v tehdejší pojetí. Velitelské orgány často neměly přehled o svých podřízených z hlediska jejich pobytu a činnosti v době osobního volna. Zřejmě tak nedoceňovaly jejich skutečné problémy, zájmy, názory a postoje, které v souhrnu představovaly hybné moment pro jejich odchod do ciziny. Jako odstrašující byl v tomto kontextu dáván příklad 3 vojáků 53. radio-technického praporu, kteří zběhli za hranice z důvodu opožděného pátrání, které zapříčinila pozdní reakce zástupce velitele vojenského útvaru na hlášení dozorcího o svémocném vzdálení uvedených vojáků.⁸⁴ Zvláštní znepokojení armádního velení způsobovalo zběhnutí příslušníků Pohraniční stráže (PS), která jako ozbrojená složka měla hranice ČSSR před narušiteli uzavírat. V roce 1968 a v první polovině roku 1969 zběhlo do ciziny dle ust. § 283 trestního zákona 29 příslušníků PS (1. pololetí roku 1968 – 5, 2. pololetí roku 1968 – 13, 1. pololetí roku 1969 – 11). Z uvedeného počtu se jednalo ve dvou případech o důstojníky a v jednom případě o praporčíka. Ostatní patřili do hodnostního sboru mužstva. Z tohoto celkového počtu byla na 11 příslušníků PS podána obžaloba (1. pololetí roku 1968 – 5, 2. pololetí roku 1968 – 4, 1. pololetí roku 1969 – 2), v jednom případě došlo k zastavení trestního stíhání a v 17 případech k jeho přerušování (1. pololetí roku 1968 – 0, 2. pololetí roku 1968 – 8, 1. pololetí roku 1969 – 9). Zběhnutí do ciziny bylo chápáno jako nejtěžší trestný čin z hlediska kvantity výskytu a dopadu na morálně politický stav vojenských jednotek. V lednu 1970 se v kontextu nastupující normalizace konstatovalo, že ani v jednom případě nebyli dezertéři politicky pronásledováni či šikanováni. Významný negativní vliv byl naopak přisuzován vnitřní i zahraniční propagandě, osobním problémům, nedo-

statečnému vztahu ke službě na státní hranici a v nejednotném velení při prosazování konsolidačního procesu. Naopak poměrně realisticky se hovořilo o znalosti státní hranice a výkonu služby jako podmínkách usnadňujících páchání tohoto specifického druhu trestné činnosti.⁸⁵ Z trestních spisů vyplynulo, že ke zběhnutí do ciziny docházelo v absolutní většině od jednotek PS prvního sledu, kam byli branci zařazováni po důkladných bezpečnostních prověrkách orgány daného útvaru. Léta 1968/1969 představovala nejenom kvantitativní nárůst odchodovosti vojenských osob za hranice, nýbrž jsou spojena i s aférou nejvýše postaveného vojenského zběha do ciziny nejen z Československa, ale i z celého vojenskopolitického bloku Varšavské smlouvy. Případ generála Jana Šejny měl takové politické a právní dopady, kterými se nemohl vykázat žádný další případ dezertující vojenské osoby z první i druhé markantní vlny útěků z Československa po roce 1948. Raketová kariéra „politického“ či „semínkového“ generála začala již v roce 1956, kdy Šejna jako stoupenec Antonína Novotného a jeho rodinný přítel kritizoval ministra národní obrany armádního generála Alexeje Čepičku. Za včasné a obsáhlé informování Novotného o stavu ČSLA obdržel post náčelníka sekretariátu nového ministra Bohumíra Lomského. Šejna vykonával od roku 1964 funkci vedoucího tajemníka Hlavního výboru (HV) KSČ MNO. V důsledku nákladného osobního a milostného života však propadl do spleti dluhů, což jej vedlo k různým majetkovým machinacím například s jetelovým semenem původně určeným pro armádní potřeby, což mu dalo jeho nejnámější mediální přezdívku. V lednu 1968 se výsledky vyšetřování Šejny, jeho spolupracovníků a známých, které zpočátku vedly orgány VB, dostaly cestou HS VB do rukou Hlavní vojenské prokuratury. Základ kauzy tedy nepochybně tkvěl v oblasti obecně kriminální. Přes různé známé na vlivných místech Šejna získal strategickou informaci o tom, že jej jako poslance chce Národní shromáždění (NS) zbavit poslanecké imunity na základě žádosti hlavního vojenského prokurátora plk. JUDr. Samka, což by otevřelo cestu k jeho zatčení a trestnímu stíhání. NS tak učinilo dne 27. února 1968, přičemž „semínkový“ generál uprchl za hranice s milenkou a synem již o dva dny předtím, aby přes Maďarsko, Jugoslávii a Itálii doputoval do USA s mnoha tajnými informacemi o obraně a bezpečnosti ČSSR. Na základě nich působil do roku 1976 jako analytik americké Ústřední zpravodajské služby (CIA). Šejnova aféra měla obrovský dopad na domácí politickou situaci a výrazně přispěla k pádu prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného.⁸⁶ Vyšetřování delikátního Šejnova případu vedl výlučně vyšší vojenský prokurátor v Příbrami. Celý proces se protáhl až do vydání odsuzujícího rozsudku Vyšším vojenským soudem Příbram ze dne 17. dubna 1970 se složitou právní kvalifikací ustanovení § 9 odst. 2, § 17 odst. 1, 2 písm. b), c) v souběhu s § 158 odst. 1 písm. a), dále § 158 odst. 1 písm. a), odst. 2 písm. a), § 132 odst. 1 písm. b), § 132 odst. 1 písm. c), § 248 odst. 1, 2, písm. b)⁸⁷ tr. zákona⁸⁸ (kriminální trestné činy zneužívání pravomoci veřejného činitele, rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví a zpronevěra ve spolupachatelství či kvalifikované formě, tedy vesměs hospodářské a majetkové delikty). K tomu byla připojena kvalifikace zběhnutí do ciziny dle ust. § 283 odst. 1 tr. zákona. Bývalý režimní prominent byl odsouzen k 10 letům odnětí svobody, propadnutí veškerého majetku, ztrátě čestných titulů a vyznamenání spolu s povinností náhrady škody ve výši 230 000,- Kč. Šejna byl sice odsouzen v nepřítomnosti, avšak dne 24. dubna 1970 se prostřednictvím svého advokáta Řípy proti rozsudku odvolal, leč za 3 měsíce tento procesní úkon stáhl.⁸⁹ Generální prokurátor ČSSR se poté téhož roku ve dnech 1. června a 10. července písemně obrátil na ministerstvo vnitra s žádostí o sdělení, zda bezpečnostní

orgány nemají k dispozici důkazy svědčící o protistátní činnosti odsouzeného Jana Šejny. Tato vzájemná komunikace naznačuje, že Generální prokuratura nepovažovala zběhnutí do ciziny za skutkovou podstatu protistátního trestného činu. Jako důvod se uváděla obtížnost dokazování takového trestného činu spolu s možnými komplikacemi při eventuální žádosti o vydání. Úřední korespondence orgánů prokuratury a vnitra podává vysoce zajímavé svědectví nejen o povaze samotného zběhnutí do ciziny, nýbrž i o hledisku hodnocení protistátní trestné činnosti vojenských osob a úskalí jejího dokazování v trestním řízení. Osoby, které byly nositeli státního tajemství zvláštní důležitosti, nebylo možné při jejich útěku do ciziny postihnout žádnou zvýšenou trestní sazbou bez dostatečného důkazního materiálu. Tento důkazní materiál musel zcela jasně podepírat závěr, že byl dokonán trestný čin vyzvědačství, tedy, že státní tajemství cizí moci skutečně vyzraženo bylo. Trestní zákon z roku 1961 na zvýšený postih v takových případech nepamatoval v rozporu s obdobnými úpravami v tehdejších socialistických i některých kapitalistických zemích. Jelikož ust. § 105 odst. 3 tr. zákona počítalo v případě kvalifikovaného vyzvědačství s alternativou trestu smrti, bylo v Šejnově případě vyžadováno předložení soudem akceptovatelných přesvědčivých přímých důkazů. Dle informací rozvědky i VKR pracovali američtí zpravodajci se Šejnou naprosto utajeně, skrývali místo jeho pobytu, důvody zběhnutí a obsah jeho výpovědi, což ztěžovalo realizaci trestního stíhání v ČSSR. Šejnovi se nepodařilo prokázat ani vyvezení přísně tajných dokumentů MNO. Představitelé ministerstva vnitra si byli dobře vědomi důkazní nouze, a proto navrhovali cestou orgánů vyšetřování StB ve VKR vyslechnout československé vojenské přidělence k otázce eventuální protistátní činnosti bývalého politického generála a provést legislativní úpravy v oblasti protistátní trestné činnosti. To jen dokazuje, jak obrovský dopad tato kauza na oblast vyšetřování a vojenské justice měla. Navíc zde fyzické zběhnutí do ciziny figuruje u vojenských osob jako základní podmínka pro dokonání dalších protistátních deliktů,⁹⁰ což jej vyděluje z řady typických vojenských trestných činů. Nicméně, spáchání vyzvědačství se v tomto citlivém případě prokázat nepodařilo. VKR však chápala Šejnovo zběhnutí do ciziny podstatně pragmatičtěji, a nikoliv tak právnicky rigorózně jako orgány prokuratury. Zběhnutí do USA tak politicky vysoce angažovaného vojáka v hodnosti generálmajora vzbudilo mimořádný zájem jak samotné VKR, tak přirozeně i StB. Nikdo totiž neměl představu, kam až sahaly Šejnovy kontakty a jakými tajnými informacemi o československé armádě disponoval. Dne 26. dubna 1968 zahájila HS VKR akci HONZA (osobní svazek č. 4634), která byla ukončena až 9. listopadu 1984 v souvislosti se skutečností, že Šejna již prokazatelně několik let nevyvíjel nepřátelskou činnost proti zájmům ČSSR v cizině. V průběhu let se prověřovaly veškeré aspekty generálova života před útěkem, jeho síť kontaktů v ČSLA i mimo ni, pokusy o kontakty s domovinou, všechny osoby s jeho užším sociálním okolím a padly i návrhy na jeho vylákání z USA a únos zpět do Československa.⁹¹ O tom, že zběhnutí do ciziny tak vysoce postavené vojenské osoby nutně ohrožuje dobově chápanou bezpečnost státu, svědčí i intenzivní zájem VKR o osobu JUDr. Zbyňka Kiesewettera, který od let 1963 až 1964 figuroval jako Šejnův přítel, který pro něj zařizoval v rámci jeho majetkových operací odhady nemovitostí a byl členem družiny kolem syna Antonína Novotného. Dr. Kiesewetter nebyl kontakty se semínkovým generálem nijak zásadně poškozen a zajímavá je zejména ta skutečnost, že v rámci vojenské prokuratury dosáhl nejvyšší důstojnické hodnosti plukovníka, v níž v letech 1969 až 1978 zastával funkci hlavního vojenského prokurátora – náměstka generálního prokurátora.⁹² Jakmile

6. března 1978 tento post opustil, začal být tajnou policií agenturně rozpracováván v akci PROFESOR. VKR totiž chovala intenzivní podezření, že dr. Kiesewetter jako zástupce hlavního vojenského prokurátora předal Šejnovi dne 21. února 1968 informaci o krocích státních orgánů směřujících k jeho zatčení a trestnímu stíhání a urychlil tak jeho útěk z republiky. Případ generála Jana Šejny svým dopadem a ve spojitosti s výše uvedenými statistickými daty opodstatňuje chápat léta 1968/1969 jako vrchol analyzovaného fenoménu zběhnutí do ciziny. Příčiny tohoto stavu lze spatřovat vzhledem k výrazné propojenosti páčání tohoto deliktu s politickými poměry v celkových dobových souvislostech a sociálních poměrech. Invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 citelně poškodila jméno československé armády spolu s poráženeckým hodnocením ideje české brannosti a obranyschopnosti. Okupace vzbudila odpor nejen ve většině československé společnosti, nýbrž samozřejmě i mezi vojáky základní služby a z povolání. 95 % vojáků z povolání a 84 % vojáků základní služby ČSLA se shodně domnívalo, že vojenská invaze do ČSSR byla fatálním omylem diskreditujícím socialismus ve světě. Názory příslušníků ČSLA byly formovány postupem stranických a vládních orgánů po zásahu intervenčních vojsk pěti států Varšavské smlouvy, překvapením ohledně příchodu těchto vojsk, urážkou vojenské cti a následnou vzdemutou vlasteneckou vlnou. Přes polovinu vojáků základní služby a 42,3 % vojáků z povolání pochybovaly ve druhé polovině roku 1968 o pozitivním poslání ČSLA v socialistickém Československu. Eskalující nárůst zběhnutí do ciziny odrážel právě tyto společenské nálady a názorové postoje. Dle zpravodajských poznatků VKR působily při dezercích vojenských osob za hranice obavy za politické aktivní postoje po lednu 1968, nesouhlas se srpnovou okupací, existenční obavy, představy o lepším uplatnění v zahraničí a u vojáků základní služby odpor k vojenské činné službě či sklony k dobrodružství.⁹³

Na úplný závěr se sluší shrnout a vznést ty nezákladnější argumenty pro tvrzení, že zběhnutí do ciziny příslušníků československé armády v letech 1948 až 1989 patřilo spíše do oblasti protistátní trestné činnosti než trestných činů ryze vojenských. Z hlediska čistě juristického je vhodné argumentovat právní situací, kterou vytvořil trestní zákon z roku 1961.⁹⁴ Ten totiž ve své dvanácté hlavě definoval v ust. § 283 zběhnutí do ciziny jako zvláštní skutkovou podstatu, která však částečně obsahovala i skutkovou podstatu trestného činu opuštění republiky dle ust. § 109 tr. zákona z první hlavy o trestných činech proti republice. První hlava trestního zákona z roku 1961 obsahovala úpravu trestných činů protistátní „kontrarevoluční“ povahy. Tyto skutkové podstaty reflektovaly situaci nejen doma, nýbrž i z hlediska mezinárodní situace v době chápáním „třídně“ rozděleném světě. Navíc předmětem ochrany skutkové podstaty dle ust. § 109 bylo právo republiky na kontrolu pohybu obyvatelstva z území republiky do zahraničí a dále ochrana bezpečnosti socialistického státu, včetně jeho zájmů politických a ekonomických.⁹⁵ Evidentně zde existoval mezinárodní prvek z hlediska stanovení základů trestní odpovědnosti. Zběhnutí do ciziny tedy ex lege nemohlo být pouze trestným činem vojenským dle dvanácté hlavy trestního kodexu. Dvanáctá hlava poskytovala ochranu společenským vztahům, které pramenily ze zvláštností úkolů a organizace ozbrojených sil a sborů. Vyjadřovala zájem společnosti na tom, aby občané povolání k výkonu vojenské služby plnili zejména požadavky přísné a pevné vojenské kázně, na jejímž základě měla být budována vysoká bojeschopnost a pohotovost vojsk. Ustanovení o trestných činech vojenských tedy zřejmě směřovala dovnitř tělesa armády a regulovaly služební a mezilidské vztahy právě jen uvnitř tohoto

specifického sociálního tělesa. Dalším zcela zjevným argumentem je postupně vzniklá a výlučná kompetence VKR při vyšetřování dezercí za hranice socialistického Československa. Jak již vyplynulo z předchozího výkladu, navázala VKR na činnost různých vojenských zpravodajských orgánů, které vznikly pod sovětskou patronací od konce války v roce 1945. V roce 1953 přešla do kompetence ministerstva vnitra jako VI. správa a od roku 1964 jako III. správa, přičemž zejména v období normalizace figurovala ve vnitřních předpisech FMV jako součást SNB, složky StB. Pokud by dezerce vojenských osob do ciziny (zejména kapitalistické) nechápaly stranické a bezpečnostní orgány jako jednoznačně protistátní akt, jen stěží by jeho vyšetřování spadalo do kompetence tajné policie. A VKR tajnou policií beze zbytku byla, jelikož do svých rukou koncentrovala pravomoci zpravodajské i policejně-výkonné spolu s postavením orgánu vyšetřování v trestním řízení. Dalším instruktivním kritériem je situace z hlediska struktury a dynamiky vývoj kriminality ve sledovaném období. Obecná kriminalita byla v letech 1948 až 1989 spíše konstantním jevem. K celkovému nárůstu došlo až na počátku 80. let s následnou stabilizací, přičemž však problémem zůstávala rostoucí trestná činnost mládeže. Naopak ze zachovaných statistických dat lze usuzovat na úzkou spjatost zběhnutí do ciziny s aktuální politickou situací a vztahem politické moci k armádě jako celku. Vlny poúnorových soudních i mimosoudních represí KSČ vůči politicky nespolehlivým vojákům v činné službě vzedmuly vlnu útěků za hranice zhruba v období 1948 až 1953. Se stabilizací režimu klesala i četnost zběhnutí do ciziny. Ale dle výše uvedených argumentů zakládajících se zejména na skutečnosti srpnové okupace vojsky Varšavské smlouvy a následující normalizace znamenalo období let 1968/1969 opětový nárůst odchodů vojáků do zemí s jiným společenským zřízením. Političnost a specifickou nebezpečnost zběhnutí do ciziny dále jednoznačně podporuje taktéž již analyzovaná pozice vojáků v činné službě jako veřejných činitelů, nositelů státního, služebního či vojenského tajemství, možnost využít při dezerci zbraní, účinných bojových prostředků apod. Formálně ohraničil všechny výše uvedené úvahy a snesená fakta zákon z května roku 1990,⁹⁶ kterým se měnil a doplňoval trestní zákon, s účinností od 1. července 1990. Jeho bod 109 vypustil ustanovení § 283 trestního zákona včetně nadpisu, čímž však právní, politický a sociální fenomén zběhnutí do ciziny nevykázal zcela mimo sféru recentní právní úpravy. Žhavým politikem se v tomto ohledu stal zákon o soudní rehabilitaci z roku 1990,⁹⁷ který shodně nabyl účinnosti 1. července 1990. Dle ustanovení § 4 písm. c) a e) tohoto právního předpisu bylo možné konat přezkumné řízení o odsuzujícím pravomocném soudním rozhodnutí ve věci zběhnutí do ciziny dle ust. § 273 odst. 3 a spolčení k témuž dle ust. § 275 odst. 2 písm. b) trestního zákona z roku 1950,⁹⁸ a taktéž ke zběhnutí do ciziny dle ust. § 283 odst. 1, 2 trestního zákona z roku 1961.⁹⁹ Odsuzující pravomocné rozhodnutí v těchto věcech muselo být vyhlášeno v období od 25. února 1948 do 1. ledna 1990, přičemž daný skutek mohl být spáchán po 5. květnu 1945. Spadaly zde i takové případy zběhnutí do ciziny, kdy voják v činné službě zběhl za hranice za účelem přímého navázání kontaktu s nepřitelem a spolčil se k tomu účelu s dalšími dvěma osobami či mu byla zvlášť uložena povinnost zachovávat státní tajemství. Ustanovení § 1 zákona o soudní rehabilitaci i tato jednání zařadilo mezi činy, které směřovaly k uplatnění práv a svobod občanů zaručených ústavou a vyhlášených ve Všeobecné deklaraci lidských práv a v navazujících mezinárodních paktech o občanských a politických právech. To všechno za existence jediné podmínky. Pokud totiž směřovaly k prosazení takových práv nenásilnou cestou, byly československými trestními zákony prohlášeny

za trestné v rozporu s mezinárodním právem a mezinárodnímu právu odporovalo také jejich trestní stíhání a trestání. Stále platné a účinné znění právní normy jen potvrzuje, že zběhnutí do ciziny nemohlo být a nikdy taky v normativní i aplikační praxi nebylo prostým vojenským trestným činem.

Poznámky

- 1 BÍLEK, Jiří: Československá armáda jako objekt a subjekt politických represí. Bratislava, 1997, s. 99–100.
- 2 PEJČOCH, Ivo: Vojáci na popravišti. *Vojenské osobnosti, popravené v Československu z politických nebo kriminálních důvodů v období 1945–1985*. Cheb, 2011, s. 7.
- 3 Preambule a ust. § 3 odst. 1 zákona č. 262/2011 Sb., o účastnících odboje a odporu proti komunismu, ve znění pozdějších předpisů.
- 4 HANZLÍK, František: *Bez milosti a slitování. B. Reicin – fanatik rudého teroru*. Praha, 2011, s. 214.
- 5 HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. Praha, 2002, s. 305.
- 6 Branný zákon republiky Československé ze dne 19. března 1920 č. 193 Sb. z. a n.
- 7 Branný zákon ze dne 29. března 1949 č. 92 Sb.
- 8 Viz k tomu ust. § 2 zák. č. 40/1961 Sb., o obraně Československé socialistické republiky.
- 9 Branný zákon (úplné znění branného zákona, jak vyplývá z pozdějších zákonných změn a doplňků) č. 121/1978 Sb. ze dne 26. října 1978.
- 10 Uvozovací zákon k vojenskému trestnímu zákonu o zločinech a přečinech ze dne 15. ledna 1855 č. 19/1855 ř. z., ve znění pozdějších předpisů.
- 11 Viz. ust. § 90 odst. 2 věta druhá, odst. 3 písm. a), d) zák. č. 140/1961 Sb., trestní zákon.
- 12 Zákon ze dne 11. července 1951 o ochraně státních hranic č. 69/1951 Sb.
- 13 Viz k tomu ust. § 2 až § 7 zák. č. 69/1951 Sb., o ochraně státních hranic.
- 14 PULEC, Martin: *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek. Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989*. Praha, 2006, s. 21–22.
- 15 Zákonné opatření Předsednictva Federálního shromáždění ze dne 22. prosince 1971 o změně podřízenosti Pohraniční stráže č. 145/1971 Sb.
- 16 Právní stanoviska. Z rozhodnutí Nejvyššího soudu ČSSR o stížnosti pro porušení zákona podané generálním prokurátorem ČSSR. *Vojenská prokuratura* 6, 1987, s. 56.
- 17 Zákon ze dne 3. července 1924 o úplatkářství a proti porušování úředního tajemství č. 178/1924 Sb. z. a n.
- 18 SEDLÁČEK, Oldřich: Voják jako veřejný činitel. *Socialistická zákonnost* 1, 1953, s. 26.
- 19 Trestní zákon ze dne 29. listopadu 1961 č. 140/1961 Sb.
- 20 Viz k tomu ust. § 75 odst. 10 písm. d) zák. č. 86/1950 Sb., trestní zákon, a ust. § 89 odst. 9 zák. č. 140/1961 Sb., trestní zákon.
- 21 ŠNAJDR, Stanislav. K pojmu »veřejný činitel« v podmínkách ČSLA. *Vojenská prokuratura* 2, 1979, s. 25.
- 22 Právní stanoviska. Stanovisko Nejvyššího soudu ČSSR – vojenského kolegia k otázce, zda velitel ložnice může být veřejným činitelem ve smyslu 89 odst. 8 tr. zák. *Vojenská prokuratura* 6, 1973, s. 55 až 56.
- 23 Trestní zákon ze dne 19. července 1950 č. 86/1950 Sb.
- 24 Viz k tomu ust. § 75 odst. 6, 8 zák. č. 86/1950 Sb., trestní zákon.
- 25 Viz k tomu ust. § 89 odst. 12 zák. č. 140/1961 Sb., trestní zákon.
- 26 KIESEWETTER, Zbyněk a kol. *Vojenské trestné činy*. Praha, 1973, s. 202.
- 27 Zákon ze dne 8. října 1971 o ochraně státního tajemství č. 102/1971 Sb.
- 28 Zákon ze dne 25. dubna 1973, kterým se mění a doplňuje trestní zákon č. 45/1973 Sb.
- 29 BOURA, Ladislav: Dozor prokurátora v oblasti ochrany utajovaných skutečností u útvarů ČSLA. *Vojenská prokuratura* 4, 1974, s. 30.
- 30 HANZLÍK, Jan: Československá emigrace očima tajných materiálů. Praha, 2002, s. 272.
- 31 Uvozovací zákon k vojenskému trestnímu zákonu o zločinech a přečinech ze dne 15. ledna 1855 č. 19/1855 ř. z., ve znění pozdějších předpisů.
- 32 KOLAŘÍK, Jan: *Vojenské trestní právo v Rakousku a Československé republice*. Plzeň, 2012, s. 62.
- 33 Trestní zákon ze dne 19. července 1950 č. 86/1950 Sb.
- 34 KEMLINK, Viktor: *Trestné činy vojenské*. Praha, 1952, s. 53.
- 35 Branný zákon ze dne 29. března 1949 č. 92 Sb.
- 36 Tamtéž, s. 56.
- 37 Trestní zákon ze dne 29. listopadu 1961 č. 140/1961 Sb.
- 38 KIESEWETTER, Zbyněk, CSc., a kol.: *Vojenské trestné činy*. Praha, 1973, s. 138.
- 39 Právní stanoviska. Z rozhodnutí Nejvyššího soudu ČSSR o stížnosti pro porušení zákona. *Vojenská prokuratura* 1, 1980, s. 59.
- 40 Úplné znění branného zákona, jak vyplývá z pozdějších zákonných změn a doplňků.
- 41 Právní stanoviska. Z rozhodnutí Nejvyššího soudu ČSSR o odvolání. *Vojenská prokuratura* 1, 1981, s. 62–63.

- 42 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě. Vojáci, padlí při pokusu o přechod státní hranice, příslušníci Pohraniční stráže, usmrcení uprchlíky a dezertéři přes železnou oponu 1948–1989*. Praha, 2012, s. 183–184.
- 43 MATHERN, Vladimír: Poznámky k publikácii „Vojenské trestné činy“. *Vojenská prokuratura* 2, 1974, s. 41.
- 44 VALO, Michal: K interpretaci skutkové podstaty trestného činu zběhnutí do ciziny. *Vojenská prokuratura* 3, 1986, s. 19–20.
- 45 Trestní zákon ze dne 29. listopadu 1961 č. 140/1961 Sb.
- 46 Ust. § 20 zákona č. 121/1978 Sb., branný zákon, úplné znění branného zákona, jak vyplývá z pozdějších zákonných změn a doplňků.
- 47 NOVÁK, Karel: K novému právnímu názoru na dokonání trestného činu zběhnutí do ciziny. *Vojenská prokuratura* 5, 1987, s. 30.
- 48 PICHLER, Alois: *Uplatňování trestní politiky strany a státu v ozbrojených silách ČSSR*. Vojenská prokuratura č. 2, 1984, s. 13.
- 49 NOVÁK, Karel: K novému právnímu názoru na dokonání trestného činu zběhnutí do ciziny. *Vojenská prokuratura* 5, 1987, s. 32.
- 50 HORÁK, Václav: K trestnému činu zběhnutí do ciziny. *Vojenská prokuratura* 3, 1987, s. 34.
- 51 HORÁK, Václav: K dokonání trestného činu podle § 283 odst. 1 tr. zák. *Socialistická zákonnost* 8, 1987, s. 441.
- 52 Trestní zákon ze dne 19. července 1950 č. 86/1950 Sb.
- 53 Ústavní zákon ze dne 11. července 1960 č. 100/1960 Sb., Ústava Československé socialistické republiky.
- 54 HORÁK, K dokonání trestného činu podle § 283 odst. 1 tr. zák. *Socialistická zákonnost* 8, 1987, s. 442.
- 55 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na popravisti. Vojenské osobnosti, popravené v Československu z politických nebo kriminálních důvodů v období 1945–1985*. Cheb, 2011, s. 29.
- 56 Zákon ze dne 29. listopadu 1961 o trestním řízení soudním (trestní řád) č. 141/1961 Sb.
- 57 Archiv bezpečnostních složek, f. Vyšetřovací spisy, V-7998 MV č. Skr-77-142-65, Cagašek Vladimír a spol., Usnesení ČVS: Skr-77-142/1965.
- 58 Zákon z 5. července 1912 č. 131 ř. z. o vojenském trestním řádu pro c. k. zeměbranu a zákonný článek XXXIII/1912 o vojenském trestním řádu pro král. uher. zeměbranu.
- 59 BENEŠ, Vojtěch: *Vojenský trestní řád*. Praha: Ministerstvo národní obrany, 1934, s. 161.
- 60 Zákon ze dne 12. července 1950 o trestním řízení soudním (trestní řád) č. 87/1950 Sb.
- 61 Zákon č. 141/1961 Sb., o trestním řízení soudním (trestní řád), ust. § 159 odst. 1.2.
- 62 Zákon ze dne 17. června 1965, kterým se mění a doplňuje zákon č. 141/1961 Sb., o trestním řízení soudním (trestní řád) č. 57/1965 Sb.
- 63 KUDRNA, Ladislav: *Vojenské obranné zpravodajství (1945–1950). Vývoj, organizační struktury, personální obsazení*. Praha, 2008, s. 81.
- 64 Zákon ze dne 19. března 1923 na ochranu republiky č. 50/1923 Sb.
- 65 HANZLÍK, František: *Vojenské obranné zpravodajství v zápasu a o politickou moc 1945–1950*. Praha, 2003. Úplný text rozkazu je reprodukován na straně 351 až 353.
- 66 Zákon ze dne 29. listopadu 1961 o trestním řízení soudním (trestní řád) č. 141/1961 Sb.
- 67 „Federální ministerstvo vnitra vydává na základě zákonných zmocnění obsažených v příslušných zákonech obecně závazné právní předpisy, které upravují práva a povinnosti příslušníků Sboru národní bezpečnosti a vojsk ministerstva vnitra, útvarů Sboru národní bezpečnosti, jakož i vojsk ministerstva vnitra vůči jiným orgánům státní správy, organizacím a občanům.“
- 68 Zákon ze dne 20. prosince 1970 o působnosti federálních ministerstev č. 133/1970 Sb.
- 69 Správní archiv armády ČR. Knihovna archivu Čs. lidové armády. Inv. čís. 678.
- 70 *Vyšetřovatelé vojenské prokuratury konají vyšetřování o ostatních trestných činech osob podléhajících pravomoci vojenských soudů, o kterých je nutno podle § 161 tr. řádu konat vyšetřování a dále o trestných činech ve věcech, které vojenský prokurátor podle § 174 odst. 2 písm. g) tr. řádu odejme jiným vyšetřovatelům.*
- 71 Právní stanoviska. Spor o příslušnost mezi vojenskými prokurátory. *Vojenská prokuratura* 4, 1984, s. 58–59.
- 72 ŠTOVÍČEK, Stanislav: Zkvalitnit vyšetřování příčin trestných činů zběhnutí a svémocného odloučení. *Praxe vojenských vyšetřovatelů a prokurátorský dozor nad vyšetřováním* 11, 1961, s. 53.
- 73 ŠTIS, Čestmír: Hlavní vojenská prokuratura. Vojenské trestné činy a jejich dokazování. *Bulletin Hlavní vojenské prokuratury* 4, 1968, s. 17.
- 74 ŠRÁMEK, Vladimír: Hlavní vojenská prokuratura. Pomoc prokuratury v boji proti antikomunistické propagandě. *Vojenská prokuratura* 4, 1972, s. 13.
- 75 Aktuální případ. Vojenská prokuratura. *Bulletin Hlavní vojenské prokuratury* 6, 1973, s. 52–53.
- 76 Viz k tomu Národní archiv, fond 02/01 (Předsednictvo ÚV KSČ 1976–1981), sv. 58, arch. j. 62. Zpráva o bezpečnostních opatřeních mezi mládeží. Předložil na 62. schůzi Předsednictva ÚV KSČ ministr vnitra Jaromír Obzina k projednání dne 2. 12. 1977, s. 17.
- 77 Tamtéž, s. 35.
- 78 PEJČOCH, Ivo: *Vojáci na železné oponě. Vojáci, padlí při pokusu o přechod státní hranice, příslušníci Pohraniční stráže, usmrcení uprchlíky a dezertéři přes železnou oponu 1948–1989*. Praha, 2012, s. 168.
- 79 Zpráva o stavu vyšetřování prováděném Státní bezpečností v roce 1988 ze dne 20. února 1989, čj. VS-0045/3-89, s. 38 [online], [cit. 10. 11. 2015]. Dostupné z: http://www.ustrcr.cz/data/pdf/projekt_89/porady/op02k.pdf.

- ⁸⁰ Archiv bezpečnostních složek, fond VKR. HS VKR, Přehled o vývoji vojenské kontrarozvědky, čj. 0310/17-1978. Praha, 1980, s. 143–145.
- ⁸¹ KOUDELKA, František: *Státní bezpečnost 1954–1968. Základní údaje*. Praha, 1993, s. 112.
- ⁸² Archiv bezpečnostních složek, fond VKR. Měsíční hlášení za rok 1960, čj. 01329/15-60 až čj. 912/15/61.
- ⁸³ Vojenský historický archiv, fond MNO 1961, karton 648, inv. č. 1574, sign. 11/1, s. 80–81.
- ⁸⁴ Vojenský historický archiv, fond MNO 1970. Projev náčelníka Správy bojové přípravy – zástupce ministra národní obrany. K otázkám kázně v ČSLA, čj. 00400076-22-1970, s. 9–11. Sběrný arch Generální prokuratury – Hlavní vojenské prokuratury, čj. 0054.
- ⁸⁵ Vojenský historický archiv, fond MNO 1970. Situační zpráva o vývoji kriminality u vojsk Pohraniční stráže za rok 1968 a I. pololetí 1969, čj. HVn 0101/70 – II, s. 3–4. Sběrný arch Generální prokuratury – Hlavní vojenské prokuratury, čj. 0027.
- ⁸⁶ PŮVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení Pražského jara. I. Invasze armád Varšavské smlouvy*. Praha, 2008, s. 15–16.
- ⁸⁷ Právní kvalifikace citována dle dobových pramenů.
- ⁸⁸ Trestní zákon ze dne 29. listopadu 1961 č. 140/1961 Sb.
- ⁸⁹ MACÁK, Milan: *Dvojí tvář hazardního hráče. Jan Šejna pod drobnohledem VKR*. Praha, 2006, s. 78.
- ⁹⁰ KALOUS, Jan: *Generál Jan Šejna – předmět zájmu vojenské kontrarozvědky*. Příloha č. 7. Informace generálního prokurátora ČSSR pro ministra vnitra ČSSR (28. 7. 1970). Praha, 2001, s. 141–143.
- ⁹¹ Tamtéž, s. 112–113.
- ⁹² MINAŘÍK, Pavel – DUBÁNEK, Martin: *Historie vojenských justičních orgánů 1945–1993*. Praha, 2008, s. 159.
- ⁹³ KOLDINSKÁ, Marie – ŠEDIVÝ, Ivan: *Válka a armáda v českých dějinách. Sociohistorické črty*. Praha, 2008, s. 308–309.
- ⁹⁴ Trestní zákon ze dne 29. listopadu 1961 č. 140/1961 Sb.
- ⁹⁵ MATYS, Karel a kol.: *Trestní zákon. Komentář. II. Část zvláštní*. Praha, 1980, s. 429.
- ⁹⁶ Zákon ze dne 2. května 1990, kterým se mění a doplňuje trestní zákon č. 175/1990 Sb.
- ⁹⁷ Zákon ze dne 23. dubna 1990 o soudní rehabilitaci č. 119/1990 Sb.
- ⁹⁸ Trestní zákon ze dne 19. července 1950 č. 86/1950 Sb.
- ⁹⁹ Trestní zákon ze dne 29. listopadu 1961 č. 140/1961 Sb.

The Desertion Abroad of Czechoslovakian Military Men and Its Investigation in the Years 1948–1989

Stanislav Polnar

Summary

After the year 1948 the political regime of communistic party in Czechoslovakia looked for a support of power. One of those was naturally the Czechoslovak Army. The part of this process was the wave of persecutions aimed at officer's body. It could realize the dismissal of politically unreliable military personnel. Many affected soldiers decided for illegal leaving Czechoslovakia as the only way to survive. Their investigation was realised by special intelligence unites – defensive intelligence, 5th department of General Staff, main intelligence board, military intelligence administration and military counter-intelligence service. The supervision in criminal trial was advocated by a military prosecution. The desertion abroad was formally a military crime. But, the organs of investigation perceived it as political crime. It was also caused by uncleared construction of the facts of the case. The author tried to describe it in the frame of legal and factual circumstances of this phenomenon. The typical cases were also analysed

MATERIÁLY

ČESKÉ HISTORICKÉ STÁTNÍ PRÁVO – IDEA, NEBO SKUTEČNOST?

Karel Malý

(Příspěvek přednesený na mezinárodní konferenci „Ke kořenům české státnosti ‚České státní právo a státoprávní program‘ pořádané Ústavem T. G. Masaryka AV ČR a Senátem ČR 27. 10. 2015 u příležitosti 100. výročí úmrtí Josefa Kalouska)

České státní právo, či spíše historické státní právo, je pojem, který je samozřejmě a nezbytnou součástí českých právních dějin 19. století, je součástí českého politického usilování, bez pochopení tohoto fenoménu nelze vyložit státoprávní snahy českého národa či spíše jeho politické elity a jejího vymezování vůči habsburské monarchii, nelze ani pochopit proměny české společnosti a jejího vztahu k monarchii, jež byla po staletí státním rámcem její existence.

Avšak co vlastně české historické státní právo bylo? Jistě to byl politický program, který se stal významným prostředkem a nástrojem k uplatnění českých národních požadavků, program, o jehož uplatnění v druhé polovině 19. století usilovala česká politika. Avšak byl to jen politický program, byl to jen souhrn požadavků nebo měl také skutečný státoprávní obsah? Jinými slovy, existovalo ono státní či historické české státní právo jako skutečná česká ústava, ústava českého státu, která přežila centralizující reformy 18. a 19. století, nástup moderní ústavní podoby monarchie, či jinak – existoval stát České koruny i v rakousko-uherské monarchii přes všechny ústavní zákony vydávané od roku 1848 do roku 1867? Byli habsburští panovníci skutečnými českými králi a Česká koruna vedle koruny Svatoštěpánské státoprávní „individualitou“?

Česká politika i česká věda v 19. století podnikla mimořádné úsilí, aby na tyto otázky odpověděla kladně, aby se v povědomí české společnosti v českých zemích skutečně vytvořilo právní vědomí národa, nárok na vlastní český stát jako historické dědictví. A byl to právě Josef Kalousek, který v tomto ohledu vytvořil opravdu monumentální dílo ve svém „Českém státním právu“,¹ aby dodal dostatečné vědecké argumenty pro politické úsilí představitelů české politiky. Jeho kniha vydaná u příležitosti posledního velkého pokusu o česko-rakouské vyrovnání v roce 1871 – tzv. fundamentálních článků, se programově hlásí k tomu, aby se stala „čitelnou širokým kruhům občanstva“, aby se „prací touto utužilo v národě českém vědomí těch posvátných práv, za něž podniknutý jednosvorný zápas jeho vedl již k zásadnému jich uznání královským posláním z dne 12.t.m.“ (tj. září 1871). Ostatně věnování otištěné v úvodu Kalouskovy knihy zní: „Obnovitelům obapolné smlouvy mezi králem a národem Českým.“² Jak ovšem známo, tento pokus padl a české státoprávní usilování do roku 1914 potom už nedosáhlo takové intenzity.

Nesmíme ovšem zapomenout že český národ a jeho političtí představitelé se musejí vyrovnat při prosazování svého státoprávního programu nejen s vládnoucími kruhy,

s neochotou císaře řešit touto cestou problém českých požadavků,³ ale i s dalšími významnými protivníky – s českými Němci, maďarskými politiky a nikoliv na posledním místě i s nově vzniklým německým císařstvím. Odpor těchto nepřátel českých požadavků se ovšem uplatňoval postupně, podle okamžité situace, ale u představitelů německé menšiny soustavně a vytrvale, prakticky až do zániku monarchie v roce 1918.

Pokusme se nyní vrátit k otázkám shora uvedeným. Základním programem celého českého moderního politického programu se stala poprvé formulace dr. Braunera, přednesená na schůzi ve Svatováclavských lázních 11. března 1848, ve které je přednesen požadavek na spojení českých zemí pod společným sněmem a společnými státními úřady. Brauner tu navázal na předbřeznové požadavky, jako kupř. na anonymní brožuru z roku 1845 „Slovo o vlastenectví“, na stavovskou „Dedukci o nepřetržitosti ústavních práv a svobod zemských (1848)“ a další stavovské brožury, „Böhmens Zukunft und Österreichische Politik (1844), Zwei Fragen aus Böhmen (1845)“.⁴

K propagátorům tohoto státoprávního programu patřil především Karel Havlíček a Braunerovy požadavky se staly součástí usnesení schůze ve Svatováclavských lázních a součástí obou pražských petic z roku 1848, zvl. druhé petice a staly se do svatodušních bouří základem českého politického usilování.

Další vývoj v roce 1848, ústava Pillersdorfova, chování českých poslanců na říšském sněmu a vývoj směřující k centralizaci monarchie tento program odsunul a učinil nerealistickým. Česká politika pak zastávala pak program federalistický a vycházela z koncepce austroslavismu.⁵

Teprve v roce 1863 se opět myšlenka státoprávního programu znovu objevuje v prohlášení českých poslanců s dr. Fr. L. Riegrem ve kterém se protestuje proti nerespektování „historického práva českého království a státoprávních vztahů českých“. Definitivní převahu získává v české politice program českého státního práva však teprve Českou deklarací z 22. srpna 1868, přijatou českými poslanci českého zemského sněmu. Jejím obsahem je tvrzení že Ferdinand I. byl svobodně zvolen za českého krále a tím vznikla personální unie habsburských států, které pak pragmatická sankce dala základ dynastický. Nic nezměnilo ani vyhlášení rakouského císařství v roce 1804 a kabinetní list císaře z 8. dubna 1848, který potvrdil zvláštní státoprávní postavení českého království. Deklarací se v deseti bodech s odvoláním na protest českých poslanců z 13. dubna 1867 vykládá „... že práva země české, ač od Ferdinanda II. v ohledu ústavném jednostranně a bez důvodného práva sůžena byla, přece co do politické samostatnosti a státního práva státu veškerého zůstala nezměněna...“.⁶

Jádrem právního uvažování o českém státním právu se stala korunovační přísaha českých králů, která byla, byť i v pozměněné podobě zachována v Obnoveném zřízení zemském a přísahali tak všichni habsburští panovníci až do Ferdinanda V. včetně.

Jádrem této přísahy pozměněné především v jejím náboženském obsahu je přísaha krále Ludvíka Jagellonského, která byla součástí zemských zřízení a v OZZ v čl. A III.⁷ Jejím hlavním a ústavněprávním obsahem byl závazek panovníka, že „... chceme jednomu každému spravedlnosti udělovati a stavy při jich od (titul) N.N. potvrzených a dobře nabytých privilegií zachovat, od království tohoto Českého nic neodcizovati, ale raději podlé možnosti Naši rozšiřovati a je rozmnožovati, i všecko to, což k dobrému a poctivému téhož království jest činiti...“.

Platné ustanovení Obnoveného zřízení zemského, čl. A I. dávalo české šlechtě také právo si volit samostatně panovníka v případě vymření posledního možného nástupce na

trůn či v případě jeho neschopnosti funkci zastávat. Také toto právo nepochybně dokládalo státní svrchovanost českého království.⁸

Jak je tedy zřejmé, právní význam přísahy spočívá především v potvrzení práv a výsad českého státu, tedy české ústavy. Podobně, s úpravou pro moravské markrabství obsahuje tuto přísahu i OZZ moravského markrabství a odvolává se na český způsob vykonání přísahy.

Právě této otázce věnuje mimořádnou pozornost Josef Kalousek ve svém „Českém státním právu“, kde zdůrazňuje, že král se přísahou zavazuje zachovávat „privilegia či základní zákony země“ a tak korunovací a přísahou panovníka vzniká „slavná oboplná smlouva mezi panovníkem a národem“. A tato privilegia, která tvořila českou ústavu, byla přísahou potvrzena naposled při zmíněné korunovaci Ferdinanda V. 7. září 1836 a, jak říká Kalousek, „obsahují v sobě také zevnější státní právo koruny České i starobylé souvazky mezi údy jejími, obojí tak neporušené, jak se vyvinuly v době dobělohorské, i také některé podstatné kusy práva ústavního“.⁹

Jakékoliv změny tohoto práva jsou podle Kalouska, možné jen „novou svobodnou smlouvou politického národa českého“.

V těchto stanoviscích se tedy ozývá ona smluvní teorie, která byla typická pro státoprávní uvažování v období osvícenském.

Po nezdaru vyrovnávacích snah v roce 1871 a faktické kapitulaci české politické opozice v roce 1879, po návratu českých poslanců na říšský sněm, se zdál být český státoprávní program již jen odbytou záležitostí a to zvláště proto, že na místo státoprávní opozice nastoupila pragmatická politika získávání drobných ústupků. Avšak, jak se záhy ukázalo, přes všechny kritické hlasy zesměšňující státoprávní program, které byly adresovány staročeské straně¹⁰ („... vyplývali jsme své síly v marném zápase státoprávním“ Srov. G. Eim, Jinou cestou, Národní listy, 1. 1. 1896, „státní právo bez patřičné moci ... nestojí ani za fajfku tabáku ... nynější svět nemá smyslu pro staré pergameny a předvěké přísahy potentátů“, srov. E. Grégr, Naše politika, Otevřený list panu dr. Fr. L. Riegrovi od dr. Edvarda Grégra, E. Grégr, 1876, G. Eim, tamtéž, „Všechny tyto měnlivé státoprávní programy ztroskotaly se. Nemohlo tomu být jinak). Idea státoprávního nároku na vlastní státní existenci, byť i „jen“ v rámci rakousko-uherské monarchie však přesto nezapadla a neztratila se.

Zejména proto je mimořádně zajímavou událostí konflikt, ke kterému došlo na půdě říšské rady v roce 1892 v souvislosti s debatou k vládnímu návrhu rozpočtu na rok 1893.¹¹ Mimořádnost této události pak spočívala jednak v tom, že vystoupením poslance T. G. Masaryka a dalších poslanců strany mladočeské proti poslancům německých politických stran v Čechách (zejména Ernsta šl. Plenera, 1841–1923, poslanec za Cheb, představitel německé liberální strany 1893–1895 ministr financí) a ve Slezsku (s dr. Max Menger, poslanec za Jägerndorf) se předmětem debaty stala formulace českého státního historického práva a jeho prostřednictvím pak požadavek českého národa na uspokojení jeho státoprávních nároků – zatím v rámci Rakouska-Uherska, jednak v tom, že tato debata předjímala další vývoj postojů obou stran, české i německé, k této otázce. Bez nadsázky možno říci, že pojem českého státního práva pak už vůbec z českého státoprávního usilování nemizí. Přes všechny kritické hlasy – samotných mladočechů či sociálních demokratů stál v pozadí všech programů a politických akcí.

Pokud pak jde o Masaryka, další vývoj jeho osobnosti, jeho přeměna z loyálního Rakušana ve „velezrádce“, ukázaly, že ohlasy této debaty se promítají do jeho postojů

jak v období před I. světovou válkou, tak i v jejím průběhu. Jinými slovy: tato debata, kterou v jiných souvislostech jistě můžeme ve stenografických protokolech říšské rady nalézt nezpočet, byla – vzhledem k dalšímu vývoji česko-rakouských vztahů – osudovou. Nebylo jistě ani náhodou, že její dva hlavní protagonisté, Masaryk a Kramář se stali nejen vedoucími osobnostmi české resistance doma i v zahraničí, ale i první z nich prezidentem a druhý prvním ministerským předsedou nové Československé republiky v roce 1918.

Pokusme se nyní podívat do stránek stenografických protokolů, z nichž jen část, týkající se T. G. Masaryka, byla vydána česky v edici Jiřího Kovtuna, Slovo má poslanec Masaryk, Praha, 1991.

Jádro debaty spočívalo ve dvou projevech a v reakcích na ně. Prvým byl, jak už řečeno, projev Masarykův a odpovědí na něj pak bojovné až skandální odmítnutí jeho vývodů poslancem Mengerem.

Druhým pak projev Kramářův a odpověď na něj poslance Ernsta Bareuthera. Masaryk především obhajoval státní právo proti obvinění, že je namířeno proti Němcům (k tomu se pak velmi důrazně vrátil i Kramář) a že je jen zastaralou institucí.

Masaryk reagoval na projev Ernsta Plenera, ve kterém odmítl české státoprávní požadavky, prohlásil, že české státní právo je jen agitací a že čeští poslanci dobře vědí, že jeho realizaci nemohou dosáhnout a ohlásil tvrdý odpor českých Němců proti státnímu právu, a tvrdil že české požadavky nebudou nikdy v Rakousku uspokojeny a že jejich realizace by vedla k otevřenému konfliktu s českými Němci.

Masaryk také přesně formuloval i ekonomické důvody požadavku na uspokojení českých státoprávních nároků a zcela v duchu Palackého i to, že vyrovnání s Čechy je jedinou možnou základnou proti národům Maďarů, proti tomu, aby země České koruny byly vykořisťovány ve prospěch Zalitavska.

Vzrušený odstavec své řeči, ve které reaguje na nacionální útoky německého tisku, pak končí dokonce tímto prohlášením:

„Chceme české státní právo, protože je to naše politické právo, a chceme je za druhé hlavně z hospodářských důvodů. Nechceme, aby země české koruny byly tak nadměrně vykořisťovány ve prospěch druhé poloviny říše „... Pánové, jak státy vznikají, tak se udržují. Rakousko vzniklo hlavně ze spojení maďarského a českého státu. Ve chvíli, kdy historický vývoj překročil k znovuvytvoření maďarského státu, tentýž historický proces musí vytvořit a také vytvoří český stát...“

Není myslím pochyb, že tato Masarykova slova o samostatnosti českého státu nutno chápat opět jen v rakouských dimenzích. Avšak přece jen naznačují zřetelný posun, zrání představ, které zejména v souvislosti s výše uvedenou větou Fr. Palackého, v souvislosti s aktivizací českého politického života po debaklu staročeské politiky dostávají nový význam.

Reakci na Masarykovu řeč bylo vystoupení poslance Maxe Mengera, který obvinil Masaryka z velezrady.

Menger řekl, že se „... Nedá mluvit o bezvýhradném předpokladu, že české státní právo je platné. Co máte s tímto státním právem? ... V tomto státě by Němci samozřejmě byli ve věčné menšině. My neznáme žádný český stát. Považuji za velezradu mluvit o existujícím českém státě ... Ano jste velezrádci, mluvíte-li o českém státě. Mluvíte o nevhodných výrociích Ratkowského (právní prefekt a knihovník Tereziánské akademie a člen právnic-

ko-historické státní zkušební komise ve Vídni), kterých lituji. Ale on není tak nebezpečný velezrádce jako vy a profesor Masaryk. Tak je to, pánové.“

Jak známo, kárný výbor sněmovny se Mengerovým obviněním zabýval a vyslovil nelibost nad jeho výroky. Nicméně při jednání ve výboru se Masaryk v diskusi znovu vrátil k problému českého státního práva a charakterizoval ho takto: „... České státní právo je diplomaticky kodifikované právo, jde tu o smlouvy lidu, respektive jeho zástupců, koruny a jiných království a zemí...“

Toto spíše neurčité vyjádření pojmu českého státního práva pak přesně definoval Karel Kramář.

Přejděme nyní k jeho vystoupení. Jeho zásah do debaty nebyl jen nezbytností, o které se zmínil hned v úvodu své řeči, že mu totiž nezbývá nic jiného než vystoupit ve prospěch svého kolegy Masaryka, ale spíše promyšlenou přednáškou, která ve stenografických protokolech zabírá 11 stran! Rád bych se tu u některých pozoruhodných míst jeho vystoupení zastavil.

Především upozorňuje na rozdíl mezi státním právem a vnitrostátním právem ústavním a definuje české státní právo ve třech bodech. Je to podle něho:

- Vzájemnost (Zusammengehörigkeit), vzájemná příslušnost českých zemí
- Smluvní vztah k dynastií
- Vztah k ostatním zemím Českého krále a právo jejich legislativní a administrativní nezávislosti.

Toto státní právo je podle Kramáře „... nezměnitelné, pro toto státní právo mluví nepřetržitost historické kontinuity...“.

Jinými slovy, jak dále uvedl, jde tu o prosazení legislativní a správní samostatnosti zemí České koruny jako nedotknutelného právního základu české politiky. V podstatě tedy požadoval návrat k personální unii, jaká byla před tereziánskými reformami v roce 1749. Tento požadavek pak hodlá česká politika prosazovat jak mimo, tak zvláště uvnitř monarchie. Přesto se hlásí ale také k reálné unii, která by umožňovala, aby monarchie jako mocný společný stát mohla plnit v oblasti politické i hospodářské své světové poslání. Právě proto naznačil ochotu ke koncesím, ale jen k těm, na které Češi přistoupí dobrovolně. Kramář se také ohradil proti Mengerově výtce, že Češi chtějí stát bez moře poukazem na Švýcarsko a rovněž proti obvinění, že uplatněním českého státního práva sledují útlak Němců. Ty pak naopak přesvědčoval, že dojde k hospodářskému rozkvětu českých zemí, na kterých se budou podílet.

Přejděme však k reakci na oba projevy. O vystoupení Mengrova jsme již zčásti mluvili. Byl to on, který prohlásil, „... že neexistuje žádný Němec v celém Slezsku, který by neprohlásil české státní právo za velezradu“. Jak se zdá, mnohem významnější však bylo prohlášení Bareuthera, který jménem své německé národní strany prohlásil „... že české státní právo nikdy neuzajímá, že proti uskutečnění takového přeludu, který je namířen proti národní a hospodářské existenci jejich národa v Čechách, na Moravě a Slezsku se se všemi k dispozici stávajícími prostředky budou bojovat...“.

Vraťme se však k otázce, která je položena v názvu mého vystoupení, k tomu, zda na ni nalezneme v politických programech, ve vystoupení politiků odpověď.

Pro podstatnou část české politické veřejnosti bylo české státní právo realitou. Dokonce, jak ukázala zmíněná parlamentní diskuze, se obhajoba či odmítání českého státního práva stalo záležitostí nacionální, promítlo se do národnostního boje Čechů a českých Němců.

V souladu s argumenty obsaženými v díle Josefa Kalouska se obsah státoprávních požadavků soustředil na tvrzení o nepřetržitosti trvání českého státu, na právní záruky tohoto státního a správního uspořádání obsažené v ústavních dokumentech, jakými je stále platné ustanovení OZZ pokud jde o panovnickou přísahu, o stále existujícího krále českého, který je představitelem všech zemí tvořících stát české koruny.

Avšak nelze ani opomenout argumenty, které mluví proti tvrzení a reálné existenci tohoto státního práva.

České země se fakticky, bez prohlášení o ukončení státní existence, staly řadou centralistických opatření a ústavních zákonů skutečně jen zeměmi Předlitavska, panovník sice užíval titulu český král a české království, stejně jako země přivtělené, Markrabství moravské a slezská knížectví státoprávně zanikly až v roce 1918, a nadto přes slib učiněný v souvislosti s dohodami o rakousko-českém vyrovnání v roce 1871 se František Josef I. nenechal korunovat na českého krále a nestihl tak učinit ani poslední rakouský císař a český král Karel. Tak tedy jeden z hlavních argumentů pro české státní právo, korunovační přísaha potvrzující existenci českého státu nebyla provedena a argumentem mohla být jen poslední korunovační přísaha Ferdinanda V. Zavazovala však i jeho nástupce?

V čem tedy spočíval skutečný význam českého historického práva?

Není mišlím pochyb o tom, že se jeho argumentací podařilo vytvořit státoprávní ideu o právu českého národa na vlastní stát v rámci Rakouska, o nespravedlivém uspořádání monarchie, která tato práva neuznává. Byl tak položen základ pro usilování o vlastní stát, které bylo nakonec úspěšné. Tato myšlenka či idea ovládla široké vrstvy českého národa v deklarantském hnutí na konci šedesátých a počátku sedmdesátých let, kdy na táborech lidu, veřejných shromážděních se k ní spontánně hlásily statisíce lidí, byla podnětem k masivnímu odporu proti rakouskému policejnímu aparátu, demonstracím a bouřím i žalářování a nakonec i změně volebního práva.

Stala se však i součástí lidové kultury, jak připomínají soudobé písničky a popěvky.

Idea českého státního práva byla také součástí argumentace zahraničního odboje za I. světové války. Masaryk o tom říká ve „Světové revoluci“¹²: „Můj politický program byl sloučením českých tužeb, jak byly formulovány programem státoprávním, historickým a přirozenoprávním...“ Ostatně ani tak závažný dokument, jakým byla Washingtonská deklarace se neobešel bez odkazu na české historické státní právo: „... činíme tak na základě našeho historického a přirozeného práva...“ Není pochyb o tom, že idea vlastní státnosti, vědomí práva na samostatný stát ovlivnily i chování českého lidu za I. světové války, bylo důležitým podnětem, který vedl k pasivní rezistenci doma a aktivnímu odboji v zahraničí, včetně vytvoření vlastní armády, armády zatím neexistujícího státu, která bojovala po boku dohodových armád za vytvoření vlastního státu. Ostatně také v Tříkrálové deklaraci tzv. generálního sněmu českých poslanců ze dne 6. ledna 1918 se praví, že „... Národ náš se hlásí o tuto svou samostatnost, opíraje se o své historické právo státní...“

Sesazení habsbursko-lotrinské dynastie bylo provedeno usnesením Revolučního národního shromáždění dne 14. listopadu 1918 přijatého aklamací. Teprve tímto aktem zaniklo nejen rakousko-uherské soustátí, ale i český historický stát, jeho ústava. Definitivní rozchod s předlitavskou ústavní tradicí pak znamenal uvozovací zákon k ústavní listině č. 121/1920, čl. IX, kterým byly zrušeny všechny zákony odporující ústavní listině. To co však nezaniklo, bylo vědomí tradice historické státnosti a na ni se také odvolává preambule české ústavy z roku 1993, kde čteme kromě jiného tato slova: „... My občané České repub-

liky v Čechách, na Moravě a ve Slezsku ... věrni všem dobrým tradicím dávné státnosti zemí Koruny české a státnosti československé...“

Poznámky

- ¹ KALOUSEK, Josef: České státní právo. Praha, 1871.
- ² Srov. Předmluva k vydání prvnímu, in: KALOUSEK, J.: České státní právo, vydání druhé. Praha, 1892.
- ³ Příznačný je v tomto ohledu názor následníka trůnu Františka Ferdinanda obsažený v jeho dopise ministerskému předsedovi Koerbrovi ze dne 4. 3. 1901: „... Obwohl mich die Sache nichts angeht und ich absolut keinen Einblick in das Getriebe der inneren Politik bekomme, ... so möchte ich E. Exzellenz trotzdem als guter Österreicher und eingedenk der Zukunft, die mir nach dem Ratschlusse Gottes bevorsteht, mit aufgehobenen Händen bitten, jetzt in diesem entscheidenden Momente ... den Tschechen absolut nicht nachzugeben. Wir wissen, wie wir mit dem Dualismus bereits unsere Monarchie an den Rand des Grabes gebracht haben, jetzt soll eine zweite, ebenso eminente Gefahr durch die Tschechen entstehen! Jetzt gilt es: wenn man jetzt nachgibt und mit den Tschechen paktiert und ihnen nationale Zugeständnisse macht, so ist Alles verloren, und wir züchten uns künstlich einen Trialismus, der das ohnehin schon so gelockerte Gefüge der Monarchie ganz ruiniert...“. Srov. SIEGHART, R.: Die Letzten Jahrzehnte einer Grossmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburgerreichs. In: Hoke, R. – Reiter, I.: *Quellensammlung zur Österreichischen und Deutschen Rechtsgeschichte*. Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 1932, s. 462.
- ⁴ Srov. K tomu KAPRAS, J.: *Idea československého státu, zvl. Otisk článků vydaných Národní radou československou*. Praha, 1936, s. 9–11.
- ⁵ Srov. MALÝ, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha, 1977, s. 190 a n.
- ⁶ Srov. KAPRAS, J.: *Idea státu československého*. Praha, 1936, s. 13.
- ⁷ Srov. *Codex iuris bohemici*, Tomi V., Pars 2, ed. JIREČEK, H. Praha, Vídeň, Lipsko, 1888, s. 12.
- ⁸ Tamtéž, s. 9–11.
- ⁹ Srov. KALOUSEK, J.: České státní právo, VII. Závěrek, s. 553–560. V této části svého díla se Kalousek pokusil vyložit podstatu své právní konstrukce českého státního práva, výkladem o státoprávním významu „korunování na království české“. I když změnou nástupnictví na český trůn „zaniklo starobylé přijímání krále“, přece, podle jeho názoru v korunovačních obřadech „zachovaly se patrné stopy staršího právního stavu“ a korunováním se „zobrazuje a utvrzuje celistvost čili integrita koruny české“ (s. 554). Dále pak Kalousek tvrdí, že korunovace je projevem suverenity koruny české – „Není korunování na krále leč se vztahem ke státu svrchovanému. Korunováním se také, jak opětovně tvrdí Kalousek, uzavírá „slavná obapolná smlouva mezi panovníkem a národem“. V závěru pak svého výkladu konstatuje Kalousek, že nová korunovační přísaha, pokud by k ní došlo, by měla nejen zaručovat ochranu náboženství, spravedlnost a celistvost české koruny, ale především „rovné právo národností, tak, aby chránil Čechy i Němce v koruně České v užívání a pěstování jazyků a pojišťoval jim pokojné vedlebyť“. Srov. i J. Pražák, *Rakouské právo ústavní, část druhá, ústava zemská, Praha, 1901*, kde se pokouší formulovat „přesné stanovisko ve věci, v kruzích politických často přetřásané, totiž formulování českého práva státního“. (Předmluva). Pražák pak konstatuje, že v zemích ke koruně české náležejících nazýváme souhrn starších norem, jimiž bylo ústroj samostatného státu českého, českým právem státním“. Toto právo je „konkrétní“, posud platí, pokud nebyly předpisy jeho zrušeny nebo změněny normami pozdějšími, platně vydanými (s. 11–12).
- ¹⁰ Srov. EIM, G.: Jinou cestou. *Národní listy*, 1. 1. 1896: „...vyplýtvají jsme své síly v marném zápase státoprávním“. GRÉGR, E.: *Naše politika, Otevřený list panu dr. Fr. L. Riegrovi od dr. Edvarda Grégra*, 1876: „... státní právo bez patřičné moci ... nestojí ani za fajfku tabáku ... nynější svět nemá smyslu pro staré pergameny a předvěké přísahy potentátů“. Srov. K tomu SEKERA, M.: České státoprávní zápasy. In: PÁNEK, J. a kol.: *Idea českého státu v proměnách staletí*, s. 151–152.
- ¹¹ Srov. K tomu MALÝ, K.: České historické státní právo a státoprávní diskuze ve vídeňské poslanecké sněmovně 1892–1893. In: *Pocta prof. JUDr. Václavu Pavlíčkovi, CSc. K jeho 70. narozeninám*. Praha, 2004, s. 44–45, KOTVUN, J.: *Masarykův triumf*, druhé vydání. Praha, 1991, s. 38 a n.
- ¹² Srov. MASARYK, T. G.: *Světová revoluce*. Praha, 1925, s. 53. „Můj politický program byl sloučením českých tužeb, jak byly formulovány programem státoprávním, historickým a přirozenoprávním...“
- ¹³ RYCHETSKÝ, P. a kol.: *Ústava české republiky, Komentář*. Praha, 2015, Preambule, s. 2.

RECENZE

Michal Tomášek: Právní systémy Dálného východu.

Praha: Nakladatelství Karolinum, 2016, 316 s.

Výpravná, reprezentativní publikace zkušeného autora, který osvědčil svůj přehled o státní a právní historii zemí Dálného východu již ve více vědeckých pracích např. Právo staré Číny (Praha 1995), Dějiny čínského práva (Praha 2004), Přehled dějin japonského práva (Praha 2007), Přehled dějin vietnamského práva (Praha 2008). Tyto spisy byly přípravou k recenzované knize, v níž srovnává právní systémy Číny, Japonska, Koreje a Vietnamu ve velmi dlouhém časovém záběru od jejich počátků až do 19. stol., tedy do doby, kdy v nich zdomácněly právní instituty západoevropské, resp. angloamerické.

Znalost historie čínského práva i dalších zemí, jak autor uvádí v předmluvě, je důležitá, ba dokonce nezbytná, pro současná politická, právní i obchodní jednání probíhající ve více rovinách mezi západoevropskými činiteli a jejich protějšky. Historické instituty jsou ožívovány v praktickém životě, aktuální obchodní a společenské problémy je třeba chápat a řešit s jejich znalostí, aby bylo dosaženo porozumění při hledání stanovisek a závěrů vzájemných jednání a dohod.

Komparace dálnévýchodních právních systémů s kontinentálním a angloamerickým právem vyžadovala vytvoření společné základny při velmi těžko srovnatelných kategoriích práva.

Pro čtenáře, kteří budou hledat poučení o právu uvedených zemí v Tomáškově obsáhlé syntéze, připravil autor jako vstupní část „knihu první“ nadepsanou východiska. Seznamuje v ní s řadou obecných pojmů běžných v evropské historii a právu (morálka, právo a trest, o soudech a soudcích, práva k věcem movitým a k věcem nemovitým, obchod aj.). Další předkládá v jiné specializované rovině (např. smíšené právo, vynálezy ve veřejné správě).

Snad aby uvedl českého čtenáře do prostředí exotiky a staročínské terminologie, užívá i básnické obraty (ať rozkvete sto květů, ať hovoří sto učení!). Knihu první uzavírá stručná pasáž o průniku buddhismu do ideologie a práva popisovaných zemí. Naznačená syntéza je čtivým vyprávěním bez časových údajů, ty pak najde čtenář v dalších částech knihy.

Křížovatky nazval M. Tomášek druhou část svých Právních systémů dálného východu. Seznamuje v ní se styčnými oblastmi expanze kultury, hlavně práva a právního myšlení, kde se právo čínské setkávalo s jinými ideovými směry atd. Např. právo a islám, triáda mocí, stát příkazů a trestů, ústřední a místní správa, lámaismus a právo, regulace hospodářství a financí nebo procesní právo jsou dílčí témata podobně jako např. instituty trestního práva Číny a jejich recepce v dalších zemích.

Kniha třetí nazvaná „Úpadek“ přibližuje vývoj čínského práva v době novější. Pod zorným úhlem pohledů na intenzivnější než dříve setkávání právních kultur, na konzervaci čínského, vietnamského a japonského práva seznamuje s tendencemi přizpůsobování a pronikání nových prvků do tradiční domácí soustavy.

Závěr knihy tvoří přehled bibliografie a rejstříky dokumentů, osob či zeměpisných údajů. Čtenáře zaujme také přehledná tabulka vývoje práva ve sledovaných zemích

Knihy M. Tomáška celým svým pojetím, snad pod působením traktované látky, ale jistě i jako odraz povahových rysů autora, působí vypravěčským stylem poeticky, což podtrhuje i řada vyobrazení ilustrující starší i novější čínskou kulturu.

Tomáškův výklad jako celek i jeho jednotlivé části jsou vítaným činem graduovaného autora a lze jej doporučit nejen odborníkům, ale i celé čtenářské veřejnosti jako vhodný doplněk knihovny namísto dnes zastaralých a útržkovitých prací vyšlých v českém jazyce dříve.

Potěšující je autorův tvůrčí záměr navázat na výklad historie dálnévýchodních právních systémů dalším dílem – spisem zaměřeným na komparaci současných systémů práva kontinentální Evropy a sféry angloamerické se systémy nejvýznamnějších států východní Asie.

Ladislav Soukup

Ronnie Po-Chia Hsia: Trident 1475 (Rituální vražda před soudem).
Praha: Argo, 2015, 157 s.

V „edici každodenní život“ nakladatelství Argo vyšla kniha profesora historie na Pensylvánské univerzitě Ronnie Po-Chia Hsia, která je velmi zajímavým právně-historickým příspěvkem k fenoménu trestního práva na sklonku 15. století, zároveň ale i toto vymezení významně přesahuje. Místo a doba zkoumaného případu jsou přitom jasně dány už samotným názvem práce – „Trident 1475“, přičemž jeho bližší vymezení pak daleko určitěji označuje zvolený podtitul „Rituální vražda před soudem“.

Autor nás tak skutečně zavádí především na základě dochovaného a německy psaného rukopisu z konce 15. století do Tridentu v údobí Velikonoc roku 1475 (úvod práce se tak poměrně logicky vyrovnává i s historií a výpovědní hodnotou tohoto rukopisu, který obsahuje především záznamy výslechů mužů a žen z tridentské židovské komunity obviněných ze spáchání rituální vraždy). Zajímavé a volbu názvy knihy ospravedlňující je totiž právě už určení místa a doby zkoumaného případu, jež mají nepochybně velmi důležitý „hraniční rozměr“.

Předně totiž tridentské knížectví tehdy představuje nejjihnější území Svaté říše římské, kde se světské a duchovní pravomoci pojily v ruku knížete a biskupa Jana Hinderbacha (jinak také doktora kanonického práva), který nakonec sehrál zejména svou zarputilou vírou v realitu židovské rituální vraždy v celém případě naprosto klíčovou roli. Zároveň nám autor zprostředkovává i vhled do zajímavého světa jižního Tyrolska, kde sice německy hovoří asi jen čtvrtina obyvatel, přesto je však považováno za počátek „Germánie“ (a to právě i navzdory italsky hovořící většině a zjevně ze severoitalských tradic vycházejícímu městskému zřízení, jehož dobrým příkladem může zejména být zde existující úřad podesty).

„Hraniční význam“ má pak ale i doba, v níž se případ odehrává. Zejména v této severoitalské oblasti je totiž středověká mentalita již delší dobu konfrontována s vlivy renesance a humanismu, kdy právě ve zkoumaném případě dochází k jinak ovšem až nikoliv tak výjimečnému paradoxu, že bytostně středověká pověra o židovské rituální vraždě je obhajována spisy napsanými tou nejvybranější humanistickou latinou.

Významná je pak pochopitelně i konkrétní doba Velikonoc roku 1475, kdy dochází k nálezu mrtvého těla křesťanského chlapce Šimona Unferdorbeny v domě místního žida Samuela. Tělo přitom podle všeho našli samotní židé (do domu jej zřejmě umístili místní křesťané, s nimiž měli židé už z dřívějších rozporů), kteří následně oznámili svůj nález podestovi pravděpodobně ve víře, že tak od sebe nejlépe odvrátí podezření, jež se k nim už v době chlapcova pohřešování přiklonilo. Přesto už záhy poté dochází k jejich zatčení.

Autorova pozornost se tudíž následně i poměrně logicky obrací k tridentské židovské komunitě, s níž nás blíže seznamuje. Ta je v zásadě nevelká a sestává se pouze ze tří domácností, do níž se ovšem započítávají i židovští služebníci (navíc události zasáhly i židy, kteří zde pobývali na návštěvě). Jsme tak i blíže uvedeni do rodinných poměrů a způsobu obživy, který se sestává především z půjčování peněz či provozování lékařské profese ze strany hlav jednotlivých rodin (židé se přitom formálně nacházeli právě „pod ochranou“ místního knížete-biskupa).

Po tomto úvodu do problematiky nás autor obeznamuje již se samotným průběhem vyšetřování, v němž hrálo svou centrální, nepominutelnou a tragickou roli zejména mučení zatčených židů. Konkrétně se přitom provozovala zejména „strappada“, při níž byly vyslýchanému svázané ruce za zády provazem, za který pak byl s pomocí kladky vytažen do výšky (další zosnění představovalo kupříkladu zatížení nohou visícího závažím). Zvlášť hrozivé pochopitelně bylo, že nevinné oběti tohoto mučení byly nakonec v touze po okamžité úlevě z působení bolesti připraveny vyslychajícím říci v podstatě „cokoliv“, samy však logicky nevěděly, jak má tato požadovaná „pravda“ vypadat, což zase způsobovalo další prodlužování mučení.

Po-Chia Hsia tak na základě již zmiňovaného dochovaného rukopisu (v textu jej označuje jako rukopis Yeshiva University – RJ) postupně rekonstruuje strategii vyslychajících, kteří v plném přesvědčení o skutečněné židovské rituální vraždě krok po kroku budoují „svou verzi příběhu“, kterou jim mají mučením vynucená doznání zatčených židů již jen potvrdit. To se pak i skutečně odehraje, přičemž ke cti zmučených židů je třeba dodat, že se i v této situaci pokusili ochránit alespoň ženské příslušnice svých domácností poukazem na fakt, že na celé záležitosti rituální vraždy křesťanského chlapce neměly žádný podíl. První popravy se pak odehrály již v červnu 1475.

Případ ovšem vzbudil natolik velikou pozornost, že přímo do Tridentu je již v září téhož roku vyslán papežský legát Baptista dei Guidici, který má případ prošetřit se záměrem propustit dosud uvězněné zbylé židovské muže (židovské ženy se v mezidobí nacházely v domácím vězení). Celá záležitost ovšem nakonec ztroskotala na rozhodném Hinderbachově odporu – a tak jsou nakonec popraveni i další židé (autor si v knize zvlášť všímá i neúspěšného pokusu jednoho z židovských mužů zachránit si život náboženskou konverzí), ženy pak donuceny k přijetí křesťanství. Zkáza židovské tridentské komunity ve jménu mučením vykonstruované rituální vraždy je tedy dokonána.

Celý případ je následně ještě přešetřen římskou kurií, kdy ovšem nakonec papežská bula Sixta IV. z června 1478 plně zprošťuje tridentského biskupa a knížete Hinderbacha všech papežským legátem proti němu vznesených obvinění a konstatuje, že celý proces s tridentskými židy byl veden v souladu se všemi tehdy běžnými právními postupy.

Zvláštní kapitolou je konečně i kult nebohého „blahoslaveného mučedníka Šimona“, k jehož rozšíření sám Hinderbach nemálo přispěl, a který se nejen v tridentské oblasti brzy rozšířil. Roku 1588 jej pak papež Sixtus V. i svatořečil (jeho kult byl zrušen až papežským dekretem vydaným roku 1965 během 2. vatikánského koncilu).

Při celkovém hodnocení práce bych autorovi snad jen vytkl, že o celé popisované záležitosti hovoří opakovaně jako o projevu antisemitismu, přičemž jistě již existuje obecně sdílené přesvědčení, že tuto spíše moderní a rasově motivovanou nenávist k židovské komunitě je třeba oddělovat od projevů středověkého religiózního antijudaismu, o který v tomto případě nepochybně šlo. Naopak lze jistě kladně hodnotit, že autor celý případ zasazuje do širšího kontextu a v práci zmiňuje i další podobné případy dobře dokládající, že tridentské pronásledování židů bohužel rozhodně nepředstavovalo ojedinělý exces, ale plně odpovídá dobové mentalitě, jež se pak vrací i v dobách mnohem pozdějších (viz nám dobře známý případ z Polné). Celkově se tak jedná o velmi zdařilou studii, která opět posunuje dále naše poznání této neutěšené kapitoly evropských právních dějin.

Radim Seltenreich

**Thomas Habbe: Lastenausgleich.
Die rechtliche Behandlung von Kriegsschäden in Deutschland
seit dem 30 jährigen Krieg (Rechtshistorische Reihe, 450).
Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014, 307 s.**

Recenzovaná publikace byla vydána v řadě „Rechtshistorische Reihe“, která vychází od roku 1978 a vydává řadu monografií a sborníků z oblasti historie právní vědy. Studie pokrývají celé spektrum právní historie, a to od časného středověku až po současnou dějiny.

Ústředním tématem této knihy je otázka vzniku představ o tom, zda stát nebo obecněji společnost, má právní povinnost odškodnit své občany za věčné a majetkové škody způsobené válkou nebo válečnými událostmi (s. 11). Autor se přitom ve svém výkladu zaměřuje především v oblasti Německa na období od třicetileté války až po současnost. Práce je rozčleněna do devíti částí, včetně úvodu a závěru.

V „Úvodu“ (Einführung, s. 1–12) podává rozbor této problematiky na základě nejdůležitější normy přijaté ve Spolkové republice Německo - zákona o odškodnění (z 14. 8. 1952). Tento zákon vymezil nejen rozsah odškodnění, ale i subjekty, kterých se týkal. Byly to osoby přímo postižené bombardováním nebo jinými důsledky válečného konfliktu dále pak osoby poškozené pozdním návratem do vlasti, odsunem z hraničních oblastí mezi Odrou a Nisou, z oblastí patřících dříve k Německu, uprchlíci z východní zóny a pozdější NDR, v omezené míře i osoby postižené měnovou reformou v roce 1948. Prostřednictvím této normy mělo být umožněno obyvatelům Německa získat finanční prostředky pro obnovu bydlení, výroby atd. Prostředky byly získávány na principu solidarity a přerozdělení prostředků těch osob, které nebyly válkou postiženy. Výše příspěvku byla vypočtena na základě hodnoty majetku k 21. 7. 1948. Jednalo se o 50% částku, která se odváděla postupně v předem daných časových intervalech a splátkách. Inspirací byl podobný zákon přijatý ve Finsku, určený pro Finy odsunuté z Karélie.

Ve druhé části „Základní pojmy zákona o odškodnění“ (Grundbegriffe des Lastenausgleichs, s. 13–31) vymezuje autor základní pojmy specifikované zákonem o odškodnění jako např. válečné dávky, válečná škoda, majetková škoda. Zároveň si všímá právní úpravy těchto problémů nejprve v době předcházející napoleonským válkám a dokládá, že princip válečného odškodnění byl známý již v 17. stol. a jako příklad jmenuje pruské nařízení z 1759, které odškodnění ukládá v případě škod, vzniklých při taženích vrchnosti. V tomto případě se jednalo o náhradu za ztráty na dobytku, ovocných stromech, oblečení a domácích potřebách. Jako další normy jmenuje autor Pruské zemské právo, kde se úprava vztahuje na válečné škody způsobené nájemcem pronajímateli, v tomto kontextu vlastníkovi. V Rakousku se škody zohledňovaly pouze v souvislosti s požárem, což dokumentuje autor příkladem ustanovení obsažených v ABGB v § 1044: „Rozdělení válečných škod se provádí podle zvláštních úředních předpisů“. Postupně pak dále vymezuje příslušná ustanovení v dalších německých právních normách z roku 1831 (Pruský kabinetní list), z roku 1871(zákon o válečných škodách), z roku 1873 (o válečných dávkách) a z roku

1916 (zákon o vymezení válečných škod). Samostatně pak řeší problematiku právní úpravy odškodnění po první světové válce v roce 1918. Na tento výklad pak ve stručnosti navazuje shrnutí zákonné úpravy v letech 1939–1945. V závěru této části se autor zamýšlí nad tím, jak se změnila právní definice tohoto pojmu ve sledovaném období tedy od pol. 17. stol. do 20. stol.

Třetí část práce tvoří obsáhlá kapitola nazvaná „Nakládání s válečnými škodami až do francouzské revoluce“ (Behandlung von Kriegsschäden bis zur Französischen Revolution, s. 34–91), která je rozdělena do menších kapitol, v nichž se autor nejprve zamýšlí nad normativním základem celé právní regulace tohoto problému. Ve svém výkladu vychází nejprve z římského práva, které, jak zdůrazňuje, však takovouto úpravu neznalo. Domnívá se, že problematika náhrady škod se začala více řešit ve střední Evropě až na konci středověku, kdy byly vedeny nejrůznější místní války a potyčky a následné škody byly považovány obvykle za jejich součást. Situace se poněkud změnila v časném novověku, kdy se začala objevovat idea „spravedlivé“ války. Autor se pak podrobněji věnuje říšským sněmovním usnesením Svaté říše římské počínaje 16. stol., na jejichž základě byli jednotliví zeměpáni povinni bojovat v případě napadení Turky. Následně se zabývá zákonnou úpravou v Prusku v roce 1759. Na tyto příklady pak navazuje partie věnovaná dobové literatuře a jejímu chápání tohoto problému, jako příklad je uvedena tvorba F. Vasquez Menchaca. Dále je poukázáno na fakt, že se situace poněkud změnila na poč. 18. stol., kdy se v důsledku probíhající recepce římského práva objevila otázka, zda nárok poškozených má směřovat vůči suverénu, státu, nebo společnosti, jak by mohlo vyplývat z recepce římskoprávních zásad. Autor se dále zamýšlí nad třemi přístupy, které mohly vzniknout právě na základě recepce římského práva. Byla to úprava ručení u náhodné škody, úprava založená na smluvní záruce a nakonec úprava vycházející z všeobecných principů náhrady škody. Autor poukazuje na to, že římské právo mělo různé instituty, které bylo možné aplikovat na náhradu válečné škody. Prvním byla aplikace *lex Rhodia de iactu, actio pro socio, lex Aquilia* a *actio versio in rem*. Nad těmito teoretickými i praktickými konstrukcemi se zamýšleli ve svých teoretických pojednáních myslitelé, jako byl H. Grotius, S. Pufendorf, A. F. Glafley. Navazující část kapitoly je věnována otázce jak, či do jaké míry, měla vliv francouzská revoluce na úpravu válečných škod. Autor se domnívá, že důležitým faktorem pro řešení otázky vůbec určení či vyčíslení náhrady za utržené válečné škody od konce 18. stol. bylo postavení jednotlivce ve společnosti a vůči suverénovi. Připomíná přitom východiska přirozenoprávních idejí, které vycházely z předpokladu, že suverénova moc nepochází od boha, ale je založena smlouvou s poddanými a na základě těchto principů se pak podrobněji zaměřuje na právní úpravu dané otázky v oblasti Pruska, Saska, Sachsen-Coburgu, Bavorska apod. Z dobové literatury sleduje práce von Berga, von Dalwicka (1796), G. M. Webera (1798), Hause (1801), Eichmanna (1813). V závěrečné části je pak poukázáno na tři právní myšlenková východiska, která určovala problematiku náhrady válečných škod až do Německo-francouzské války v letech 1870–1871, nejprve to bylo recipované římské právo coby pozitivní právo, dále pak přirozené právo a společenská smlouva (s. 85).

Čtvrtá část „Úprava válečných škod za císařství po roce 1871“ (Die Behandlung von Kriegsschäden im Kaiserreich nach 1871, s. 93–115) je věnována rozboru právní úpravy v době následující po Německo-francouzské válce. Jako první byl přijat zákon o válečném odškodnění, jehož § 1 stanovil okruh odškodnění, které se vztahovalo pouze na obyvatel-

stvo ve vypálených oblastech, kde proběhla válečná tažení bez ohledu na jejich národnost. Další normu tvořil zákon o rejdářství, který určil náhradu německým lodím, kterou utrpěli v souvislosti s válkou. Jako další byl přijat zákon o pomoci, upravující náhradu škody německému obyvatelstvu, které bylo nuceno opustit Francii. V roce 1873 byl pak přijat zákon o náhradě válečných škod, který upravoval vzájemná práva a povinnosti občanů a států v době války. V návaznosti na tyto normy autor zkoumá jejich vazbu na vojenské zákony, říšskou ústavu, občanský zákoník apod. Výklad je doplněn teoretickými poznatky právní vědy. Autor závěrem poukazuje na to, že před první světovou válkou v Německu obecně panoval názor, že válečné škody nezakládají automaticky nárok na náhradu škody státem, ale stát je upravuje zvláštním, válečným zákonodárstvím.

Další část „První světová válka“ (Der 1. Weltkrieg, s. 117–159) je věnována nejprve rozboru příslušného zákonodárství na počátku války, kdy se vycházelo z principu odškodnění za budoucí škody s tím, že takto získané prostředky pomohou vybudovat poškozené hospodářství ještě v době války, zejména v oblastech východního Pruska. Autor dále analyzuje tento problém v jednotlivých oblastech, kde válka postupně probíhala, stejně jako způsob výpočtu jednotlivých náhrad. Samostatná část je pak věnována rozboru literatury věnované problematice odškodnění. Návazně se recenzovaná kniha věnuje povinnostem Německa, které vyplývaly z Versailleské mírové smlouvy, zejm. z čl. 231, ve kterém Německo uznalo odpovědnost za všechny válečné škody a ztráty států a jejich státních příslušníků (s. 143). Následující čl. 232 pak následně konstatoval, že Německo nemůže plně nahradit veškeré škody nepřátelských států, přičemž se požadovalo, aby civilní obyvatelstvo nebylo za tyto škody odpovědné bez ohledu na mezinárodněprávní odpovědnost Německa. Tyto škody vznikly v řadě oblastí, např. na územích, odkud bylo německé obyvatelstvo odsunuto, v oblasti jeho kolonií apod. Autor si následně všímá společných rysů v zákonech, které tento proces odškodnění upravovaly.

Následující šestá část „Doba národního socialismu a druhá světová válka“ (Nationalsozialistische Zeit und 2. Weltkrieg, s. 161–200) přehledně popisuje průběh války z hlediska nároků na odškodnění vlastního, německého, obyvatelstva. Autor poukazuje na skutečnost, že teprve od října 1940 vzniká na základě příslušného zákona o odškodnění nárok na náhradu škod, které byly způsobeny válkou vlastnímu obyvatelstvu. Velmi podrobně analyzuje jednotlivé předpisy, zakládající nárok na různé druhy odškodnění, na majetku, škody plynoucí z „nemožnosti užívat své věci“, škody plynoucí z odsunu obyvatel apod. zároveň se věnuje způsobu výpočtu tohoto odškodnění a jejich limitům. Pozornost je pak věnována tomuto problému po ukončení války.

Část „Cesta k zákonu o odškodnění z roku 1952“ (Wege zum Lastenausgleichsgesetz von 1952, s. 201–246) je věnována popisu právní úpravy řešení poválečných škod a jejich náhradám, včetně peněžní reformy v roce 1948, zákona o pojištění hypoték, zákona o okamžité pomoci. V této souvislosti autor popisuje genezi vzniku zákona o odškodnění, jeho jednotlivých návrhů a jejich obsahu, věnuje se také nejruznějším diskusím, které probíhaly v německém parlamentu. Závěrem této části je shrnutí celkového procesu, včetně různých teoretických i praktických přístupů.

Následující část „Nárok na odškodnění mimo vyrovnání“ (Der Entschädigung ausserhalb des Lastenausgleichs, s. 247–275) sleduje složité otázky odpovědnosti SRN za závazky Říše jak z hlediska právní praxe tak i teorie. Autor zdůrazňuje, že nebylo pochyb o oprávněnosti odškodnění a poukazuje na fakt, že 8. květen 1945 vznikl na základě záko-

na o náhradě válečných škod nárok poškozeným osobám na odškodnění vůči SRN, a to postupně až do 30. října 1990.

V závěru knihy najdeme standardně věcný a osobní rejstřík. Publikace zajímavě a přehledně přibližuje čtenáři genezi vzniku představ nároku na válečné reparace a následně popisuje jejich úpravu v německé historii až prakticky do konce 20. stol. Vzhledem k tomu, že se jedná o problematiku, která má přesah až do současnosti, může práce zájemcům o dané téma poskytnout fundovaný přehled.

Petra Skřejpková

Jarmila Chovancová: Liberalizmus vs. komunitarizmus.

Bratislava: PFUK, 2012, 160 s.

Problematika spravodlivosti a spravodlivo usporiadanej spoločnosti má nadčasový charakter, je aktuálna v každej dobe. Predkladaná monografia doc. Jarmily Chovancovej, CSc., rieši práve uvedený problém.

Venuje pozornosť spravodlivosti nielen v priereze celej histórie, konkrétne analyzuje chápanie spravodlivosti u Platóna, Aristotela, T. Hobbesa, J. Locka, I. Kanta, ale i J. J. Rousseaua, ktorí sa stali inšpiratívnymi zdrojmi pre súčasných teoretikov. V súčasnosti venuje pozornosť novovekým spoločenským zmluvám a teóriám spravodlivosti v liberalistických a komunitaristických stanoviskách, kde dominantnými kritériami je hodnota slobody a rovnosti.

V rámci liberalizmu nám ponúka stanoviská takých renomovaných teoretikov akými sú: J. Rawls, R. Nozick, A. F. von Hayek, pre ktorých je hodnota slobody najobjektívnejším kritériom spravodlivo usporiadanej spoločnosti. Objasňuje nám Rawlsovu teóriu spravodlivosti ako slušnosti, v ktorej J. Rawls vychádza z dvoch princípov, konkrétne princípu rovnosti aplikovaného v základných ľudských právach a slobodách a princípu nerovnosti, ktorý je aktuálny v ekonomickej a sociálnej sfére. Nozickovu teóriu oprávnenia nám predstavuje prostredníctvom jeho teórie spravodlivosti a troch známych krokov princípu zisku, transferu a oprávnenia alebo Hayekovo stanovisko k spravodlivosti a sociálnej spravodlivosti, konkrétne Hayek analyzuje spravodlivosť predovšetkým ako etickú kategóriu a čo sa týka sociálnej spravodlivosti považuje ju za chiméru.

V rámci komunitarizmu analyzuje hodnotu rovnosti u M. Walzera, konkrétne jednoduchú a komplexnú rovnosť, podrobne venuje pozornosť jeho dielu „Sféry spravodlivosti-obraza pluralizmu a rovnosti“, v ktorej M. Walzer analyzuje každú sféru spoločenského života, ako i chápanie spravodlivosti, vzťahu občan-štát, dobro a právo, kde predstavitelia komunitarizmu dávajú prednosť spoločnosti pred občanom ako i dobru pred právom. Pozornosť venuje i ďalším predstaviteľom komunitarizmu ako sú: M. Sandel, Ch. Taylor alebo H. P. P. Lötter. Viac pozornosti venuje i okruhu problémov dotýkajúcich sa spravodlivosti v nespravodlivej spoločnosti.

V predkladanej monografii sa zameriava i na problematiku občianskej neposlušnosti, nielen z historického hľadiska, ale i súčasných aktuálnych problémov, konkrétne u J. Rawlsa, ktorý ju definuje v troch rovinách: V prvej rovine rozumie pod občianskou neposlušnosťou druh nesúhlasu, v druhej rovine za akých podmienok je taký čin v demokratickom režime oprávnený a tretia rovina vysvetľuje úlohu občianskej neposlušnosti mimo konštitučného systému. Rawls definuje občiansku neposlušnosť ako verejný nenásilný politický akt. Autorka ďalej venuje pozornosť problematike právneho štátu a princípov fungovania právneho štátu, ktorého dominujúcim prvkom, ku ktorému sa snažíme smerovať, je nezá-

vislosť súdництва. No a v neposlednom rade tiež na chápanie spravodlivosti v občianskom a trestnom práve. V týchto právnych disciplínach sa zameriava na spravodlivý prístup pri riešení problémov spôsobených škodou v rámci občianskeho práva, ale i problémov postavenia súdu v procese dotvárania práva ako i analýzou nášho súdneho poriadku. V oblasti trestného práva analyzuje problematiku trestu, jeho druhov, problém humanizácie trestu neopomínajúc výraznú osobnosť trestného práva C. Beccaria. Zároveň analyzuje rôznorodé úvahy o účele a zmyslu trestu historickou optikou.

Monografia Liberalizmus vs. komunitarizmus (otázka moci, spravodlivosti a práva) je určená nielen pre študentov práva, filozofie, ale aj širšiemu okruhu čitateľov, ktorým problém spravodlivosti nie je ľahostajný.

Núti nás uvedomiť si povedané slovami Saint-Exypéryho, že tie najdôležitejšie veci najlepšie vidíme srdcom.

Pavol Judiak

**Eduard Kubů, Jiří Šouša: T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci.
Československá zahraniční akce ženevského období
v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami
a propagandou (1915–1916).**

Praha: Nakladatelství Karolinum, 2015, 364 s.

Velmi zdařilá knihařská a grafická úprava na první pohled upoutá řešením první strany pevného obalu, kde jména autorů a název knihy dokresluje koláž ústřížků rakousko-uherskou poštovní cenzurou označených dopisů z roku 1915. Tehdy se rozvinula kontrola informačního toku domácích odpůrců monarchie směřující k adresátům na straně Dohody. Hodnotná kniha je proložena dobovými fotografiemi domů, spjatých s odbojovou činností, fotoportréty řady známých osobností i méně často vzpomínaných spolupracovníků T. G. M. Nechybějí ani fotokopie dokumentů. Obsah recenzované knihy podrobněji přibližuje podtitulek „Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou“ (1915–1916).

Neotřelý, netradiční pohled autorů, známých historiků, na objasňované otázky je uspořádán do dvou „protilehlých“ hledisek, jednak pohled na činnost zahraničních odbojářů z jejich pozic, seznamující s prostředky a formami každodenní činnosti, jednak naproti tomu opačný soubor výkladu z pozice státních orgánů monarchie, kde je zejména přiblížena vojenská výzvědná služba, rakouská policie atd. opět z pohledu na formy a prostředky uplatňované proti exilovému odboji. Zde se na počátku příslušné kapitoly jeví nadbytečně zešíroka pojatá pasáž o cenzuře (od s. 220), která se časově vzdaluje tématu. Po všeobecně laděném začátku („Censura a její funkce v historické perspektivě“) již dále následuje výklad organizace a metod práce cenzurních orgánů, který už nepřesahuje očekávaný rámec výkladu. Následuje pasáž o antipropagandě pocházející z rakouských vojenských velitelských kruhů.

Na veřejnosti málo známou respektive už také pozapomenutou vnitřní organizaci zpravodajské služby na ministerstvu zahraničí ve Vídni autoři podávají z pohledu jejího využití ke sledování činnosti českého hnutí v cizině, zejména ve Švýcarsku, tedy k hlavnímu tématu knihy. Jistě též zaujme, že vídeňská vláda využívala nejen diplomatické cesty ministerstva zahraničí, ale i švýcarské prokuratury jako státu uplatňujícího neutralitu. Autoři přibližují čtenářům také orgány rakouského vojenského zpravodajství ve Vídni, spolu s nimi pražské Policejní ředitelství i vídeňské ministerstvo vnitra. Upoutá mj. nasazování konfidentů k odhalování „vlastizrádné činnosti“ osob v nepřátelské i neutrální cizině.

Po všech stránkách podložený, vědecky fundovaně podávaný text zaujme hned na počátku v partii shrnující přehled literatury. Autoři uvádějí základní profilující tituly, které se vztahují ke zkoumané látce, respektive k danému období činnosti zahraničních aktérů odboje. Z prací T. G. Masaryka připomínají především spis Světová revoluce. Vedle něho knihu E. Beneše Světová válka a naše revoluce. Významným zdrojem informací pro podrobnější vylíčení činnosti Masarykova okruhu spolupracovníků ve Švýcarsku v daném období jsou dále práce z pera Lva Sychravy, memoáry Františka Soukupa a řada dalších

prací o osobě Masaryka. Autoři oceňují také spisy Jana Herbena a zajímavé příspěvky Jana Hajšmana o České Maffii. Kriticky se vyjadřují o spise Dějiny Maffie Milady Paulové. Z meziválečné historiografie ke zkoumanému tématu je významným literárním zdrojem čtvrtý díl Politických dějin československého národa Zdeňka V. Tobolky.

Zmiňovaná pasáž o literatuře vztahující se k činnosti T. G. Masaryka a jeho spolupracovníků v prvních letech války, ale zdaleka nejenom k ní je v pokračování přehledu literatury vydané v pozdějších historických etapách vývoje naší státnosti. Podle data vydání patří k ní Vzpomínky na první odboj autora M. Plesingera-Božinova, které připravil k vydání roku 1997 E. Kubů. Kriticky se po zásluze vyjadřují pak autoři k dalším titulům literárního zpracování dané tematiky po druhé světové válce.

Jedním ze závěrů, k nimž E. Kubů a J. Šouša docházejí, je konstatování, že spojenec habsburské monarchie – Německo – do snah o omezení aktivity zahraničního odboje ze strany vídeňské vlády nezasahoval. Nejsou pro to zjištěny žádné vědecky ověřitelné doklady z tehdejšího diplomatického i dalšího úseku činností. Na švýcarském území se T. G. M. nemusel vyrovnávat s případnými zásahy německé zpravodajské nebo diplomatické služby.

Za svého pobytu ve Švýcarsku Masaryk a jeho spolupracovníci položili základy odbojového úsilí Čechů a Slováků, které pak úspěšně vrcholilo v roce 1918 vytvořením samostatného státu. Autoři také připomínají, že ve zkoumaném období masarykovského odboje ve Švýcarsku se již formovaly personální základy pozdějšího ministerstva zahraničí nové republiky.

Knihu jistě se zájmem uvítá široká obec historiků, právních historiků, badatelů příbuzných a dalších oborů.

Ladislav Soukup

Jozef Beňa: Diskontinuitná kontinuita slovenských ústavných dejín. Sedemdesiat rokov ústavného vývoja Slovenska (1944–2014). Bratislava: Atticum, 2014, 276 s.

Sedem desaťročí ústavného vývoja Slovenska recenzovaná práca popisuje, rozoberá ako aj hodnotí v troch častiach, v troch historických obdobiach. V období od roku 1944 (od Slovenského národného povstania) do roku 1968 (účinnosť ústavného zákona o československej federácii); v druhom období (1969–1992), vo federatívnej ČSSR a ČSFR; a napokon v treťom období, v dvoch desaťročiach vývoja Ústavy Slovenskej republiky, t.j. do roku 2012. Monografia, ktorá je svojou povahou, charakterom, použitou metódou výlučnou historickoprávnym dielom spája, či kombinuje skúmanie formálnych a materiálnych prameňov práva, interpretáciu ústavných noriem, s teoretickými, filozoficko – právnymi pojmami a kategóriami ako aj s kritickou rekonštrukciou slovenskej štátoprávnej historiografie.

Vznik a vývoj slovenského ústavného práva je podľa autora spojený s tromi druhmi, formami a typmi štátnosti: s československou štátnosťou, v kontexte ktorej ako štátnosti právne jestvujúcej ČSR, obnovenej a súčasne novej sa v roku 1944 začala genéza slovenskej antifašistickej štátnosti a ústavného práva; so štátnosťou vojnového slovenského štátu, reálne geopoliticky s fiktívnou suverenitou, právne síce nejestvujúcou štátnosťou, ale v historickom národnom vedomí značnej časti slovenskej pospolitosti stále jestvujúcou a pôsobiacou; a s demokratickou, antifašistickou, povstaleckou slovenskou štátnosťou. V súboji o verejnú mienku, o presadenie v ústavnopolitickej realite sa stretli tieto tri rozličné právne kontinuity – vo vývoji Slovenska trikrát: a) v roku 1944 (až do r. 1948); b) v roku 1968; c) v roku 1992.

Prínosom autora recenzovanej práce, do právneho a historického poznania je jeho tvrdenie, podrobnejšie právne vyargumentované, že slovenská národná štátnosť (demokratická a antifašistická) sa kreovala v Slovenskom národnom povstaní (1944). Konkrétne to bola legislatívna činnosť Slovenskej národnej rady, ktorá svojimi nariadeniami viedla k vzniku slovenskej národnej štátnosti – z právneho aspektu. Priamy vývoj k dokonštiuovaniu tejto štátnosti v rámci sui generis zloženej ČSR (návrh SNR z 26. mája 1945, na inštitucionálne symetrický, ale jednotný a nedeliteľný štát), – narazil, či bol vtedy ukončený I. pražskou dohodou (jún 1945). Potom nasledovali dve desaťročia postavenia Slovenska ako politicky autonómnej súčasti ČSR. Od 1. januára 1969 podľa ústavného zákona o československej federácii sa Slovensko emancipovalo v ČSSR so štatútom národnorepublikového štátneho útvaru, ako člen federácie, v právnickej formulácii, ako subjekt ústavného práva československého a v rámci neho aj slovenského ústavného práva.

Historiografia pozná jav nazvaný „opakovania dejín“. Opakovali sa tak dve veľké ústavné udalosti: nadobudnutie zvrchovanosti (podľa Deklarácie SNR z 1. septembra 1944 a podľa Deklarácie zo 17. júla 1992); a prijatie najvyššieho zákona (v podobe nariadenia

SNR o vykonávaní zákonodarnej, vládnej a výkonnej moci na Slovensku z 1. 9. 1944; a Ústavy Slovenskej republiky, z 1. 9. 1992). Sú to možno povedať „zhodné dátumové právne náhody“ (!) nepripravované, o ktorých nevedeli ani tí, ktorí tak konali v roku 1992. Druhá zhoda náhod v dátumoch ústavnoprávnych skutočností pripadá na 1. január, a to konkrétne na 1. január 1969 a na 1. január 1993. Prvý dátum je spojený s konštituovaním slovenskej republikovej štátnosti v ČSSR (Slovenskej socialistickej republiky v československej socialistickej federácii) a druhý s konštituovaním suverénnej Slovenskej republiky ako subjektu medzinárodného práva (ktorá vznikla spolu so suverénnou Českou republikou, zánikom ČSFR). V oblúku vývojových právnych procesoch sústredených do ústavno – právnych úkonov dňa 1. 9. (1944 a 1993) nejestvovala trvale v priebehu plynutia historického času nepretržitosť, neprerušenosť právneho vývoja. Vývoj sa vyznačoval zlomami, prerušeniami, opätovným nadviazaním na prerušené vývojové obdobie a to v roku 1968 a dokončenie procesov začatých v rokoch 1944 až 1945. V koncentracii ústavnoprávnych skutočností, úkonov a udalostí spojených s 1. januárom (1969 a 1993) je už zreteľný proces postupného, súvislého vývoja. Kontinuálny vývoj s kvalitatívnou zmenou z hľadiska podstaty štátu predstavujú ústavné normy, ktorými sa rušili atribúty socialistického štátu s totalitným štátnym režimom koncom roku 1989.

Autor recenzovanej monografie v tejto súvislosti hodnotiaco uviedol, že v tomto zmysle vývoj slovenskej národnej štátnosti predstavuje niekoľko typov ústavnoprávnej kontinuity. Konkrétne uvádza vývoj: a) s prevládáním diskontinuity s redukciiu kontinuitných prvkov na ústavne – politické princípy a zásady (štát dvoch svojbytných národov, zásada rovný s rovným) a na ústavnoprávne zakotvenie SNR a Zboru povereníkov v období 1948 až 1960; b) s prevládáním diskontinuity; v inštitucionálnom vyjadrení (zrušenie Zboru povereníkov a povereníctiev), ale aj diskontinuity spojenej s návratom k právnemu stavu z rokov 1944 až 1945 (príprava, prijatie ústavného zákona o federácii); c) s prevládáním vývojovej kontinuity, v ktorej jednota a boj protirečení viedol v prvom stupni akoby do negácie v podobe návrhu o trojjednej ústave 1989 (federácie i národných republík) a v druhom stupni vývoja zásah diskontinuity viedol ku kvalitatívne novému stupňu vývoja, zániku federácie a vzniku dvoch samostatných republík (1992/1993). Do tohto poznania vyústila práca autora. Z týchto poznatkov vlastne čerpá a vyplýva aj názov monografia, neskromne s dialektickým vyznaním ako „diskontinuitná kontinuita slovenských ústavných dejín“.

Historická kontinuita s antifašistickou slovenskou štátnosťou rezonovala aj pri zakotvení medzinárodnoprávneho a ústavnoprávneho ustanovenia par excellence, a to právnej zásady „nepretržitého jestvovania československého štátu od roku 1918 až do roku 1992“. Imanentne, či inkluzívne znamená, že „vojnový slovenský štát“ právne nejestvoval. Presadila sa v súvislosti s uznaním, že Zmluva medzi ČSFR a Spolkovou republikou Nemecko z roku 1992, je platná a účinná aj v právnom poriadku už suverénnej Slovenskej republiky. Časť slovenských politikov odmietala toto ustanovenie preambuly tejto zmluvy ako také, ktoré nezodpovedá priebehu slovenských dejín. Zásada, že Slovenská republika, nie je nástupníckym štátom údajne „prvej slovenskej republiky (1939–1945)“, ale sukcesorom ČSFR bola ďalším prejavom historickej kontinuity s antifašistickými tradíciami a slovenskou demokratickou štátnosťou.

Antagonizmus medzi právne nejestvujúcou fašistickou slovenskou štátnosťou a demokratickou, antifašistickou sa musel riešiť na platforme a v podmienkach suverénnej Slo-

venskej republiky. Tak dlho sa tento konflikt udržoval a „pestoval“ v historickom vedomí slovenského národa. Skutočnosť, že sa nevytvorila, „nedokonštituovala“ slovenská antifašistická demokratická štátnosť, presnejšie nedotvorila sa, nestala sa ústavnoprávnou skutočnosťou už v roku 1944/1945, zakonzervovalo tento jav vo verejnej mienke aj v názoroch časti historikov. Podľa autora recenzovanej monografie, osobitne právne dejiny sú povolané prekonávať svojou tvorbou tieto akoby fixné omyly. Revitalizujú ešte rezíduá z klerikálno – fašistickej minulosti vrátane vydávania geopoliticky závislého útvaru z tej doby, za nie iba vojnový slovenský štát, za údajnú „prvú slovenskú republiku“. Dokonca sa historici na používaní tohto pomenovania, miesto tzv. klérofašistický, či vojnový slovenský štát dohodli hlasovaním, že ho budú označovať ako „slovenskú republiku.“ Miesto vedeckého, aspoň odborného diskurzu, právne a historické problémy má riešiť nekvalifikovaný konsenzus. Preto autor recenzovanej monografie upozorňuje na význam štúdia práva, štátovedy, poznania ich pojmov a inštitútov aj pre slovenských historikov vôbec.

Druhá časť monografie sa zaoberá problematikou Ústavy Slovenskej republiky z r. 1992. Konkrétne obdobím a problematikou jej prijatia, potom charakteristikou jej obsahu. Charakterizovaná je vlastne pojednaním o 20. rokoch jej vývoja: prehľadom dovtedy prijatých desiatich novelizácií ústavy a pokusom o výklad pôsobenia ústavy v praxi. Dejiny ústavy SR majú dve rozdielne desaťročia. Prvé decénium, v ktorom najvyšší zákon SR bol ústavnou listinou konštituovania samostatnej, zvrchovanej SR, jej vstupu do medzinárodného spoločenstva, ale i etapou zápasu, kolízií a konfrontácie o zachovanie a presadenie jej ustanovení v politike, bolo to desaťročie zápasu o demokratický slovenský konštitucionalizmus. Tretia zmena ústavy prijatá v roku 2001 nazvaná aj malá euroústava – posunula SR – do nových právnych kontextov. Slovenská republika sa uznesením Národnej rady zo dňa 1. júla 2003 súhlasom s prístupím SR do EÚ, a ratifikáciou prezidentom republiky, stala členským štátom spoločenstva štátov prevládajúco konfederatívneho charakteru. Po zániku ČSFR sa v Európskej únii stretla opätovne s Českou republikou, tentoraz nie v štátnom zväzku dvoch štátov, ale vo zväzku štátov Európy. Rozdelením spoločného štátu českého národa a slovenského národa ich štátne spoločenstvo neskončilo. Stretli sa a žijú v novom európskom.

Ján Štefanica

Kolektív pracovníkov Ústavu štátu a práva Ukrajinskej národnej akadémie vied V. M. Koreckého, ako aj autorov-externistov, prevažne pracovníkov ukrajinského ministerstva zahraničných vecí a iných univerzitných odborníkov, dokončil koncom roku 2014 prvý zväzok *Encyklopédie medzinárodného práva*, ktorý v sebe zahŕňa heslá začínajúce sa na písmená A až D. Podľa plánov by mali byť zanedlho publikované ešte ďalšie dva zväzky.

V prípade *Encyklopédie* ide o dlhoročný projekt horeuvedenej inštitúcie, ktorý našťastie neprerušili ani tragické udalosti posledných rokov. Spomínaný vedecký ústav, ktorý poskytol vedeckú bázu pre toto grandiózne podujatie existuje v Kyjeve už niekoľko desaťročí. Jeho pracovníkom bol aj jeden z najvýznamnejších sovietskych medzinárodných právnikov 20. storočia, akademik Vladimir Michajlovič Koreckij (1890–1984), ktorý viedol tento ústav od roku 1949. Najvyššou odbornou a spoločenskou metou, ktorú však Koreckij dosiahol, bol post sudcu Medzinárodného súdneho tribunálu v Haagu, kde pôsobil v rokoch 1961 až 1970. Niekoľko rokov bol dokonca aj jeho podpredsedom. Kyjevský akademický Ústav štátu a práva si prirodzene váži pamiatku svojho bývalého svetoznámeho zakladateľa a tento fakt vyjadril aj tým, že po jeho smrti začal používať jeho meno v názve inštitúcie. Inak tento jav nie je v rámci Ukrajinskej národnej akadémie vied vôbec ojedinelý.

Z hľadiska prípravy *Encyklopédie* je však skôr podstatné to, že v rámci ústavu vždy pôsobilo renomované a erudované oddelenie medzinárodného práva. Tento fakt okrem úlohy V. M. Koreckého určite súvisel aj s tým, že Ukrajinská sovietska socialistická republika, ktorá bola súčasťou Sovietskeho zväzu, vystupovala od konca druhej svetovej vojny až po jeho kolaps aspoň čiastočne samostatne na poli medzinárodných vzťahov. Prirodzene v rámci sovietskeho systému mohlo ísť len o formálnu samostatnosť, avšak z hľadiska budovania odborného zázemia pre medzinárodné vzťahy v Kyjeve aj tento fakt mal svoj význam. Medzinárodná aktivita sovietskej Ukrajiny súvisela predovšetkým s rozhodnutím J. V. Stalina získať v orgánoch OSN samostatné miesto pre Ukrajinu a Bielorusko. Prakticky tento fakt znamenal, že Ukrajina mala samostatné zastúpenie vo viacerých medzinárodných organizáciách. Z tohto dôvodu v Kyjeve pracovalo síce početne malé, ale odborne pripravené vlastné ministerstvo zahraničných vecí orientujúce sa predovšetkým na multilaterálnu diplomaciu. Prípravu jeho odborníkov zabezpečoval špecializovaný vysokoškolský inštitút medzinárodných vzťahov, ktorý existuje dodnes. Išlo vlastne o obdobu renomovaného moskovského MGIMO (Moskovský štátny inštitút medzinárodných vzťahov), ktorý v tejto podobe taktiež založil Stalin. Nezávisle od toho tu študovalo mnoho neskorších významných diplomatov pochádzajúcich zo socialistických krajín.

Samotná *Encyklopédia* má relatívne členitú štruktúru a obsah. Okrem dôležitých pojmov medzinárodného práva a politiky (ako napríklad pojmy diplomatický zbor, diplomatický pas, doyen, genocída, morská blokáda, právo medzinárodných organizácií, utečenci,

akty EU a podobne) obsahuje mnoho zemepisných alebo štátoprávnych hesiel (napríklad Azovské more, rieka Dunaj alebo Vatikán), ďalej dôležité dokumenty medzinárodného práva (napríklad Brestlitovký mier z roku 1918 alebo Daytonská mierová zmluva z roku 1995) ako aj hesiel zo všeobecnej histórie medzinárodných vzťahov (Viedenský kongres 1815, Berlínsky kongres 1878/1879), so špeciálnym dôrazom na udalosti a zmluvy, ktoré sa dotýkajú predovšetkým Ukrajiny.

Osobitne posledne menovaný fakt je dôležitý z pohľadu právnej histórie. Úvodné heslo práve recenzovaného prvého zväzku je venované kongresu hlavných veľmocí ponapóleonskej éry v Aachene v roku 1818. *Encyklopédia* menuje hlavných účastníkov tohto rokovania, jeho predhistóriu, rokovacie dilemy, výsledky, ako aj neúspechy. Na konci hesla sa nachádza použitá a odporúčaná odborná literatúra prevažne v anglickom a ruskom jazyku. Tu treba spomenúť, že publikácia v tejto sfére nebola dôsledná, lebo použitá literatúra nie je uvedená pri každom hesle. V prípade dejín zahraničných kontaktov starej Ukrajiny je prvé takéto, pomerne rozsiahle heslo venované dohovorom medzi Byzantskou ríšou a Kyjevskou Rusou.

Jednotlivým pojmom, udalostiam, osobnostiam a inštitútom ukrajinskej štátnej a právnej histórie venuje *Encyklopédia* pomerne značné množstvo zaujímavých hesiel. Napríklad redaktori podrobne opísali Štátne centrum Ukrajinskej ľudovej republiky v exile, ktoré vzniklo v roku 1920 na území Poľska. Škoda, že v prípade hesla o diplomatickej službe Ukrajiny je pozornosť venovaná len obdobiu po vzniku samostanej Ukrajiny v roku 1991, pritom sovietska predhistória tejto služby tiež nemusí byť pre čitateľov nezaujímavá.

Veľkú pozornosť venuje *Encyklopédia* aj životopisom viacerých právnikov-internacionalistov svetového významu (napríklad Jean Bodin, Emerich de Vattel alebo James Lesley Brierly). Nezabúda ani na ukrajinských a zahraničných právnikov-vedcov. Ide prevažne o odborníkov na medzinárodné právo (napríklad Thomas Buergenthal), ale vyskytujú sa medzi nimi aj renomovaní komparatisti (napríklad William Butler). Napriek súčasnému konfliktu zostavovatelia publikácie nezabudli ani na svojich ruských (napríklad Pavel Michajlovič Birjukov) a iných postsovietskych kolegov (napríklad Bekbosun Išebenekovič Borubašov z Kirgizstanu). Trochu zvláštne pôsobí, že do *Encyklopédie* sa dostalo aj mnoho ešte žijúcich autorov, častokrát narodených v 40-och až 50-och rokoch 20. storočia. Taktiež sa do publikácie dostali významné postavy súčasného medzinárodného diania (napríklad bývalý generálny tajomník Boutrus Boutrus-Ghali). Zaujímavé je aj to, že týmto životopisom je často venovaná väčšia pozornosť, ako niektorým dôležitým verejnoprávnym dokumentom alebo pojmom. Takéto kratšie heslo je napríklad venované Stockholmskej deklarácii z roku 1972 alebo Deklarácii suverenity Ukrajiny z roku 1990. Najdlhší právnický životopis má pritom skoro osem strán! Celkovo nie je vždy jasné podľa akých kritérií redaktori rozdeľovali priestor, ktorý chceli v *Encyklopédii* venovať jednotlivým heslám.

Napriek spomínaným zvláštnostiam a disproporciám ide svojou šírkou o impozantné dielo, ktoré je dielom širokého autorského kolektívu pod vedením zdatných redaktorov. Redakčné kolégium tvorí spolu 29 autorov a redaktorov. Publikácia bude určite užitočná nielen pre vedeckú obec, ale aj pre pracovníkov ukrajinskej zahraničnej služby, ďalej pre zahraničných diplomatov a vedcov, pokiaľ ovládajú ukrajinský jazyk, ako aj pre záujemcov o ukrajinskú štátnu a diplomatickú históriu. Na svoje si tu určite prídu aj študenti a laická verejnosť.

Ivan Halasz

ANOTACE

Ivana Bláhová, Lukáš Blažek, Jan Kuklík, Jiří Šouša: Právnícká dvouletka. Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století.

Praha: Auditorium, 2014, 416 s.

V nakladatelství Auditorium vyšla pod názvem *Právnícká dvouletka, Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století* kolektivní monografie věnovaná rekodifikaci československého práva v letech 1948–1950, tedy právnícké dvouletce. Jde o první ucelenou odbornou publikaci věnovanou tomuto tématu právní historie. Členové autorského kolektivu se pod vedením prof. JUDr. Jana Kuklíka, DrSc., zaměřili nejen na nově přijímané právní předpisy, ale také na organizaci práce při přípravě několika rozsáhlých kodexů a dalších doprovodných zákonů.

V první řadě kniha seznamuje čtenáře nejen z řad odborné veřejnosti se samotným obdobím právnícké dvouletky, tedy let 1948–1950, která znamenala zásadní přelom v československém právním řádu. Přestože dnes svým označením připomíná spíše hospodářské pětiletky, týkala se právnícká dvouletka výlučně tvorby práva, výstavby nového, lidově demokratického právního řádu.

Kniha mapuje období právnícké dvouletky od jejího vyhlášení v létě 1948 až do konce roku 1950, kdy byly přijaty poslední z nových kodexů. Úvodní kapitoly jsou věnovány organizaci práce na ministerstvu spravedlnosti, činnosti politické komise ministerstva spravedlnosti i činnosti komisí a subkomisí připravujících osnovy jednotlivých kodexů. Stěžejní část publikace tvoří kapitoly věnované přípravě a přijetí hlavních právních předpisů, které nahradily nejen dosavadní československé, ale namnoze i rakouské a uherské předpisy vydané před rokem 1918. Autoři se zaměřili především na kodexy práva rodinného, občanského, ale i trestního práva soudního i správního a připojena je i studie týkající se práva obchodního. Stranou zájmu však nezůstaly ani některé další, s právem spojené fenomény přelomu 40. a 50. let 20. století. Samostatná kapitola je věnována měnové reformě, organizaci soudnictví, reformě vysokého školství, táborům nucené práce nebo cenzuře.

Autoři v knize osvětlují nejen pozadí přípravy a politické vlivy na vznik lidově demokratického právního řádu, ale i přinášejí nový pohled na přejímání sovětských vzorů do československého práva. Vycházejí především z nezpracovaných archivních fondů, které skrývají mnohé, dosud neznámé informace. Kromě komplexního zpracování období právnícké dvouletky tak kniha zároveň přináší i nový pohled na legislativní činnost konce 40. let a opravuje v literatuře zažitá klišé o právu 50. let a jeho tvorbě.

Publikace *Právnícká dvouletka* navazuje na dřívější monografii téhož autorského kolektivu věnovanou politické perzekuci v Československu 50. let (Bláhová, I. – Blažek, L. – Kuklík, J. – Šouša, J.: *Oběti komunistické spravedlnosti*. Praha: Auditorium, 2013). Kniha je vybavena obsáhlým poznámkovým aparátem, seznamem pramenů a literatury a rejstříkem. Kniha *Právnícká dvouletka* vznikla jako výstup projektu specifického vysokéhoškolského výzkumu č. 260012 „Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století“ a je určena nejen odborné, ale i široké veřejnosti.

Daniela Němečková

**Ivana Bláhová, Lukáš Blažek, Martin Boštík, Tereza Stará:
Jménem republiky! Osm případů zvlé komunistické justice.
Praha: Auditorium, 2015, 398 s.**

Kniha *Jménem republiky* byla vydaná u příležitosti 10. ročníku mezinárodního projektu proti totalitě Mene Tekel a nabízí čtenářům osm lidských příběhů popsaných prostřednictvím soudních spisů i vzpomínek pamětníků. Cílem knihy je ukázat křehký vztah mezi právem, mocí, politikou a spravedlností.

Mladý autorský kolektiv doktorandů a studentů se rozhodl touto formou zúročit své působení na vědeckém semináři Rekonstrukce politických procesů 50. let, díky němuž shromáždili dostatek archivních, literárních i jiných pramenů umožňujících poznat podstatu politické perzekuce 50. let.

Na rozdíl od dosavadních publikací vydaných k tématu politické persekuce 50. let přináší tato kniha nejen historickoteoretický úvod do dané problematiky, ale především osm případů, které soudila československá justice. Jde o osm samostatných sond do fungování soudnictví 50. let, ale i specifický právněhistorický pohled na tyto případy politické persekuce. Kniha *Jménem republiky!* přináší příběh kulačky, univerzitní profesorky, letce RAF, soudkyně, lékaře, kněze, studentů a dalších lidí, jejichž osudy byly poznamenány dobou 50. let. Cílem autorů bylo poukázat na skutečnost, že komunisté vtělili do práva – jež má být *ars boni et aequi*, uměním dobrého a spravedlivého – nespravedlnost. Tím z něj učinili pouhý nástroj sloužící totalitní moci. Na základě vágních ustanovení zákonů, zneužívání bezpečnostních složek a z pokynu justičních činitelů mohl být kdokoli odsouzen za velezradu nebo jiný politicky motivovaný trestný čin. Protože politické smýšlení a přesvědčení obviněných bylo v podmínkách třídní justice často dovozováno pouze z jejich původu.

Kniha *Jménem republiky! Osm případů zvlé komunistické justice* je provázena poznámkovým aparátem, seznamem pramenů i literatury a rejstříkem. Součástí jsou též podobenky odsouzených pocházející přímo z jejich vězeňských spisů. Kniha je určena především široké veřejnosti, již se snaží populární formou zpřístupnit právní pohled na politickou perzekuci.

Daniela Němečková

Jan Němeček, Daniela Němečková:
Prototyp zrady: životní příběh Augustina Přeučila.
Praha: Epoque, 2015, 212 s.

V nakladatelství Epoque vyšla publikace *Prototyp zrady: životní příběh Augustina Přeučila*, která se zabývá neobyčejným příběhem obyčejného rodáka ze středočeského Třebšína. Poutavý osud Augustina Přeučila se v minulosti dočkal jak beletristického, tak i odborného zpracování. Kniha ovšem nově vychází i z dosud neznámých zahraničních pramenů a poprvé se více zaměřuje i na znalecký posudek ze spisu Mimořádného lidového soudu v Praze, který byl dosud značně opomíjen, a na období po výkonu trestu až do současnosti.

Knihu napsal doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., vedoucí vědecký pracovník Historického ústavu AV ČR Praze se specializací na československé dějiny první poloviny 20. století, se zaměřením na období 2. světové války a na dějiny československé zahraniční politiky, a jeho dcera Mgr. Daniela Němečková, interní doktorandka Katedry právních dějin Právnické fakulty Univerzity Karlovy, jež v současné době píše dizertační práci na téma retribuice ve středních Čechách. Příběhem Augustina Přeučila se zabývala již v roce 2013 v rámci soutěže Studentské vědecké odborné činnosti, ve které získala 2. místo v rámci fakultního kola a 2. místo v československém kole.

Kniha je rozčleněna do sedmi kapitol, které popisují příběh Augustina Přeučila od jeho narození, až po jeho zradu a následný trest v rámci retribuice po druhé světové válce. Poslední kapitola *Dozvuky* přináší některá dosud neznámá fakta o osudech Přeučilových obětí, a popisuje rovněž neutuchající zájem o tento příběh u nás i v zahraničí. Dále je kniha obohacena o další tři intermezza, která přibližují osudy dalších lidí (Antonína Vašíře, Viliama Gerika a Karla Čurdy). I oni také byli v řadách zahraničního odboje, posléze však zradili a ve větší či menší míře spolupracovali s gestapem. Publikace obsahuje jak poznámkový aparát, seznam pramenů a literatury, anglické resumé, tak i jmenný rejstřík a je obohacena o mnoho dobových, ale i současných fotografií jak z České republiky, tak i ze zahraničí.

Publikace vyšla v rámci edice *Traumata války*, která představuje nové pohledy na vojenské konflikty, u nichž lze traumatizující dopad sledovat i desítky let po jejich ukončení. Odborně pojaté publikace v rámci této edice se zabývají každodenním životem tzv. malých jednotlivců stížených válkou, a to na pozadí přelomových událostí minulého století. Kniha vznikla v rámci programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově (PRVOUK) *P 04 Institucionální a normativní proměny práva v evropském a globálním kontextu* a s podporou na dlouhodobý rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985963. Monografie je určena nejen odborné, ale díky své formě a jazyku je přístupná i široké veřejnosti.

Ivana Bláhová

KRONIKA

Odešel PhDr. František Hoffmann, CSc. (23. 2. 1920 – 1. 10. 2015)

Ve čtvrtek 1. října 2015 zemřel ve věku 95 let litomyšlský rodák, významný český historik, demokrat, humanista, archivář, dlouholetý ředitel jihlavského okresního archivu a spisovatel PhDr. František Hoffmann, CSc.

Narodil se 23. února 1920 v Litomyšli v rodině pekaře. Po maturitě na místním gymnáziu nastoupil na podzim v roce 1939 na Právnickou fakultu Karlovy univerzity v Praze. Svá studia musel záhy přerušit kvůli násilnému uzavření českých vysokých škol v listopadu 1939. Potom absolvoval abiturientský kurz při Obchodní akademii v Choceňi. Od ledna do března 1941 pracoval jako pomocník v advokátní kanceláři a od dubna téhož roku do konce války byl zaměstnán v Hospodářské skupině maloobchod v Litomyšli. Po válce v roce 1949 vystudoval filosofii a historii na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Po obhajobě disertační práce *Městské knihy litomyšlské do konce 15. století*, byl 18. května 1951 promován na doktora filozofie. V letech 1947–1950 absolvoval Státní archivní školu v Praze. V roce 1950 přišel do Jihlavy. V letech 1950–1968 vedl Okresní archiv v Jihlavě. Archiv nově uspořádal a přestěhoval. Od září 1968 do konce roku 1969 byl ředitelem Muzea Vysočiny v Jihlavě. V roce 1968 mu byla udělena vědecká hodnost kandidát věd. Jako kandidátskou práci předložil publikaci *Jihlava v husitské revoluci* z roku 1961. Kvůli svým postojům a angažovanosti v procesu Pražského jara, musel v období normalizace v roce 1970 z muzea odejít. Od roku 1971 pracoval v oddělení pro soupis a studium rukopisů v Ústředním archivu Československé akademie věd, kde byl zaměstnán do konce roku 1985, později na částečný úvazek.

Svoji bohatou publikační činností, jež je neustálým zdrojem inspirace a poznání, František Hoffmann zaměřil vedle archivní problematiky na starší i novější dějiny Jihlavy, a zvláště na předhusitské a husitské období a jihlavské městské a horní právo.

Za svého působení v Jihlavě vydal několik knih, zejména *Z počátků průmyslu a dělnického hnutí na Jihlavsku* (1955), dva svazky *Listů a obrazů z minulosti Jihlavy* (1958, 1967), *Jihlavské právo* (1959), *Jihlava v husitské revoluci* (1961), a publikoval mnoho studií a popularizačních článků s jihlavskou tematikou.

Po roce 1989 mohly být vydány některé jeho zásadní práce vzniklé v 50. a na počátku 60. let. Jedná se především o edici *Rejstříky městské sbírky jihlavské z let 1425–1442* (2004), *Místopis města Jihlavy v první polovině 15. století* (2004) a také o souborné vydání *Listů a obrazů z minulosti Jihlavy* (1999) dovedené až do roku 1848.

Jihlavská problematika je obsažena v mnoha jeho dalších kodikologických a právně-historických studiích. Důležité místo má také ve statích zaměřených na husitství, jejichž vyvrcholením je kritická edice *Popravčí a psanecké zápisy jihlavské z let 1405–1457* (2000). Výsledkem jeho práce na soupisech rukopisů, kterou se zabýval na svém pražském

působišti, je vedle dvousvazkového *Soupisu rukopisů Knihovny kláštera premonstrátů Teplá* (1999) také *Soupis rukopisů Státního okresního archivu v Jihlavě* (2001). Jihlavě je věnován značný prostor i v jeho stěžejním historickém díle, syntéze *České město ve středověku* z roku 1992 (druhé, upravené a rozšířené vydání vyšlo pod názvem *Středověké město v Čechách a na Moravě* v roce 2009).

K jeho devadesátým narozeninám vyšly dva výběry studií a článků – *František Hoffmann devadesátiletý. Výbor studií a článků. Iglaviensia* (Jihlava 2010) a *Výbor kodikologických rozprav a studií* (Praha 2010).

Při příležitosti pětadevadesátých narozenin vyšlo *Sedm století historie Jihlavy v obrazech* (2015), cyklus čtyřiceti kreseb Gustava Kruma s jeho průvodními texty.

Za svoji odbornou činnost a za své občanské postoje obdržel František Hoffmann řadu vyznamenání a čestných ocenění: v roce 1958 státní vyznamenání „za vynikající práci“; v roce 1993 Zlatou oborovou plaketu Františka Palackého „za zásluhy ve společenských vědách – historie, kodikologie, archivnictví“; v roce 2000 byl jmenován čestným členem České archivní společnosti a bylo mu uděleno čestné občanství města Jihlavy; v roce 2005 byl oceněn Pamětní medailí Jana Patočky; v roce 2006 mu byla za celoživotní dílo v oboru archivnictví a poznání českých dějin udělena cena Učené společnosti České republiky a medaile „za zásluhy o české archivnictví“ a v roce 2011 obdržel nejvyšší ocenění Kraje Vysočina – Skleněnou medaili.

František Hoffmann byl významnou osobností a především velkým člověkem. Zanechal nám po sobě nesmazatelný otisk, jenž přetrvává a žije dál.

Petra Jánošíková

OBSAH

STATĚ

<i>Michaela Knollová</i> Vybrané aspekty dědického práva u Chetitů	5–15
<i>Tomáš Gábriš, Róbert Jáger</i> Opätovne k Súdnemu zákonníku pre ľud (Zakon sudnyj ljudem): k možnostiam rekonštrukcie archaického práva na Veľkej Morave	16–44
<i>Marek Starý</i> Dva reverzy k zemi ve fondu Úřad desk zemských	45–59
<i>Radim Seltenreich</i> Neblahá instituce otroctví – k 150. výročí zrušení otroctví ve Spojených státech amerických	60–72
<i>Ladislav Vojáček</i> Československé pracovní soudy	73–90
<i>Jaromír Tauchen</i> Organizace a činnost úřadů práce v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)	91–109
<i>Stanislav Polnar</i> Zběhnutí do ciziny příslušníků československé armády a jeho vyšetřování v letech 1948 až 1989	110–143

MATERIÁLY

<i>Karel Malý</i> České historické státní právo – idea, nebo skutečnost?	144–150
--	---------

RECENZE

<i>Michal Tomášek</i> : Právní systémy Dálného východu. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2016, 316 s. (<i>Ladislav Soukup</i>)	151–152
<i>Ronnie Po-Chia Hsia</i> : Trident 1475 (Rituální vražda před soudem). Praha: Argo, 2015, 157 s. (<i>Radim Seltenreich</i>)	153–154
<i>Thomas Habbe</i> : Lastenausgleich. Die rechtliche Behandlung von Kriegsschäden in Deutschland seit dem 30 jährigen Krieg (Rechtshistorische Reihe, 450). Frankfurt am Main: Peter Lang, 2014, 307 s. (<i>Petra Skřejpková</i>)	155–158
<i>Jarmila Chovancová</i> : Liberalizmus vs. komunitarizmus. Bratislava: PFUK, 2012, 160 s. (<i>Pavol Judiak</i>)	159–160
<i>Eduard Kubů, Jiří Šouša</i> : T. G. Masaryk a jeho c. k. protivníci. Československá zahraniční akce ženevského období v zápase s rakousko-uherskou diplomacií, zpravodajskými službami a propagandou (1915–1916). Praha: Nakladatelství Karolinum, 2015, 364 s. (<i>Ladislav Soukup</i>)	161–162

Jozef Beňa: Diskontinuitná kontinuita slovenských ústavných dejín. Sedemdesiat rokov ústavného vývoja Slovenska (1944–2014). Bratislava: Atticum, 2014, 276 s. (<i>Ján Štefanica</i>)	163–165
C. Шемшученко, В. Н. Денисов: Энциклопедия міжнародного права. Том I. А–Д. Гл. ред. Ю. Київ: Академперіодика, 2014, 918 s. (<i>Ivan Halasz</i>).....	166–167

ANOTACE

Ivana Bláhová, Lukáš Blažek, Jan Kuklík, Jiří Šouša: Právnícká dvouletka. Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století. Praha: Auditorium, 2014, 416 s. (<i>Daniela Němečková</i>)	168
Ivana Bláhová, Lukáš Blažek, Martin Boštík, Tereza Stará: Jménem republiky! Osm případů zvlé komunistické justice. Praha: Auditorium, 2015, 398 s. (<i>Daniela Němečková</i>)	169
Jan Němeček, Daniela Němečková: Prototyp zrady: životní příběh Augustina Přeučila. Praha: Epocha, 2015, 212 s. (<i>Ivana Bláhová</i>).....	170

KRONIKA

Odešel PhDr. František Hoffmann, CSc. (<i>Petra Jánošíková</i>)	171–172
---	---------

Právněhistorické studie 46/1

Uspořádal: doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc.

Autorský kolektiv:

JUDr. Ivana Bláhová (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), doc. JUDr. PhDr. Tomáš Gábriš, Ph.D., LL.M., MA. (Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta), prof. Dr. Ivan Halász (Maďarská akademie věd, Ústav státu a práva AV ČR), JUDr. PhDr. Róbert Jáger, Ph.D. (Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Právnická fakulta), JUDr. Petra Jánošíková, Ph.D. (Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta právnická), JUDr. Pavol Judiak, Ph.D. (Paneurópská vysoká škola, Fakulta práva), JUDr. Michaela Knollová, Ph.D. (Západočeská Univerzita v Plzni, Fakulta právnická), prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c. (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), JUDr. Daniela Němečková (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), JUDr. et PhDr. Stanislav Polnar, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), doc. JUDr. Radim Seltenreich (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), JUDr. Petra Skřejpková, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc. (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), JUDr. Marek Starý, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta), JUDr. Ján Štefanica, Ph.D. (Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta), JUDr. Bc. Jaromír Tauchen, Ph.D., LL.M. (Masarykova univerzita, Právnická fakulta), prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc. (Masarykova univerzita, Právnická fakulta)

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 5/560, 116 36 Praha 1
Praha 2016

www.karolinum.cz

Grafická úprava Kateřina Řezáčová
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum
ISSN 0079-4929 (Print)
ISSN 2464-689X (Online)